

ZESZYTY CYRYLO- METODIAŃSKIE

7/2015

MARIA CURIE-SKŁODOWSKA UNIVERSITY IN LUBLIN
FACULTY OF HUMANITIES
INSTITUTE OF SLAVIC PHILOLOGY

Zeszyty Cyrylo-Methodiańskie, 7/2018

EDITORIAL TEAM | KOLEGIUM REDAKCYJNE

Petar Sotirov – Editor-in-chief, Kamen Rikev – Managing editor, Piotr Złotkowski, Dimka Savova, Ivo Bratanov

EDITORIAL BOARD | RADA NAUKOWA

Klara Agyagasi, University of Debrecen, Hungary
Dejan Ajdačić, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine
Feliks Czyżewski, Maria Curie-Skłodowska University in Lublin
Klimentina Ivanova, Sofia University “St. Kliment Ohridski”, Bulgaria
Božidar Jezernik, University of Ljubljana, Slovenia
Georgi Minczew, University of Lodz
Edward Możejko, University of Alberta, Canada
Grażyna Szwat-Gyłybowa, Polish Academy of Sciences
Mariyana Tsibranska-Kostova, Bulgarian Academy of Sciences
Svetlana Vassileva-Karagyozyova, University of Kansas
Mihail Videnov, Sofia University “St. Kliment Ohridski”, Bulgaria
Dojčil Vojvodić, University of Novi Sad, Serbia
Maria Zhigalova, A. S. Pushkin Brest State University, Belarus

COVER DESIGN AND TYPOGRAPHY | PROJEKT OKŁADKI I SKŁAD KOMPUTEROWY

Elitsa Rikeva

EDITORIAL ADDRESS | ADRES REDAKCJI ZESZYTÓW CYRYLO-METODIAŃSKICH

Instytut Filologii Słowiańskiej / Wydział Humanistyczny / UMCS w Lublinie
Pl. M. Curie-Skłodowskiej 4, pok. 428 (nowa Humanistyka), 20-031 Lublin
tel. +48 81 53 7 26 52
e-mail: petar.sotirov@poczta.umcs.lublin.pl, rikev@umcs.pl

www.journals.umcs.pl/zcm

PUBLISHER | WYDAWCA

Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
ul. Idziego Radziszewskiego 11, 20-031 Lublin
Budynek Biblioteki Głównej UMCS, III p.
tel.: +48 81 53 7 53 04
e-mail: sekretariat@wydawnictwo.umcs.lublin.pl

e-ISSN: 2449-8297

REVIEWERS FOR ISSUE 7/2018 | RECENZENCI NUMERU 7/2018

DEJAN AJDAČIĆ (ДЕЈАН АЈДАЧИЋ), PROF. DR НАВ., Taras Shevchenko National University of Kyiv
TSVETANKA AVRAMOVA (ЦВЕТАНКА АВРАМОВА), ASSOC. PROF. PHD, Sofia University “St. Kliment Ohridski”
KALINA BAHNEVA (КАЛИНА БАХНЕВА), PROF. DSC, Sofia University “St. Kliment Ohridski”
STANKA BONOVA (СТАНКА БОНОВА), ASSOC. PROF. PHD, St. Cyril and St. Methodius University
of Veliko Tarnovo
DARIUSZ CHEMPERЕК, PROF. DR НАВ., Maria Curie-Skłodowska University in Lublin
ANNA CHOLEVA-DIMITROVA (АННА ЧОЛЕВА-ДИМИТРОВА), PROF. PHD, Bulgarian Academy of Sciences
DILYANA DENCHEVA (ДИЛЯНА ДЕНЧЕВА), ASSOC. PROF. PHD, Sofia University “St. Kliment Ohridski”
NATALIA DŁUGOSZ, PHD, Adam Mickiewicz University in Poznań
VELISLAVA DONEVA (ВЕЛИСЛАВА ДОНЕВА), ASSOC. PROF. PHD, Angel Kanchev University of Ruse
ILIANA GENEV-PUHALEWA (ИЛИЯНА ГЕНЕВ-ПУХАЛЕВА), DR НАВ., University of Warsaw
DOBROMIR GRIGOROV (ДОВРОМИР ГРИГОРОВ), ASSOC. PROF. PHD, Sofia University “St. Kliment Ohridski”
MARGRETA GRIGOROVA (МАРГРЕТА ГРИГОРОВА), PROF. DSC, St. Cyril and St. Methodius University
of Veliko Tarnovo
TODOR HRISTOV (ТОДОР ХРИСТОВ), ASSOC. PROF. PHD, Sofia University “St. Kliment Ohridski”
CELINA JUDA, PROF. DSC, Jagiellonian University in Kraków
PANAYOT KARAGYOZOV (ПАНАЙОТ КАРАГЪЗОВ), PROF. DSC, Sofia University “St. Kliment Ohridski”
VLADIMIR KOLEV (ВЛАДИМИР КОЛЕВ), PHD, Sofia University “St. Kliment Ohridski”
MAGDALENA KOSTOVA-PANAYOTOVA (МАГДАЛЕНА КОСТОВА-ПАНАЙОТОВА), PROF. PHD, South-West University
“Neofit Rilski” in Blagoevgrad
VIARA MALDJIJEVA (ВЯРА МАЛДЖИЕВА), PROF. DR НАВ., Nicolaus Copernicus University in Toruń
CHRISTINA MARKOU (ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΜΑΡΚΟΥ), PHD, Democritus University of Thrace in Komotini
JULIA MAZURKIEWICZ-SUEKOWSKA, DR НАВ., University of Lodz
VLADISLAV MILANOV (ВЛАДИСЛАВ МИЛАНОВ), ASSOC. PROF. PHD, Sofia University “St. Kliment Ohridski”
LYUDMILA MINDOVA (ЛЮДМИЛА МИНДОВА), ASSOC. PROF. PHD, Bulgarian Academy of Sciences
MAREK OLEJNIK, PHD, Maria Curie-Skłodowska University in Lublin
GALIA SIMEONOVA-KONACH (ГАЛЯ СИМЕОНОВА-КОНАХ), PROF. DSC, Adam Mickiewicz University in Poznań
NADEZHDA STALYANOVA (НАДЕЖДА СТАЛЯНОВА), ASSOC. PROF. PHD, Sofia University “St. Kliment Ohridski”
JULIANA STOYANOVA (ЮЛИЯНА СТОЯНОВА), PROF. DSC, Sofia University “St. Kliment Ohridski”
BOŠKO SUVAJDŽIĆ (БОШКО СУВАЈЦИЋ), PROF. PHD, University of Belgrade
GRAŻYNA SZWAT-GYĘBOWA, PROF. DR НАВ., Polish Academy of Sciences
PIOTR TAFIŁOWSKI, DR НАВ., University of Warsaw
YOVKA TISHEVA (ЙОВКА ТИШЕВА), PROF. PHD, Sofia University “St. Kliment Ohridski”
NIKOLA TOROUZOV (НИКОЛА ТОПУЗОВ), DR НАВ., Nicolaus Copernicus University in Toruń
MARIYANA TSIBRANSKA-KOSTOVA (МАРИЯНА ЦИБРАНСКА-КОСТОВА), PROF. DSC, Bulgarian Academy of Sciences
BOIAN VALTCHEV (БОЯН ВЪЛЧЕВ), PROF. DSC, Sofia University “St. Kliment Ohridski”
SVETLANA VASSILEVA-KARAGYOZOVA (СВЕТЛАНА ВАСИЛЕВА-КАРАГЪЗОВА),
ASSOC. PROF. PHD, University of Kansas

CONTENTS | SPIS TREŚCI

Krasimira Aleksova	8
ПАРАДИГМАТА НА ПРЕЗУМПТИВА В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК (ВЪРХУ МАТЕРИАЛИ ОТ ИНТЕРНЕТ)	
• Dimka Savova	25
НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ ДЕАГЕНТИВНОСТТА В ПОЛСКИ И БЪЛГАРСКИ ТЕКСТОВЕ	
Bilyana Todorova	47
СЛОВНИТЕ ГРАНИЦИ И ЕЗИКОВАТА ИГРА	
Elena Kanevska-Nikolova	58
ВОКАТИВНИ ФОРМИ НА РОДНИНСКИТЕ НАЗВАНИЯ В НАРОДНОПЕСЕННИЯ ФОЛКЛОР ОТ КСАНТИЙСКО (ДН. ГЪРЦИЯ)	
Artur Turowski	64
GRECKA I RZYMSKA TERMINOLOGIA NA OKREŚLENIE STOPNIA POKREWIEŃSTWA	
Piotr Złotkowski	74
IMIĘ CYRYL W ANTRONIMII HISTORYCZNEJ BRAŃSKA I OKOLIC	

Oksana Leontieva	85
НЕОКУЛЬТУРНЫЙ БАЛЛАСТ В СМЫСЛОВЫХ СТРУКТУРАХ ЕСТЕСТВЕННОГО ЯЗЫКА	
Darya Voyvodich	101
ЛИК СЛАВУЈА РАЗБОЈНИКА У РУСКИМ БИЉИНАМА	
Mariola Walczak-Mikołajczakowa	125
XVIII-WIECZNA BUŁGARIA OCZYMA HETMANA FILIPA ORLIKA (NA PODSTAWIE <i>DIARIUSZA PODRÓŻNEGO 1720-1723</i>)	
Kalin Mihaylov	135
ДИМИТЪР ТОПОЛИН И РЕСПИРИТУАЛИЗИРАНЕТО НА СОНЕТНАТА ФОРМА	
Elitsa Georgieva, Mira Dushkova	150
AXIOLOGICAL ASPECTS IN THE TALE <i>MEDENATA PITA</i> BY KONSTANTIN KONSTANTINOV	
Maia Angelova	166
ЗА СМЪРТТА НА РАЗКАЗВАЧА В МАРАНЯТА НА МАГИЧЕСКИЯ РЕАЛИЗЪМ. НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ ТВОРЧЕСТВОТО НА ГЕОРГИ МАРКОВСКИ	
Adriana Kovacheva	173
ФАНТАЗМИТЕ ЗА БЪЛГАРИЯ В НЯКОИ ПОЛСКИ РЕПОРТАЖИ ОТ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА ХХ ВЕК	
Kamen Rikev	183
О КАМИЕНИАХ АТАНАСА DAŁCZEWA I ZBIGNIEWA HERBERTA – CZYLI О РЕВНЫМ НИЕЗРЕАЛИЗОВАНЫМ РОЕТУСКИМ DIALOGU	

REVIEWS. NOTICES. REPORTS

| RECENZJE. PRZEGLĄDY. SPRAWOZDANIA

- Mariyana Tsibranska-Kostova 191
 ЖИВОТО ЗНАНИЕ ЗА СРЕДНОВЕКОВНОТО
 РЪКОПИСНО НАСЛЕДСТВО
 (Иванова, Климентина. *Ръкописи. Автори. Творби*.
 Krakowsko-Wileńskie Studia Slawistyczne. Tom 14.
 Kraków: Scriptum Tomasz Sekunda, 2018, 563 стр.)
- Piotr Złotkowski 197
 NOWA PUBLIKACJA O NAZEWNICTWIE POGRANICZY
 JEZYKOWO-KULTUROWYCH
 (Kojder, Marcin & Marek Olejnik, red.
Onomastyka na pograniczach językowo-kulturowych.
 Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2017, ss. 150.)
- Dimka Savova 202
 ЗА СЪСТОЯНИЕТО НА КАТЕГОРИЯТА
 БЪДЕЩЕ ВРЕМЕ В СЛАВЯНСКИТЕ ЕЗИЦИ
 (Војводић, Дојчил. *Проблематика развоја фyuтyра*
и његове граматикализације у словенским језицима
(с посебним освртом на ситуацију у српском,
руском и пољском). Второ, ревизирано
 и допълнено издание. Русе: Лени-Ан, 2014, 196 стр.)
- Mira Dushkova 214
 THE HISTORY OF THE BULGARIAN REVIVAL
 IN 100 ARTIFACTS
 (Ненов, Николай, ред. *100 артефакта от героичното време*.
Визуални разкази за музея. София: Импресарско-издателска
 къща РОД, 2018, 136 стр.)

Dilyana Dencheva	218
NEW PUBLICATION ON VERBAL AGGRESSION IN CONTEMPORARY SOCIETY (Kreytchova, Elena & Stalyanova, Nadezhda. <i>The Power of Public Speech</i> . Sofia: Paradigma, 2017, 221 pp.)	
Olga Soroka	221
НОВИЙ ПОСІБНИК ДЛЯ ІНОЗЕМНИХ БОЛГАРИСТІВ (Krejčová, Elena & Stalyanova, Nadezhda. <i>Bulharské texty k prekladateľskému semináři. Část 3</i> . Brno: Masarykova univerzita, 2018, 180 s.)	
Margarita Rumenova	224
PŘEKLAD JAKO VÝZVA A POSLÁNÍ (Krejčová, Elena & Stalyanova, Nadezhda. <i>Kouzlo a umění překladu</i> . Brno: Masarykova univerzita, 2018, 80 s.)	
⋮	
NOTES ON THE AUTHORS NOTY O AUTORACH	226

ПАРАДИГМАТА НА ПРЕЗУМПТИВА В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК (ВЪРХУ МАТЕРИАЛИ ОТ ИНТЕРНЕТ)¹

KRASIMIRA ALEKSOVA

Uniwersytet Sofijski im. św. Klemensa Ochrzyzkiego

THE PRESUMPTIVE PARADIGM IN CONTEMPORARY BULGARIAN LANGUAGE (ON INTERNET DATA). The paper deals, firstly, with the question of the semantics of the presumptive mood and its epistemic character, and secondly, it compares three opinions regarding the presumptive verb paradigm in contemporary Bulgarian language. On the base of this comparison a maximal model of the Bulgarian presumptive paradigm is proposed. The paper advocates that there are two sub-paradigms in the past frame of the Bulgarian presumptive – for a non-vouched for and a vouched for action. Given that, the study aims at researching which presumptive forms of the proposed maximal model are likely to appear in internet communication (blogs, forums, online articles, posts and chats in social networks).

Keywords: *presumptive, contemporary Bulgarian language, paradigm, Internet*

1. ОБЕКТ, ПРЕДМЕТ И ЗАДАЧИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Вербалните езици разполагат с лексикални и граматични средства за израз на предположение, като българският език влиза в групата на тези, които притежават и граматикализирано средство – презумптивни глаголни форми (*ще (да) чете, ще (да) е чел, ще (да) е четял* и др.) (вж. и за други средства Тагроманова 2017). Съществуването на презумптива като самостоятелна глаголна категория, напр. според Г. Герджиков вероятностен модус на изказването (Gerdzhikov 1984: 121–153), а според В. Маровска

¹ Настоящият текст е резултат от изпълнението на научната програма на проекта *Еволюция на граматическия строеж на българския и руския език в съпоставителен план: корпусен подход и формални граматика*, договор N ДНТС/Русия 02/2, 14.06.2018 г., Фонд *Научни изследвания*, МОН, Р България. Изказвам благодарност за финансовата подкрепа.

предположително наклонение (Marovska 2013: 302), е спорен въпрос в българското езикознание. Според някои учени това са употреби на бъдеще (Andreychin 1944: 244, 249) и бъдеще предварително време (вж. у Maslov 1981: 259–260), според други – *недоразвила се и неутвърдила се граматическа категория*, поради което *ще да* формите се разглеждат като *модално употребени индикативни форми* (Nitsolova 2008: 330–331), или пък се представят като *лексикален конклузивен модификатор* (Kutsarov 1994: 201–205). П. Пашов говори за наличието в българския език на предположителни глаголни форми, като включва два вида форми с *ще да*, а към тях присъединява и тези, които се възприемат от други автори като конклузив (Pashov 1999: 190–196).

Основната задача на настоящата работа не е да се коментират разминаванията във вижданията за статуса на презумптивните форми. Целта е да се разгледа въпросът за парадигмата на българския презумптив като обект на изследване и да се предложи един възможно най-пълен неин модел. А това означава, че тук се изхожда от виждането, че презумптивът в българския език има статуса на глаголна морфологична категория. Конкретен предмет на проучване са презумптивни употреби, които са регистрирани в съвременната интернет комуникация. Тази цел е възприета поради факта, че не само мненията за статуса, но и вижданията за парадигмата от презумптивни форми не са единни, а това поставя задачата да се установи кои от предлаганите от изследователите форми съществуват в реалното писмено общуване днес. Реализацията на тази цел може да се осъществи чрез извличане на употреби от различни източници: данни от корпуси и бази данни (Българския национален корпус – <http://dcl.bas.bg/bulnc/dostap/>, Българския референтен корпус – <http://www.webclark.org/>, Българския корпус на политическата и журналистическата реч – <http://www.political.webclark.org/>, а ако се разшири и с проучване на устната комуникация – корпуса от стенограми на Народното събрание – <http://www.parliament.bg/bg/plenaryst>, електронните бази данни на страницата за устна комуникация bgspeech.net, както и други бази с текстове от устна реч – на Цв. Николова, Кр. Алексова и Ив. Мавродиева на адрес <http://folk.uio.no/kjetilrh/bulg/>), чрез проучване на художествени произведения, невключени в електронни корпуси, на електронни и неелектронни медийни текстове, както и на разнообразни интернет източници. Настоящият текст се фокусира именно върху примери, извлечени от някои интернет източници – блогове, форуми, журналистически онлайн материали, коментари след публикации, чатове в социални мрежи и др., поради разнообразието им, а и поради факта, че фиксират състоянието на презумптивните глаголни форми в съвременната писмена комуникация извън художествените текстове и исторически съчинения. Тези източници са предпочетени, защото повечето примери в различни научни трудове

са от художествени произведения, а целта на настоящата работа е да се потърсят употреби в реалното писмено (нестилизирано) общуване.

В следващите части на настоящия текст първо се представят накратко семантиката на презумптивна и неговият модален характер (във втора част), а след това се коментират различните виждания за презумптивната парадигма (в част 3.1.). Това е задача, която е основа за реализирането на следващата стъпка – представяне на възможно най-пълен модел на презумптивните форми в българския език. В отделна подчаст (3.2.) се анализират примери с деятелни и страдателни презумптивни форми в различни времена, засвидетелствани в интернет източници.

2. СЕМАНТИКА НА ПРЕЗУМПТИВА

Чрез презумптивните форми говорещият изразява собствено предположение за състоянието на нещата в настоящето или в миналото. В (1) пишещият представя чрез формата *ще да е* предположението си за значението на абривиатурата МВА, която не познава. Ако в (1) има сегашна презумптивна форма, то в (2) е ясно, че предположението, изразено чрез *не ще да е била*, се отнася за събитие в миналото.

- ⋮ (1) Не можех да се сдържа и го попитах какво значи, макар и да съзнавах, че се излагам, защото това *ще да е* някаква много престижна бизнес титла и не е редно да не знам какво значи. (<https://blagoev.agency/2016/12/13/ако-си-търсиш-работа-ще-ти-трябва-титла/>)²
- (2) Как е завършила ни подсказва края на Орфей. Не по-различна *ще да е била* съдбата и на цялата каста, на която принадлежал. (orpheusclub.com/2017/01/10/произход-на-маската-и-орфизма/)

От гледна точка на логиката според Г. Герджиков чрез предположителните форми се изразява вероятно съждение – *вероятностните (правдоподобните) съждения изразяват предположения, възникващи на основата на непълнота на нашите знания (касае се за умозаклучения, при които изводът не следва строго логически от предпоставките, а само в определена степен се потвърждава от тях)* (Gerdzhikov 1984: 130). Семантиката на презумптивна може да се представи според учения чрез формулата *Може би (навярно, вероятно) А притежава признак В* (Gerdzhikov 1984: 130). Ако се вземе предвид наличието на отрицателни форми, формулата би могла да се трансформира по следния начин – *Може би (навярно, вероятно) А притежава или не притежава признак В*.

2 Във всички примери са запазени правописът и пунктуацията на оригинала.

Поради близостта на семантиката на презумптивна до епистемичните употреби на *трябва*, може да се приложат към презумптивните форми вижданията на Зл. Генчева и Ж.-П. Декле (Decles & Guentcheva 2001) за онези употреби на *devoir* (*трябва*), които представляват абдуктивно умозаклучение, водещо до една правдоподобна хипотеза (вж. това приложение у Тагроманова 2017: 52–53). Според наблюденията на някои автори (напр. Gerdzhikov 1984: 128) предположителните употреби на *трябва* (напр. *трябва да четете*, *трябва да е чел*, *трябва да е четял* и под.) са по-широко разпространени от презумптивните *ще да*-форми, но това е хипотеза, която предстои да бъде доказана чрез изследване на честотите им в различни корпуси.

Според Г. Герджиков презумптивните глаголни форми представляват бипропозиционална категория, тъй като в тяхното значение е кодирано отношение между две предикативни ядра, между две съждения, които поставят *истинността на дадено съждение в определено отношение с истинността на друго съждение* (Gerdzhikov 1984: 141). Чрез презумптивните форми се дава оценка за степента на достоверност на едно изказване в съпоставка с контрадикторното изказване, и по-конкретно – презумптивните глаголни форми показват *кое от двете изказвания е в някаква, макар и в малка степен по-вероятно от другото, значително по-вероятно от другото, несравнено по-вероятно от другото и под.* (Gerdzhikov 1984: 147).

Изразяването на предположение, представляващо вероятно съждение, възникнало поради непълнота на знанията на говорещия, е случай на оценяване на говорещия на достоверността на дадено съждение *A* в сравнение с достоверността на контрадикторното съждение *не-A*. Това определя принадлежността на предположителните глаголни форми към епистемичната модалност. *A* тя може да се дефинира като ориентирана спрямо говорещия и обвързана с позицията му за истинността на пропозицията.

Докато семантиката на презумптивна не повдига дискусии, то граматическият статус и парадигмата от форми в българския език са обект на разнопосочни мнения. Именно парадигмата е обект на коментар в следващата част.

3. ФОРМИТЕ НА ПРЕЗУМПТИВА В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Вижданията за статуса на българския презумптив са обвързани с представянето на неговите форми. Ако презумптивът се категоризира като транспозитивни употреби на сегашно в полето на бъдеще време и на бъдеще предварително в полето на перфекта, то тогава не се приема съществуването на отделна парадигма. Ако на презумптивна се дава статус на отделна глаголна категория (вероятностен модус или наклонение),

то тогава се изброяват значително повече форми (без бъдещите времена). В настоящата работа се представят три виждания за парадигмата на презумптивна като самостоятелна морфологична категория, а след това се предлага един възможно най-пълен модел.

3.1. Мнения за презумптивната парадигма

В типологията на граматическите категории според основни съдържателни признаци, която Г. Герджиков предлага, презумптивът се дефинира като вероятностен модус на изказването и се характеризира като шифтърна (антропоцентрична, комуникативно-граматическа), модална, неядрена (нехарактеризираща пряко субектно-предикатната връзка), бипропозиционална категория (характеризираща предикативното ядро по отношение на друго предикативно ядро) (Gerdzhikov 1984: 161–162). Ученият смята, че категорията е възникнала като транспозиция на бъдеще и бъдеще предварително в полето на сегашно и съответно на перфекта, което обяснява и съвпадението на формите. Г. Герджиков подчертава, че е неправилно да се свързва разликата между непредположителните бъдеще и бъдеще предварително и предположителните форми за сегашно и перфект (т.е. между *ще четe / няма да четe* и *ще e чел / няма да e чел*, от една страна, и от друга, *ще (да) четe / не ще (да) четe*, *ще (да) e чел / не ще (да) e чел*) със старата семантика на спомагателните глаголи *хотѣти* и *имѣти*. В презумптивните *ще да*-форми според изследователя в резултат на протекъл процес на граматикализация бившият модален глагол *хотѣти* е загубил своето лексикално значение и се е превърнал в частица, която участва в композирана глаголна форма (Gerdzhikov 1984: 127–128). Това са основанията според Г. Герджиков да се твърди, че *презумптивното значение не трябва да се извежда от модалното значение на хотѣти, а от темпоралното значение на Б (бъдеще време – бел. моя Кр. Алексова)* (Gerdzhikov 1984: 128). Именно от темпоралното значение на бъдеще време, означаващо *още нереализирано, макар и непроблематично действие, се развиват употребите на Б (бъдеще време – бел. моя Кр. Алексова) за изразяване на потенциално, на възможно действие* (Gerdzhikov 1984: 128). Показател за предположителната модалност се явява *ще да*, който има статута на формант (Gerdzhikov 1984: 125).

От особен интерес за настоящата работа са вижданията на Г. Герджиков за оформянето на цялостната парадигма – а това се реализира според учения тогава, когато се създават предположителни форми за аорист, имперфект и плусquamперфект (Gerdzhikov 1984: 126). Парадигмата обхваща всички небъдещи (неследходни) времена:

Сегашно – *ще (да) четe*

Перфект – *ще (да) e чел*

Аорист – *ще (да) e чел*

Имперфект – *ще (да) е четял*

Плусквамперфект – *ще (да) е бил чел*

Авторът подчертава, че съществува стремеж за задържане на *да* в предположителните форми, за да се ликвидира бипартиципиалният характер на формите от типа *ще (да) чете* и *ще (да) е чел* (Gerdzhikov 1984: 126). Бипартиципиалността представлява участие на съвпадащи форми в две различни парадигми. Тя е резултат от начина на възникване на една категория (в случая презумптивна) чрез транспозиция на формите на изходната категория (т.е. на индикативното бъдеще и бъдеще предварително време).

Г. Герджиков посочва, че обикновено предположение се изказва за ненаблюдавани действия (Gerdzhikov 1984: 125), което би означавало, че представяната от автора парадигма изразява именно предположение за ненаблюдавани събития. Авторът добавя обаче, че в редки случаи са възможни *ще да*-форми, образувани с удостоверителни (индикативни) свидетелски (от плана на миналото) форми за аорист, имперфект и плусквамперфект, напр. *Той ще да разбра работата – затова ни погледна така; Помощ де са търсеше – иначе защо ще ни обикаля така* (Gerdzhikov 1984: 125). Те се отличават с емоционално-експресивен характер и се употребяват на границите на свидетелските и несвидетелските ситуации (Gerdzhikov 1984: 125).

Може да се направи допускането, че презумптивът притежава две парадигми в зависимост от несвидетелската или свидетелската позиция на актуалния говорещ. Тези парадигми изключват бъдещите времена, като свидетелската парадигма е само в плана на миналото.

По друг начин представя презумптивните форми П. Пашов. Както стана дума, според него към предположителните форми принадлежат и онези, които за други учени са конклузивни. Пашов смята, че съществуват три реда предположителни форми, изложени в Табл. 1:

Таблица 1: Предположителни глаголни форми според П. Пашов (Pashov 1999: 194)

Глаголно време	Предположителни форми		
	Със спомагат. глагол <i>съм, е</i> в сег. време и минало причастие (<i>съм, е ...-л</i>)	Формите <i>съм, е, ...л</i> , подсилени с частиците <i>ще (ще да)</i>	С частица <i>ще (да)</i> и съответното изявително време
Сегашно време			<i>ще (да) спи</i>
Имперфект	<i>спял е</i>	<i>ще (да) е спял</i>	<i>ще (да) спеше</i>

Глаголно време	Предположителни форми		
	Със спомагат. глагол съм, е в сег. време и минало причастие (съм, е ...-л)	Формите съм, е, ...л, подсилени с частиците ще (ще да)	С частица ще (да) и съответното изявително време
Перфект			ще (да) е спал
Плусквамперфект	бил е спал	ще (да) е бил спал	ще (да) беше спал
Бъдеще време			
Бъдеще в миналото	щял е да спи		
Бъдеще предварително			
Бъдеще предварително в миналото	щял е да е спал (щял е да бъде спал)		

Общото във вижданията на Г. Герджиков и П. Пашов за парадигмата на предположителните форми са формите с *ще да* + индикативно време от плана на миналото, както и т. нар. от Пашов презумптивни форми *съм, е, ...л*, подсилени с частиците *ще (ще да)*, но само за аорист, имперфект и плусквамперфект. По различен начин при Пашов и Герджиков са разпределени предположителните форми. Първата парадигма на Пашов (със спомагат. глагол *съм, е* в сег. време и минало причастие (*съм, е ...-л*)) Герджиков определя като една от четирите субкатегории на модуса на изказването на действието – умозаключителния модус. Подобно на Г. Герджиков и Р. Ницолова смята тази парадигма за конклузивна, част от евиденциалната глаголна категория (Nitsolova 2008). А това е и мнението, което се застъпва в тази работа.

Както се вижда от съпоставката на втората и третата парадигма на Табл. 1, според Пашов съвпадат подсилената с *ще да* форма на аориста (втората парадигма) и формата за предположителен перфект с частица *ще (да)* + изявителен перфект (третата парадигма). Макар че Г. Герджиков е на друго мнение за образуването на презумптивните форми, и при него се наблюдава съвпадение на презумптивния аорист и презумптивния перфект.

Г. Герджиков прави паралел между умозаключителните и предположителните форми на миналите времена (Gerdzhikov 1984: 125), като от този паралел проличава, че елементът *ще (да)* е изразител на презумптивната семантика: аорист – *чел е : ще (да) е чел*, имперфект – *четял е : ще (да) е четял*, плусквамперфект – *бил е чел : ще (да) е бил чел*. Този паралел и начинът на образуване на формите обяснява според застъпва-

ното тук виждане съвпадението на презумптивния аорист и презумптивния перфект. Презумптивният перфект е получен чрез транспозиция на бъдеще предварително време, а създаването на предположителните форми на другите минали времена (аорист, имперфект и плусquamперфект) може да се изведе от умозаключителните форми като несвидетелски (а не от индикативните като свидетелски), тъй като предположение най-често се изразява за ненаблюдавани събития.

Може да се търси и семантично основание допълването на парадигмата на презумптивна, представена от Герджиков, да се извежда от конклузива, доколкото и двата типа форми представляват субективна оценка на говорещия за достоверността на изказването, базираща се на различен вид умозаключение – умозаключителните форми представляват собствен извод, обобщение, умозаключение на базата на следи от действието или на (умо)заключение за състоянието на нещата, а презумптивните – собствено вероятно съждение. Според Вл. Плуңгян общото между инферентива (друго название на конклузива) и презумптивна е наличието на косвен източник на информацията, а различията се състоят в това, че при инферентива говорещият съди за ситуацията по това, което той смята за резултати от нея, докато при презумптивна говорещият не се опира на конкретни свидетелства за ситуацията, а на логически съображения (Plungian 2003: 324).

Без да подчертава, че става въпрос за парадигма от форми, и без да определя темпоралната принадлежност, В. Маровска представя следните типове предположителни *ще да*-форми: *ще да пише, ще да пишеше, ще да е пишел, ще да беше писал, ще да е бил писал* (Marovska 2013: 316–318). Съпоставката с вижданията на Г. Герджиков сочи, че авторката не поставя въпроса за наличието на две форми, отвеждащи към имперфекта – *ще да пишеше, ще да е пишел*, но пък прибавя формата *ще да беше писал* (напр. *Той ще да беше принесъл в жертва не само идеалите си, душата си ще да беше (е) жертвал за свободата ви; Те ще да го бяха измислили рая, те ще да бяха изкупили мъката човешка, те ще да бяха написали словото божие* (Marovska 2013: 318), която липсва при Герджиков, но е посочена от П. Пашов и е определена като предположителна плусquamперфектна (вж. Табл. 1).

Въпреки че не коментират отделно наличието на страдателни презумптивни форми, някои от авторите дават примери с тях, напр. всички форми от типа *ще да е бил писал*, дадени от В. Маровска, всъщност са пасивни: *Братовите му синове ще да бяха изпратени да го срещнат и доведат, ала се запиляха и забравиха, че ги чакаме; Свещеникът ще да е бил изпратен да преговаря с инакомислещите, от него ще да са били предадени пленниците; Той ще да е бил избран и набързо посветен в правата вяра; Много люде – казват – са били звани, но малцина ще да са били избрани?*

Хайдутите ще да са били много разочаровани от нерешителността на войводата си, щом са се решили на бягство; Пушките ща да са били поръчани в странство и (ще да са били) пресенени с кораб по Дунава. (Marovska 2013: 318). П. Пашов включва в коментарите си страдателна презумптивна форма без частицата да: През войната ще е бил евакуиран (Pashov 1999: 195).

В Табл. 2 и Табл. 3 са представени обобщено презумптивните форми в 3 л. ед. ч., които са засвидетелствани както в примери и анализи на коментирани автори, така и в собствената ми база данни, включваща данни от корпуси, от неелектронни източници и от интернет комуникацията. В този смисъл таблиците представят стремеж към максимално пълна парадигма от форми, чието реално съществуване в съвременната интернет комуникация се търси в следващата подчаст (3.2.). Формите в Табл. 3 са в 3 л. ед. ч., тъй като е най-често употребяваното. Тук няма да засягам въпроса за взаимодействието между презумптивна, лицето и числото, тъй като е тема, която заслужава отделно проучване.

Таблица 2: Деятелни презумптивни форми

Време	Несвидетелски форми	Свидетелски форми
Сегашно	<i>ще (да) четè</i>	
Перфект	<i>ще (да) е чел</i>	
Аорист	<i>ще (да) е чел</i>	<i>ще (да) чètе</i>
Имперфект	<i>ще (да) е четял</i>	<i>ще (да) четеше</i>
Плусквамперфект	<i>ще (да) е бил чел</i>	<i>ще (да) беше чел</i>

Таблица 3: Страдателни презумптивни форми

Време	Несвидетелски форми	Свидетелски форми
Сегашно и перфект	<i>ще (да) е четен</i>	
Имперфект, аорист, плусквамперфект	<i>ще (да) е бил четен</i>	<i>ще (да) беше четен</i>

При страдателните форми съвпадат формите на сегашно и перфект, както и на имперфект и плусquamперфект, което е резултат от неутрализация на признака перфектност (результативност, предварителност у други автори). Тези форми биха могли да се определят като бидетерминанти. Аористът се присъединява към съвпадащите имперфект и плусquamперфект поради формални причини – неразличаването на аористна и имперфектна форма на съм.

В настоящото изследване е необходимо да бъде подчертан фактът, че отрицателните презумптивни форми се образуват с частицата *не* за разлика от индикативните отрицателни форми на бъдещите времена, вж. (3) и (4). Това е един от аргументите, чрез които се защитава виждането, че презумптивните форми са самостоятелна категория.

- (3) Според местни хора този „Москвич“, пригоден за пикап, *не ще да е бил купен* за скрап, а за превоз на крадени дърва за огрев. (<https://dariknews.bg/>)
- (4) Ясно е, че ученик, който има подобно отношение към дисциплината, *не ще да е бил любимец* на учителите. (www.dw.com/bg/)

В тази подчаст бяха съпоставени вижданията на няколко изследователи за парадигмата на презумптивна, като това послужи за основа да се представи един максимално най-пълен модел на деятелните и страдателните форми на презумптивна. Този модел показва, че противопоставянето несвидетелственост: свидетелственост стои в основата на разграничаването на два типа предположителни глаголни форми в плана на миналото. Свидетелската позиция на говорещия е значима и за категорията време, особено при миналите глаголни времена на индикатива. Тя оформя и някои специфики на употребите на косвените евиденциали (вж. напр. Gerdzhikov 1977, Aleksova 2016), но това е обширна тема, излизаща извън обхвата на настоящата работа.

3.2. Презумптивните глаголни форми в съвременната интернет комуникация

В тази подчаст се верифицира наличието в интернет комуникацията на всяка от формите в представения модел. Предварителните наблюдения сочат, че формите от Табл. 2 и Табл. 3 имат значими разлики в честотата, а някои от тях не се срещат в блогове, форуми, журналистически онлайн материали, коментари след публикации и чатове в социалните мрежи.

Първо ще се спра на несвидетелските презумптивни форми в деятелен залог.

Сред формите за презумптивно сегашно време в ексцерпираната база данни преобладават тези на глагола съм, вж. (1), (5) и (6), макар че рядко са налични и форми на други глаголи, напр. (7).

- (5) Казваш „Леле какви приятели имам”, само за да си помислят хората „Леле, щом има такива приятели, какъв ли големец *ще да е* и той?!”. (www.ploshtadslaveikov.com/keazim-i-laletata)
- (6) Това *ще да е* новата максима на Тишо! Бившият на Венета Райкова е свалил поне десет кила от воле! (www.bgdnes.bg/Article/6834215)
- (7) Който е „изпродуцирал“ това „концертно видео“, *ще да страда* от сериозен ментален дефицит (www.werock.bg)

Имперфектните несвидетелски употреби могат да се видят в (8), (9) и (10). И в трите примера имперфектното причастие доказва безусловно, че става въпрос за презумптивен имперфект.

- (8) Да видим – излиза, че Борис е взел славянските букви и е решил тепърва да учи народа си на славянски?? Т.е. на какъв език *ще да са говорили* българите в годината, преди азбуката да се въведе? (www.chitatel.net)
- (9) Отците на църквата, които са изобличавали отклоненията на западното богословие, не са били балъци, робуващи на думите, нито пък са били тесногръди по някакъв начин или неспособни да разберат другостта на другия. Когато са жертвали живота си, за да защитят дадено учение, *не ще да са мислели*, че става дума за незначителни термонологични разминавания, породени от хроничните особености на гръцкия и латинския език. (https://dveri.bg/component/com_kunena/Itemid,101294/catid,28/id,14612/view,topic/)
- (10) А инак, Фуриус, таз фирма *ще да е правела* голямото вземане за малките шишенца, явно 😞😞 (<http://detstvoto.net/index.php?cstart=2&newsid=2364>)

Съвпадението на формите на презумптивния аорист и презумптивния перфект, несвидетелски форми, предполага всеки пример да бъде анализиран поотделно най-малкото защото в научната литература се сочи, че най-често се употребяват сегашните и/или перфектните презумптивни форми (вж. напр. Тагромапова 2017). Ако се разгледа (11) и се отстрани презумптивността, на мястото на *ще да е открил* се явява формата *е открил*, която обаче според застъпваното тук виждане не е еднозначно определима като индикативен перфект. Наречието *май* насочва към заключението, че това е презумптивен аорист, а той формално съвпада с индикативния перфект. Струва ми се, че в много от случаите става въпрос именно за презумптивен аорист, сочен за презумптивен перфект. В (12) непрезумптивно съответствие на *ще да е била* се явява *е била*, което отново е конклузивен аорист, а не индикативен перфект, за което говори и наречието *вероятно*.

- (11) много готино изглежда 🍷🍷 май *ще да е открил* ловния сезон 🍷🍷 много прилича и на нашите нощни клубове 🍷🍷 (<http://www.bg-mamma.com/?topic=841515-345>)

- (12) Тази инструкция вероятно също *ще да е била* дело на някой непосветен в науките и поувлякъл се сътрудник на медицинския щаб, но официална американска реакция по въпроса още няма. (www.kultura.bg/bg/article/view/4949)

В (13) двете презумптивни форми също могат да се определят като презумптивни аористни. Ако *ще да е пристигнал* бъде заменено с *е пристигнал*, а *ще да е дошъл* – с *е дошъл*, то тези форми ще бъдат не индикативен перфект, а конклузивен аорист за предаване на исторически събития. Подобни употреби на конклузивния аорист в плана на миналото при несвидетелска позиция на говорещия / пишещия, който предава информация за известни от историята събития като собствено твърдение или представя като собствен извод / обобщение сведения чрез позоваване на чужда информация, могат да бъдат видени и у Герджиков (Gerdzhikov 1977: 55).

- (13) Според докторската теза на Паоло Томасела, „Емигрантите от Венето и Фриули в икономическия и културния живот на Старото царство (1848–1948 г.)“, Пересути *ще да е пристигнал* в Румъния в края на първото десетилетие на ХХ век, като сезонен работник. Считаме обаче, че Пересути *ще да е дошъл* за първи път в Крайова много по-рано, през 1895 г... (<https://audiotravelguide.ro/bg/блок-каса-алба-крайова>)

Голяма част от примерите по модела на съвпадащите презумптивен перфект и презумптивен аорист *ще да е* + *аористно причастие* представляват форми на глагола *съм*, което прави въпроса за темпоралната принадлежност по-сложен, тъй като към описаното съвпадение се добавя и съвпадението с презумптивния имперфект на *съм*.

В (14) са употребени няколко презумптивни форми, като *ще е видяло* е случай, в който частицата *да* не присъства в тази форма за презумптивен аорист:

- (14) Детето им вероятно *ще да е било* на задната седалка на хубавата им кола и *ще е видяло* и чуло всичко това. (www.ploshtadslaveikov.com/pravdata-s-yumrutsi-po-buditelya/)

Презумптивните форми за плусквамперфекта също са засвидетелствани в интернет комуникацията, но значително по-малко от тези за аорист и перфект (статистически подход не е приложим в случая). В (15) това е формата *ще да е бил влязъл*, а в (16) – *ще да е била станала*:

- (15) При всички случаи Борис вече е бил татко на две деца, което ще рече, че най-малкото *ще да е бил влязъл* в плодотворна възраст, докато младежният мъх е сред вторичните полови белези. (www.chitatel.net › История › Българска История › Средновековна история)

- (16) Че то всяка девойка, дето не е девойка на 18 години, *ще да е била станала* жертва на педофил?
(<https://photo-forum.net/forum/read.php?f=48&i=1363794&t=1361810>)

След несвидетелските презумптиви (вж. Табл. 2) в интернет комуникацията бяха потърсени и трите свидетелски форми – за аорист, имперфект и плусquamперфект. В (17) са представени имперфектни форми, като сред примерите в база данни преобладават тези с глагола *съм* – напр. (18) и (19), а при него презумптивният имперфект съвпада с аориста:

- (17) Човека беше полузадрямал в кабинета, съзерцавайки с празен поглед някаква архивна Nokia. От доста време *ще да стоеше* в тази поза и явно всеки момент царството на сънищата щеше да вземе надмощие над съзнанието му ако не бяхме влетели ние. (<http://www.smehurko.info/motopetra2010/01-syria.php>)
- (18) Никой не знае колко е продължило това, обаче, питоните живеят между 15 и 25 години, а този не ми изглеждаше да е умрял от насилствена смърт, от старост *ще да беше*, ама знам ли. (<https://dariknews.bg/novini/komentar/za-pitona-v-garazha-ili-za-komshuluka-308868>)
- (19) От жегата *ще да беше*. Сякаш земята щеше да се разтвори и да ме погълне. Боже, дядо, колко ми липсваш! (<https://onlinelifeacademy.com/tag/panik-ataki>)

Не бяха открити аористни и плусquamперфектни форми в интернет извън художествени и исторически произведения. Този факт не отрича съществуването им, но говори за много ниската им честота. Г. Герджиков представя аористен свидетелски презумптив, който е приемлив за езиковото съзнание – *Той ще да разбра работата – затова ни погледна така* (Gerdzhikov 1984: 125), но не е засвидетелстван в събраната за тази работа база данни. Не бяха открити и примери за презумптивен свидетелски плусquamперфект от типа *ще (да) беше чел*. В подчаст 3.1. са цитирани примери на В. Маровска с този тип форми.

След представянето на деятелните (свидетелски и несвидетелски) форми следва да се разгледат страдателните презумптивни времена. Както стана ясно, при тях има съвпадение на формите (бидетерминативност), което води до наличието на три формални типа несвидетелски форми: *ще (да) е четен* за несвидетелско сегашно и перфект, *ще (да) е бил четен* за несвидетелски имперфект, аорист и плусquamперфект, и *ще (да) беше четен* за свидетелски презумптивен имперфект, аорист и плусquamперфект.

В (20) формата е за страдателен перфект на несвидетелския презумптив. Формите от този тип, които открих в интернет, са само перфектни, но не и сегашни, което

е обяснимо, като се има предвид, че за сегашно време преобладават възвратни форми със страдателно значение:

- (20) А ей туй чудо **SR-71 Blackbird** от какво ли *ще да е направено*, че да литне за пръв път през 1964-та? (<http://www.segabg.com/replies.php?id=249289&p=9>)

Формообразователният модел *ще да е бил + минало страдателно причастие* е по-честотен от формата за страдателен презумптивен перфект в ексцерпираната от интернет база данни. В (21) формата *ще да е било изречено* е аористен презумптив, каквато по всяка вероятност е и отрицателната форма *не ще да е бил купен* в (3), но контекстът не дава ясни указания за оразличаване с презумптивния плусквамперфект:

- (21) Страстите са за това дали е имало и едно последно предателство, конкретно на Левски. Фаталното „Фанете тогоз!“ *ще да е било изречено* в Ловеч след 16 часа този ден, когато предателят вече се е убедил, че Левски върви към Къкрина и ще преспи там (www.168chasa.bg/article/1681230)

Търсенето в интернет не доведе до извличане на примери от типа *ще да беше + минало страдателно причастие*. У други автори също не е представен, макар че езиковото съзнание не го отхвърля, напр. *От всички нас явно само той ще да беше наказан тогава*. Интересен е въпросът каква друга глаголна форма (със или без други лексикални показатели) би могла да бъде употребена на мястото на презумптивната форма, като се запази семантиката. Хипотезата, че това е умозаключителна форма – (*най-вероятно*) *е бил наказан*, изисква по-широко теоретично и практическо проучване, което обаче изисква самостоятелно проучване.

4. ОБОБЩЕНИЕ

Това изследване има за своя първа задача да съпостави съществуващи виждания за парадигмата на презумптива в съвременния български език. Мненията служат за основа, върху която се опира реализираната втората задача – представяне на един модел на парадигмата на българския презумптив, който условно може да се нарече максимален. Този работен термин се използва, за да насочи вниманието към факта, че преобладаващата част от формите в предлаганата парадигма са засвидетелствани в различни изследвания, могат да бъдат открити в корпуси и бази данни, а нискочестотните форми се сочат от отделни автори и са приемливи за българското езиково съзнание. Значителната формална сложност, т.е. високата степен на композираност, а и специфичната семантична натовареност – изразяване на ве-

роятностно съждение, определят и невисоката честота на презумптивните форми. Събраната база данни и коментиранияте в част 3.2. примери показват различия в честотата на отделните презумптивни форми, която намалява с увеличаване на степента на композираност и натовареността с други граматически значения (напр. по залог, лице, число). Наличието на съпадащи форми от два типа – бипартиципанти и бидетерминанти, поражда както трудности при описанието на парадигмата и употребите, така и различия във вижданията на изследователите.

В резултат на изпълнение на поставените задачи бяха разграничени два вида презумптивни форми поради значимостта на признака *свидетелственост* в плана на миналото. Несвидетелските и свидетелските презумптивни форми се различават на формално равнище по начина на образуването си.

Представянето на един модел на парадигмата на презумптивна в актив и пасив е теоретично построение, което се базира на засвидетелствани употреби, но в същото време изисква да бъде верифицирана появата на отделните форми в различни сфери на общуването. Основната цел в настоящата работа е ограничена до извличане на употреби от съвременната интернет комуникация (блогове, форуми, онлайн публикации и коментари след тях, чатове в социални мрежи), т.е. в източници извън художествените текстове и монографични исторически трудове.

Коментиранияте примери от базата данни доказват, че презумптивът е реално съществуваща категория в съвременния български език. Нейната парадигма поставя обаче значими въпроси пред изследователите, напр. начин на формообразуване, съвпадение на презумптивния аорист и презумптивния перфект и свързаните с това спорни твърдения, че най-често употребяван е перфектът, наличие на омоними от типа на бипартиципанти и бидетерминанти и др. Може би от най-голяма значимост е въпросът за разграничаването на несвидетелска и свидетелска парадигма в плана на миналото. Въпреки че не е проведено статистическо изследване, търсенето в интернет сочи, че свидетелската парадигма е значително по-слабо представена, като има и нерегистрирани в интернет форми. Относително по-чести са свидетелските форми от типа *ще да беше*, т.е. презумптивни форми с омонимия на имперфект и аорист на глагола *съм*.

Несъмнено степента на засвидетелстваност на формите насочва към въпросите за стабилността на парадигмата, за достигнатия етап в процеса на граматикализацията на категорията презумптив в българския език. Търсенето на по-точни критерии за степента на граматикализация е задача на предстоящо самостоятелно изследване. В плановете за разгръщане на проблематиката, свързана с презумптивна в българския език, влизат и въпросите за интрапарадигматичното взаимодействие с другите гла-

голни категории (лице, число, вид, залог), за отношението между конклузива и презумптивна и съвместната им употреба в разнообразни текстове, за употребата на презумптивните форми в други сфери на общуване и различни видове дискурс, напр. исторически съчинения, художествени текстове и пр. Не на последно място интересен е и въпросът за честотата на презумптивна в различни корпуси, при това в различни по време периоди.³

БИБЛИОГРАФИЯ

- Aleksova 2016:** Aleksova, Krasimira. "The Conclusive and its Uses in the Contemporary Bulgarian Language." *E-magazine LiterNet*, 07.10.2016, no 10 (203) (2016). <http://litenet.bg/publish7/kaleksova/konkluzivyt.htm>. [In Bulgarian: Алексова, Красимира. „Конклузивът и неговите употреби в съвременния български език.“ *Електронно списание LiterNet*, 07.10.2016, № 10 (203). <http://litenet.bg/publish7/kaleksova/konkluzivyt.htm>.]
- Andreychin 1944:** Andreychin, Lyubomir. *Basic Bulgarian Grammar*. Sofia: Hemus, 1944. [In Bulgarian: Андрейчин, Любомир. *Основна българска граматика*. София: Хемус, 1944.]
- Decles & Guentcheva 2001:** Declès, Jean-Pierre & Zlatka Guentchéva. „La notion d'abduction et le verbe *devoir* 'épistémique'“ In Dendale, Patric, Johan van der Auwera, eds. *Cahiers Chronos 8. Les verbes modaux*. Amsterdam – Atlanta, GA: Rodopi, 2001, 103–122.
- Gerdzhikov 1977:** Gerdzhikov, Georgi. "One Specific Verb Category in the Contemporary Bulgarian Language (The category of *engagement of the speaker with the action utterance*).“ In *Yearbook of Sofia University, Faculty of Slavic Studies*. Vol. 69, 2, 1977, 5–68. [In Bulgarian: Герджиков, Георги. „Една специфична глаголна категория в съвременния български език (Категорията „ангажираност на говорещия с изказването на действието“).“ В: *Годишник на Софийския университет, Факултет по славянски филологии*, т. 69, 2, 1977, 5–68.]
- Gerdzhikov 1984:** Gerdzhikov, Georgi. *Renarration of the Verb Action in Bulgarian*. Sofia: Science and Art, 1984. [In Bulgarian: Герджиков, Георги. *Преизказването на глаголното действие в българския език*. София: Наука и изкуство, 1984.]
- Kutsarov 1994:** Kutsarov, Ivan. *One Exotic Mood of Bulgarian Verb*. Sofia University Press, 1994. [In Bulgarian: Куцаров, Иван. *Едно екзотично наклонение на българския глагол*. София: УИ Св. Климент Охридски, 1994.]

3 Вж. по този въпрос Алексова, Красимира & Елена Иванова. „Следходност и предположение като граматикализирани значения на частицата *ще* в българския език.“ В: *XXIII Державинские чтения: современные и исторические проблемы болгаристики и славистики: материалы XLVII Международной филологической конференции, 19-28 марта 2018 г., Санкт-Петербургский государственной университет, Филологический факультет*. Санкт-Петербург: ВВМ, 2018 (под печат).

- Marovska 2013:** Marovska, Vera. *Reference and Referring in the World of the Language*. Plovdiv University Press, 2013. [In Bulgarian: Маровска, Вера. *Референция и реферирание в света на езика*. Пловдив: УИ Паисий Хилендарски, 2013.]
- Maslov 1981:** Maslov, Yuriy. *Grammar of Bulgarian Language*. Moscow: Vyschaya Shkola, 1981. [In Russian: Маслов, Юрий. *Грамматика болгарского языка*. Москва: Высшая школа, 1981.]
- Nitsolova 2008:** Nitsolova, Ruselina. *Bulgarian Grammar. Morphology*. Sofia University Press, 2008. [In Bulgarian: Ницолова, Руселина. *Българска граматика. Морфология*. София: УИ Св. Климент Охридски, 2008.]
- Pashov 1999:** Pashov, Petar. *Bulgarian Grammar*. Sofia: Hermes, 1999. [In Bulgarian: Пашов, Петър. *Българска граматика*. София: ИК Хермес, 1999.]
- Plungian 2003:** Plungian, Vladimir. *General Morphology: Introduction*. 2nd edition. Moscow: Editorial URSS, 2003. [In Russian: Плунгян, Владимир. *Общая морфология: Введение в проблематику*. Изд. 2-е, исправленное. Москва: Едиториал УРСС, 2003.]
- Tarpomanova 2017:** Tarpomanova, Ekaterina. "Lexical, Grammatical and Syntactic Means for Expressing Presumption in Bulgarian." In Tarpomanova, Ekaterina & Krasimira Aleksova, eds. *Domination and adaptation. Proceedings of the International Conference of the Faculty of Slavic Studies, 24-25 April 2017*. Vol. II. *Linguistics*, 51-58. Sofia: Faculty of Slavic Studies, University of Sofia St. Kliment Ohridski, 2017. [In Bulgarian: Търпоманова, Екатерина. „Лексикални, граматични и синтактични средства за изразяване на предположение в българския език.“ В: Търпоманова, Екатерина & Красимира Алексова, съст. *Надмощие и приспособяване. Сборник доклади от Международната научна конференция на Факултета по славянски филологии, 24-25 април 2017 г. Т. 2. Езиковедски четения*, 51-58. София: Факултет по славянски филологии, СУ „Св. Климент Охридски“, 2017.]

НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ ДЕАГЕНТИВНОСТТА В ПОЛСКИ И БЪЛГАРСКИ ТЕКСТОВЕ

DIMKA SAVOVA

Uniwersytet Sofijski im. św. Klemensa Ochrydzkiego

NOTES ON DEAGENTIVITY IN POLISH AND BULGARIAN TEXTS. The paper offers a short summary of the term *deagentivity*, followed by comparisons between the prototype means for its expression in original texts and their translations into the Polish and Bulgarian languages. Along with the similarities, the author points out the most substantial differences in the semantics and frequency of the means for deagentivity in the two languages.

Keywords: *deagentivity, passive, unspecified personal sentences, impersonal sentences, logical subject*

Цел на настоящата работа е да разгледа средствата за изразяване на категорията *деагентивност* в съпоставителен план, като изследва тяхната конкретна употреба в един и същ текст, съставен на два езика – български и полски. Категорията *деагентивност* ще получи така своето по-пълно осветляване чрез открояване на приликите и разликите не само в инвентара от такива средства в двата езика, но и в тяхната фреквентност и в условията им на употреба.

Чешкият лингвист Мирослав Грeпл, който пръв въвежда в литературата термина *деагенсни изречения* дава за тях следното определение: при тях действието е представено като лишено от агент (*деагенсно*), т.е. по такъв начин, че агентът е отстранен от мястото на граматическия подлог: той или не е изразен изобщо, или е изразен, но не с именителен падеж на съществителното (Grępl 1967: 62). Като пример авторът привежда следните изречения: *Dělníci opravují střechu – Střecha se opravuje; Matematiku jsem studoval lehce – Matematika se mi studovala lehce*. За понятието агент Грeпл дава най-общо определение: *извършител на действието*. В свое изследване, посветено на деагентивността и нейното изразяване в българския в съпоставка със сръбския език (Savova 2014), приемам, че актантът, чието изваждане от по-

зицията на подлога поражда деагентивността, може да има следните значения: на одушевен или неодушевен извършител (за втория срв.: *Фреските по стените са заличени от времето*), експериментатор и каузатор (за втория: *Публиката беше възхитена от неговото изпълнение*). При това неодушевеният извършител най-често трябва да бъде експлицитен, за да не се разбира като одушевен – срв. горния пример: *Фреските по стените са заличени*, където извършителят ще се възприема по-скоро като одушевен. За да запазя връзката с термина *деагенсни / деагентивни* изречения, използвам в изложението по-нататък като обединяващ за изброените значения не съвсем точния термин *агенс*. Отделям следните групи деагентивни средства: 1. прототипни: пасив (*Храната е приготвена; Тук се приготвя храна*), безличен пасив (*Тук се готви всеки ден*), неопределенолични изречения (*Тук готвят вкусно*) и безлични деагентиви с логически субект (*Днес не ми се готви*); 2. периферни: отглаголни съществителни (*Тук готвенето е традиция*); страдателни причастия извън рамките на пасива (като определения: *Храната, приготвена сутринта, е на свършване*) и деагентивен инфинитив в сръбския език (*Кувати овде је право задовољство*). За всички тях е характерно, че са факултативни варианти на агентивни изречения (т.е. изречения, в които агенсът се намира в позицията на граматически подлог (както експлицитен, така и подразбиран от речевата ситуация или от контекста), на който се приписва предикативният признак). При всички тях действие, което в съзнанието на говорещия има свой агенс, е представено без **позиция на подлог, заета от агенс**: или в позицията на подлог се намира друг актант на глагола (*Храната е приготвена*), или агенсът не е в тази, а е в друга позиция (*Днес не ми се готви*). Или пък изцяло липсват както позиция на подлог, така и агенс, който остава непредставен на формално ниво, а не е просто имплицитен (*Тук се готви всеки ден; Тук готвят вкусно*), или изразяваната пропозиция (в случая – ‘някой готви нещо’) е само част от дадена предикация и изразяваното действие не съвпада с предикативния признак, който се приписва на своя актант – подлог (*Тук готвенето е традиция; Храната, приготвена сутринта, е на свършване; Кувати овде је право задовољство*).

Подобна на обявената тук съпоставка между българския и полския език прави в свое подробно изследване М. Коритковска (Korytkowska 1990). Предмет на нейния анализ са по-точно безподложните изречения, които не съвпадат изцяло с деагентивните, най-вече заради това, че не включват в състава си изреченията с пасив (*Храната е приготвена; Тук се приготвя храна*). Струва ми се, че изследването именно на деагентивността премахва тази интуитивно усещана като изкуствена граница, която се поставя от обособяването на безподложните изречения, срв. напр. изречения като *Тук се готви храна по китайски*, от една страна (двусъставно пасивно изречение

с подлог), и *Тук се готви по китайски*, от друга страна (безподложно изречение), или между *Яде ми се* (безподложно) и *Яде ми се нещо* (с подлог). От друга страна, от състава на деагентивните изречения и форми според мен би трябвало да отпаднат изречения като *убува vody*, които М. Грeпл също разглежда в своята статия, посветена на деагентивните изречения. Защото при тях няма семантична промяна на възприемане на действието вместо от агентивна – от деагентивна перспектива (в тях промяната е друга – изразява се допълнително семантика на неопределено количество). Накрая, М. Коритковска включва към безподложните изречения и обобщеноличните (в нашия случай напр. такива биха били изреченията *Човек тук може да готви с удоволствие* / *Тук можеш да готвиш с удоволствие*). Според разбиранията за деагентивност и за агенс в подлог, представяни тук, изразяваните пропозиции имат свой агенс, затова изреченията не са безподложни. Но специфично за тях е, че този агенс, както и цялата изразявана пропозиция, има генерализиран прочит¹, т.е. няма референция към никакъв, дори и максимално обобщаващ извънезиков обект. Затова такива изречения могат да се подлагат също като обикновените агентивни изречения на деагентивни трансформации, срв.: (1) *Човек тук може да готви с удоволствие* / *Тук можеш да готвиш с удоволствие* → (2) *Тук може да се готви с удоволствие* – и двата варианта имат генерализирано значение (което, между другото, не може да се приравни към негенерализираното, макар и обобщаващо значение на квантора за всеобщност, както се прави често в литературата по въпроса: *Тук всички могат да готвят с удоволствие*).

В работата по-нататък ще бъдат разгледани отделните деагентивни средства, открити в реципрочни текстове на двата езика.

1.

Ще започнем с формите за пасив, най-напред в българския, а после и в полския език. В своето предишно изследване на деагентивността и пасива (обобщено – и за причастния, и за възвратния) установяваме, освен чисто граматическото по своя характер изискване към глагола да бъде преходен, 17 фактора от различни езикови равнища, които предпочитат употребата на пасив в българския език, сред които: речева форма *описание*; обобщено начално или финализиращо съждение; жанрова предопределеност; значение на нормативност; сензорен пасив; обезличаване на кон-

¹ за генерализираното значение вж. Савова, Д. *Обобщеноличните изказвания в българския език – прагматични манипулации на синтактично ниво*. София: УИ „Св. Климент Охридски“ (под печат).

кретен агенс; изтъкване в тема на пациенс, който преди това е бил въведен в качеството му на рема, и др. (вж. Savova 2014).

1.1. Причастен пасив в българския вариант на текста: *Този астероид бе забелязан с телескоп само веднъж, ..., от един турски астроном (АС); Навсякъде били пръснати кашони с книги,...*(ОТ); *В долната страна на потока била построена воденица* (ОТ); *... сякаш камъкът, от който бе издялано това лице, изветряваше по-бързо* (ОТ). За този пасив са особено важни факторите: речева форма *описание* (срв. за горния пример – описание на стаята: *Навсякъде били пръснати кашони с книги*), обобщено начално или финализиращо съждение, изразяване на констатация, резултативност – семантични особености, които са свързани с по-слабата степен на динамизъм, с която се изразява действието при причастния пасив. Пред причастния пасив стои ограничението да не се употребява за изразяване на актуално сегашно действие.

1.2. Възвратен пасив в българските текстове: *Ноц, в която се губят ценни предмети* (ОТ); *Знаете как е. Не се помни всичко* (ОТ); *Лукът се запържва в маслото* (ОТ). В българския език този пасив е фреквентен, особено в някои определени употреби, отразяващи генерализирана ситуация и свързани със сегашния план, като речевите форми *предписание* (*Лукът се запържва в маслото* (ОТ)), *твърдение от опит* (*Знаете как е. Не се помни всичко* (ОТ)), сензорен пасив (*Чува се потеглящият автомобил* (ЙП)) и др. (вж. подробно в Savova 2014). Макар че употребата им в сегашно време е по принцип съвсем естествена, възвратните пасивни форми, от друга страна, не са подходящи за изразяване на актуално събитие в пасивна перспектива, когато има опасност значението да се възприеме като агентивно и възвратно, т.е. когато действието има за пациенс (и подлог) лице, което може да извърши и само действието върху себе си. В някои такива случаи обаче, ако говорещият държи да използва пасивната перспектива, но по някаква причина (в случая – заради сегашното време за изразяване на конкретна ситуация) не може да употреби причастната форма на глагола, той ще употреби възвратната форма, а ще разчита на контекста да премахне двусмислието: *Големият брой чужденци със съмнителни качества, които се предлагат на шефовете на ЦСКА, пък са изнервили треньора*. В това изречение контекстът определя да не се влага значението *чужденците предлагат сами себе си*, а да се разбира пасивно в сегашен план – *в момента някой ги предлага* (Savova 2014).

Макар че в българския език единствено с възвратните форми на пасива се изразява актуално действие или действие процес, което ги свързва със сегашния план, тези форми са понякога възможни и при изразяване на минала ситуация – когато няма опасност от възприемане на значението като възвратно и когато глаголът има итеративно значение, напр.: *В много общини в страната заради снега се затваряха*

училищата (не могат да се затворят сами); *Гайтанът се изплитал от 12 нишки*² и др. Тогава най-често двете пасивни форми са синонимни и изборът им е въпрос на стилистични причини или дори на индивидуален избор (*заради снега училищата бяха затваряни; гайтанът бил изплитан*). В цитираното изследване (Savova 2014) съпоставката със сръбския език показва, че за изразяване на минало действие в сръбския език възвратният пасив се използва по-често, отколкото в българския, а в случаи, когато глаголт може да се разбере и агентивно възвратно, сръбският език в по-голяма степен разчита на контекста за отстраняване на ненужното значение.

1.3. Причастни пасивни форми в полския език: ... *i śpią 6 miesięcy, doróki zdobycz nie zostanie strawiona* (AS); *Nimi był zakazony cały grunt* (AS); *Nie chciałbym zostać źle zrozumiany* (JP). В полската научна литература няма едно установено мнение за характера на причастния пасив – дали е морфологична или е синтактична категория. Повечето автори го смятат за синтактична категория, която служи за изразяване на йерархията – за посочване на актанта, който е по-значим за говорещия (Bak 2010; Karłowicz 1999; Nagorko 1998). Х. Врубел смята, че тези форми служат за открояване на темата в темо-рематичната структура на изречението (Wróbel 2001), което като цяло се потвърждава и в анализирания тук корпус – в пасив се поставя предикат, чийто пациенс-подлог е тема и се намира **пред** предиката си, или пък е имплицитен и подразбира говорещия или слушащия. И все пак, понеже с агентивни форми темата също може да бъде изтъквана, вероятно има, както в българския език, и по-конкретни причини за употребата на пасив. Освен това, противно на твърдението на Врубел, в изречения с локализатор или с обект на действието в началото на изречението пациенсът подлог ще се въвежда в текста **след** своя предикат – когато все още не е активизиран в съзнанието на слушащия и представлява рема: *Nimi był zakazony cały grunt* (AS); *W niej /w czarnej skrzynki samolotu/ zapisane są dane na temat kierunku lotu* (AP) (изреченията с тази функция от първия тип, с локализатор, са известни и като *локативни изречения*). Като цяло авторите подчертават, че пасивът се използва по-рядко от агентива, дават се и препоръки да не се прекалява с неговата употреба (Karłowicz 1999).

Важно е да се направи количествена съпоставка между употребата на отделните форми в двата езика. В българския език се набелязват 89 примера на причастни пасивни форми, съответно в полския език причастен пасив има в 44 примера, което потвърждава наблюдението за неговата относително по-слаба фреквентност (в българ-

2 Двата примера са от Savova 2014.

ския той е фреквентен). Трябва да имаме предвид, че както в рамките на всеки от двата езика, така и между езиците пасивните форми могат да се заменят от 1) агентивни форми, а понякога са синонимни и с 2) неопределеноличните форми (вж. за тях по-долу). В полския език освен това към тези синонимни възможности се прибавят 3) деагентивният инфинитив, както и 4) безподложните (безличните) форми на *-no*, *-to*, които, както ще видим, са доста фреквентни в него.

1.4. Възвратен пасив в полския език. Макар че в литературата тези форми не присъстват изобщо или се изтъква тяхната крайно рядка поява (Korytkowska 1990), в анализирания тук корпус се откриват общо 7 случая на такава употреба: *To trzeba będzie sprawdzić! To się sprawdzi w dokumentach soborowych!* (JP); *Dla przyszłego Ojca Świętego kwatery zawsze się znajdzie!* (JP); *Książki telefoniczne kłamią, ..., mylą się litery w nazwach* (OT); *Nawet jak kiedyś się zdarzyło, to się nie liczy* (JP); *Te skarpetki znalazły się* (OT); *... a raczej liczą się, czyli istnieją tylko te, które oddychają /samochody/* (JP); *Takie rzeczy zapisują się gdzieś w tych osobnych, może zwierzęcych częściach mózgu...* (OT), за сравнение – в българския език те са 66. На какво се дължи тази разлика? Може би има значение изтъкнатата при българския език опасност в някои случаи на възвратен пасив действието да се разбира не като деагентивно пасивно, а като агентивно възвратно (и при М. Коритковска има следния пример с възможна двусмислица: *Tego rodzaju kasze gotują się długo (same się gotują)* (Korytkowska 1990: 112), при което полският език проявява още по-голямо игнориране на ролята на контекста за премахване на двусмислеността от българския език в сравнение със сръбския език, за което по-горе стана дума. А може би роля играят и някои социолингвистични фактори. Освен това, основна конкуренция на обикновените пасивни възвратни форми тук съставляват формите за безличен пасив, наричани в полската граматическа традиция *безподложни форми със się*, срв. напр.: *Ludzie umówili się, że grzyby zbiera się jesienią* (OT)). Тези форми, изглежда, се предпочитат, защото винителният падеж остава да откроява в пряко допълнение пациенса, като същевременно не се нарушава семантичната връзка на допълнение между глагола и неговия актант (пациенс): *Milionów tych małych rzeczy, które się widzi na niebie* (AS), съответно на български: *Милиони от ония мънички неща, които се виждат понякога в небето*. В полския език на примери с възвратен пасив в българския често съответства и деагентивен инфинитив, който също е конкурентно средство за пасива: *... planet, ... tak małych, że można je zobaczyć przy rotocie teleskopu* (AS) – срв. българския вариант: *... планети, ... толкова малки, че едва могат да се съзрат с телескоп* (М. Коритковска изтъква задължителност за употребата на инфинитив след модални лексеми *trzeba*, *można* и в някои други

случаи – Korytkowska 1990). Третата по-голяма група конкурентни на възвратния пасив (представен в българския текст) средства са случаите на причастен пасив в полския: *W konspiracji czy nie w konspiracji – podłoga musi być umyta i pościel zmieniona* (JP) – срв. възвратния пасив в българския: *В конспирация или не – подът трябва да се лъсне и чаршафите да се сменят*; или: ..., *że sprawa może być załatwiona natychmiast* (JP) – срв.: ..., *че работата може да се уреди на момента...* Макар че в посочените примери и в българския език могат да бъдат използвани и причастнопасивни форми, възвратните форми запазват по-голям динамизъм в изразяване на действието. Могат да се намесват и други, частни семантични фактори, напр. резултативността, а именно: наличието на някаква информация на дадено място може да се възприеме и като актуален процес (тя пребивава на това място), и като резултат от извършено действие – в първия случай и в двата езика трябва да се употреби възвратна форма, а във втория – форма на причастен пасив. Тогава употребата на една от двете форми е въпрос на индивидуален избор: *Там /в черната кутия на самолета/ се пазят данни от навигацията* (АП) със значение на процес, съответно в резултативно значение: *W niej zapisane są dane na temat kierunku lotu, ...*

2.

Безличен пасив в българския език – по принцип мотивите за неговата употреба са сходни с мотивите за употреба на пасива, но той се образува, както е известно, или от непреходни глаголи, или от преходни глаголи в непреходна употреба – най-често с подчинено изречение (напр. в изречението *Забранено е да се минава оттук* първият глагол е преходен, но се отнася към подчинено изречение, а вторият е непреходен). Друга разлика на тези форми от пасива е, че, както е известно, при тях агенсът е по правило човек, докато пасивът включва и конструкции с неодоушевен извършител. Формално погледнато, в българския език възвратните пасивни безлични форми са много по-застъпени от причастнопасивните безлични, което се дължи, от една страна, на силните семантични ограничения пред образуването на безличните причастни форми, а от друга страна, на характерните само за възвратните форми речеви форми и употреби, посочени по-горе при възвратния пасив. В своето изследване (Savova 2014) отбелязвам, че причастни форми в безличен пасив се употребяват преди всичко в изказвания с локализатор текст (*в текста е казано, че*), в изказвания за актуален в даден момент резултат от минало действие (*що да видиш – навсякъде изсечено*) и в изказвания за минало действие, най-вече с глагол за съобщаване на информация (*беше съобщено, че*) или с глагол, който предполага извършител институция (*беше*

заповядано да) – т.е. предимно с подчинена пропозиция, изразяваща някаква информация (Savova 2014: 263)³.

Би трябвало да се коригира твърдението, че действието, свързано със съобщаване, е само минало⁴ – срв. и в бъдеще време: *На заинтересованите ще бъде съобщено кога да се явят на приеман изпит*. По-точно е да се каже, че не е възможна употребата на тези форми в сегашно време със значение на актуално извършващо се действие. В изследвания корпус се откриват само 5 примера, от които 4 – с формата *написано* е и един – с *казано* е: *Изведнъж си помислила, че там е написано какво трябва да направи сега* (OT).

Друга характерна черта на българския причастен безличен пасив е, че с него винаги се изразяват пропозиции, които реферират към конкретни събития от извънезиковата действителност, докато с възвратните конструкции често се изразяват генерализирани събития и ситуации.

Макар и значително по-малко, пред възвратните безлични форми в българския език също стоят някои семантични ограничения, които са посочени в Savova 2014 (освен граматическото ограничение глаголът да не е възвратен): невъзможно е образуването им от предикати, които се свързват с възвратно местоимение (*мисля за себе си, купувам си*); от имплицативни глаголи със значение, свързано с индивидуални способности и усилия (*да успея, съумявам*); от глаголи със значение на характерни моменти от живота на индивида (но не в генерализирано значение, а в значение на повтарящи се действия с конкретна референция, срв. невъзможното: **В интензивното отделение се умира най-често в нощните часове*, но възможната генерализирана употреба: *Само веднъж се умира* (= *Само веднъж човек умира*)); употреба с фазови глаголи (**На горния етаж се започна да се пее*); от екзистенциални глаголи (*съм, съществувам*) и някои др. От друга страна, честотата на тези конструкции, за която стана дума, се дължи на възможността им да изразяват генерализирана ситуация, за разлика от причастните конструкции, а в тази връзка – и на някои фреквентни в речта употреби, повечето от които отразяват именно генерализирана ситуация. Напр., за изразяване на речева форма *твърдение от опит*: *Диря остава, когато се върви по неутъпкано*; на речева форма *предписание*: *При пресен снеговалеж се тръгва*

3 Затова не е съвсем точно твърдението в Korytkowska 1990, че тези форми означават винаги минало действие с актуален резултат, срв. напр.: *Тогавя за първи път бе съобщено, че американците са осъществили водородния синтез, където действието не се възприема като резултативно, срв. и възможното: Тогавя за първи път се съобща, че...*

4 На корекция трябва да се подложи и същото твърдение в Korytkowska 1990.

рано и се спира рано; на значение на нормативност: *Но по онова време от нас се искаше просто да помним⁵.*

В ексцерпираниите примери на българските възвратни безличнопасивни форми на полски може да съответства също безлична възвратна форма: *Чудел се дали душата на Марек Марек е отишла на небето, или в ада, или където там се ходи, ако изобщо се отива някъде* (ОТ), съответно на полски: ... *poszła do nieba, czy do piekła, czy gdzie się tam idzie, jeżeli się w ogóle gdzieś idzie*. В много случаи на употребата на възвратна пасивнобезлична форма в българския език в полския съответства безличната форма на *-no, -to*, което говори, че в полския език тази употреба е много по-неограничавана от българската: *Но всякога ми се отговаряше: ...* (АС), срв. на полски: *Lecz za każdym razem opowiadano mi:...* На полски език може да съответства и другата безлична причастна форма, която повече се доближава формално до безличния причастен пасив – безличната форма *'jest + -n-, -t-'*, която се образува само от преходни глаголи, но в непреходна употреба (Korytkowska 1990) (тук тази форма ще се означава като *'jest + -ne, -te'*, защото на практика се отнася за безлични форми, съвпадащи формално с 3 л. ед. ч. и със ср. р.): *Не светотатствай, понеже, като ти се даде да видиш и като ти се даде да се убедиш – ще напълниш гащите* (ЙП), срв. на полски: *Nie bluźnij, bo jak będzie ci dane ujrzeć i jak będzie ci dane przekonać się – w portki narobisz* (JP). Когато възвратният пасив на български е в да-конструкция, закономерно в полски език като съответствие се явява инфинитивът, напр. след модални глаголи или след изрази за оценка: *От всеки човек трябва да се изисква ... – това, което може да даде* (АС) – на полски: *Należy wymagać tego co można otrzymać; Било приятно да се разговаря с него* (ОТ), на полски: *Miło było z nim rozmawiać* (JP). Ако българската да-конструкция се изразява на полски с формата *ma być*, заради екзистенциалния глагол отново ще се употреби причастната безлична форма: *Независимо по какъв начин, трябва да се отбележи, че...* (ЙП), срв. на полски: *Tak czy tak, ma być zaznaczone, że...* (JP).

Накрая, могат да се отбележат и някои деагентивни синонимни замени, възможни, от друга страна, и в рамките на всеки един от езиците – напр. на безличния пасив в български съответства неопределенолична форма на глагола в полски, която е възможна и на български: *Нататък. Както се казва в Европейския съюз:...* (ЙП), срв. на полски: *Jak mawiają w Unii Europejskiej: ...* (JP). Интересна е и замяната с отглаголно съществително – много важно средство за изразяването на деагентивност, което остава извън рамките на изследването тук: ... *онзи дал да се разбере, че работата не е чак толкова трудна* (ЙП), срв.: ... *tamten dał do zrozumienia* (JP).

5 Тези примери са от Savova 2014.

3.

Безличен пасив в полския език – на фона на българския език прави впечатление значително по-фреквентната тук употреба на безлични пасивни форми.

3.1. В полската граматична традиция употребата на безличните форми на *-no*, *-to* се свързва с изразяване само на минало действие. Изтъква се и значението на неопределеност или обобщеност за агенса, който, също както в българския, е със значение на човек (GWJP 1984). Пред употребата на тези форми за полския се изтъкват някои семантични ограничения (те не се образуват от глаголи, които означават развиване на особеност; дейност, свързана с единичност на агенса, както и от някои отделни фреквентни глаголи), които са обаче по-малко в сравнение с българския език, като добавим и основната – че липсва ограничението да се образуват само от непреходни или от непреходно употребени глаголи. Срв. примери от анализирания корпус, където срещу петте български примера се набелязват 24 полски: *Wyłoby mi przykro, gdyby moją książkę traktowano niepoważnie* (AS) (съответствието с пасив в българския текст отново потвърждава наблюдението за по-честата употреба на разглежданата форма в полски за сметка на пасива в български: *Защото аз не ща книгата ми да бъде четена лекомислено*); *Zrozumieliśmy, że dom stoi na rzece, że zbudowano go nieopatrznie na płynącej podziemnej wodzie* (OT), срв. на български: *че е безразсъдно построена /къщата/ върху течаща подземна река* (OT) и др. Друго, още по-често съответствие на български е неопределеноличната форма (3 л. мн. ч.), срв.: ..., *kiedy do wsi doprowadzono elektryczność* (OT), съответно на български: ... *когато в селото прекарали електричество*; *Gdy wysiedli rano po całonocnej podróży z autokaru, właśnie ten sklep otwarto* (OT), съответно: *Когато на сутринта,..., слезли от автобуса, тъкмо били отворили магазина* (OT) (тук на български прави впечатление, че са употребени, без опасност от неяснота, две форми в 3 л. мн. ч., с различни референции: агентивният глагол *слезли /те/* и неагентивният неопределеноличен глагол *отворили*). Тази съотнесеност на формите в двата езика се обяснява с общия елемент в значението им: изтъкваната в литературата свързаност на разглежданите полски форми с агенс, който винаги изключва говорещия (за неопределеноличните форми и в двата езика е налице същото условие). Към това се добавя и общото и за двете форми значение на неопределеност или обобщеност на агенсите (GWJP 1984).

Макар че българският възвратен пасив (както обикновен, така и безличен) е също толкова фреквентен, колкото и разглежданите полски форми, той им съответства в ролята на български превод съвсем рядко – само в 2 случая (на практика, тук също са възможни и български причастни форми): *Lecz za każdym razem opowiadano mi: ...* (AS), срв.: *Но всякога ми се отговаряше:...*; *Poza tym codziennie przeprowadzano*

konkurs (OT), съответно: *Освен това всекидневно се провеждаше конкурс*. В първия случай на български е възможен преводът *Но всякога ми беше отговаряно*, защото тук отпада семантичното ограничение пред глагола за съобщаване на информация *отговарям*. Във втория случай възможната причастна форма е обикновен причастен пасив: *Освен това всекидневно беше проведен конкурс*, пред който не стоят споменатите семантични ограничения пред безличния причастен пасив. Прави впечатление итеративната семантика на предиката и в двата случая, която е много характерна за българските възвратни пасивни, лични и безлични, форми (и която присъства в речевите форми *предписание, твърдение от опит, нормативност на действието*, в които най-често се употребяват те) и заради която именно е предпочетен възвратният вариант. А като причина за това, защо в българския текст не е употребена неопределеноличната форма (**Но всякога ми отговаряха; *Освен това всекидневно провеждаха конкурс*), която също може да изразява деагентивно итеративни действия, могат да бъдат посочени семантични ограничения, за които става дума в съответния раздел.

3.2. По-горе бяха споменати още един вид пасивни безлични форми в полския език, които формално съответстват напълно на безличния причастен пасив (*jest + -ne, -te*). Те също имат най-често в българския език като съответствие безличнопасивна форма (ако глаголът отговаря на представените по-горе значителни семантични ограничения), напр.: *No właśnie, dla czego koniec? Nie jest powiedziane, że koniec* (JP), на български: *Именно, защо край? Не е казано, че ще е край* (ЙП). Друга възможност е формата на фреквентния възвратен безличен пасив, срв. приведения по-горе пример: *Nie bluźnij, bo jak będzie ci dane ujrzeć i jak będzie ci dane przekonać się – w portki narobisz* (JP) и неговото възвратно съответствие на български: *Не светотатствай, понеже, като ти се даде да видиш и като ти се даде да се убедиш – ще напълниш гащите* (ЙП).

3.3. Третият възможен в полския език вид форми, съответстващ на безличния пасив – възвратните безлични форми със *się*, са подложени само на едно ограничение, а именно – глаголът, от който се образува тази форма, трябва да не бъде възвратен (GWJP 1984). Затова, както е отбелязано в литературата, те се образуват дори от такива глаголи като *być, mieć, istnieć*, които в българския език не са възможни в такава употреба, срв. напр.: ..., *a jeżeli chce się mieć baranka, to dowód, że się istnieje* (AS) (в българския текст имаме съответствие в агентивна форма с лексикално изразена неопределеност на агенса: *Когато някой иска една овца, това е доказателство, че съществува*) (AC); *Gdy się bowiem ma dzieci, zapasy słów szybko się rozchodzą* (OT) (на български имаме обобщенолична форма: *Защото, когато човек има деца, запасите от думи бързо се изчерпват* (OT)); *Jest się skupionym na sobie, ...* (OT) (на български съответства

обобщенолична форма: *Тогава си съсредоточен върху себе си* (ОТ)). Често безличните възвратни форми в полския език са употребени, както и в последните два примера, за изразяване на генерализирана ситуация; тогава в българския език им съответства обобщенолична форма: *Ta wiedza oddaje duże usługi, szczególnie wówczas, gdy się błądzi* (AS), срв. на български: *Това е много полезно, ако човек се заблуди нощем* (АС); *Zawsze uliega się urokowi tajemnicy* (AS), срв. на български: *Когато загадката е много внушителна, не смееш да не се подчиниш* (АС). По-горе, при българския материал, стана дума, че на полските възвратни безлични форми в българския език може да съответства обикновен пасив – когато на полски глаголът е с пряко допълнение: *Milionów tych małych rzeczy, które się widzi na niebie* (AS), срв. пасива на български: *Милиони от ония мънички неща, които се виждат понякога в небето* (АС). Разбира се, на разглежданите полски форми в българския може също да съответства безличен възвратен пасив (в корпуса се набелязват общо 46 примера на български срещу 54 на полски, което обаче не означава, че тези форми съвпадат в конкретните случаи): *... nie wiedział, jak się rozmawia z kobietą* (ОТ) – на български: *..., само че навярно не знаел как се разговаря с жени* (ОТ). Когато в изразяваната пропозиция действието е свързано с локализатор-текст, както стана дума по-горе, българският език предпочита причастната безличнопасивна конструкция. Затова на полския пример с възвратна форма: *Przecież w dowodzie nie wpisuje się, że ubek* (ОТ) на български съответства: *... все пак в паспорта никъде не е написано, че си ченге* (ОТ) (другият вариант би бил агентивният: *в паспорта никъде не пише, че си ченге*). Интересен случай представлява българското съответствие на полското изречение *... ręce brudziły się na czerwono, a gdy się je myło, płynęła czerwona woda* (ОТ) в агентив и невъзможността да се използва очакваният възвратен пасив (глаголът има пряко допълнение): *а когато ги миехме – течеше червена вода* (ОТ), срв. невъзможното **ръцете ни ставаха червени, а когато се миеха, течеше червена вода*. Тук на преден план излиза по-рядката възможност на пасивните възвратни форми в българския език да се използват в минал план, допълнена с едно ограничение: *При пациент не-лице не се употребява възвратна ПК /пасивна конструкция/, ако предикатът започне да означава, че действието се е извършило от само себе си...* (Savova 2014: 144). В разглеждания случай възвратната форма *мия се* със значение на референтно действие (а не на генерализирано действие в речеви форми като *предписание* и под.) до такава степен се свързва в българското езиково съзнание с представата, че даден обект извършва действието сам, че престава да се влияе от семантиката на съществителното. Затова в минал план на референтни (негенерализирани) действия както при извършител лице: *Аз се миех* (=миех себе си), така и при пациент не-лице, но част от лицето: **Ръцете се миеха*, а даже и при па-

циенс, който не е свързан партитивно с извършителя: *Косачката се миеше, българското езиково съзнание приписва на възвратната форма възвратна семантика, която в разглеждания пример е невъзможна.

В литературата се изтъква, че тези форми в полския език, когато изразяват актуално действие, включват в числото на агенса и говорещия (GWJP 1984), затова с неопределенолична форма (която винаги изключва говорещия и слушащия) те биха могли да си съответстват само в минал план. В анализирания корпус обаче има пример, който противоречи на това наблюдение: *No właśnie. Tak się mówi. Taką gebę mi się przyprawia – że ja niby na tarne auta poluję* (JP). В българския текст съответства изправната и за полския език неопределенолична форма: *Именно. Така говорят. Такъв имидж ми създават* (ЙП).

4.

Следващото прототипно деагентивно средство са неопределеноличните форми на глагола в 3 л. мн. ч.

4.1. В българския език тези форми са доста разпространени, но в текстове с по-динамичен характер – защото за разлика от пасива, особено причастния, те нарушават в по-малка степен динамизма в значението на глаголната форма. В литературата е известно обстоятелството, че в тези славянски езици, в които съществуват неопределенолични форми, представата за агенса (макар и отстранен) не включва говорещия и слушащия. В Savova 2014 достигам до извода за 4 основни семантични разновидности на тези форми в българския език: 1) за предаване на чужда информация (*казват, че*); 2) засегнатост на даден обект от изразяваното от глагола действие (*преследват ме*); 3) с т. нар. от Булигина и Шмельов локализираща дескрипция (*В концлагера не потупват по рамото*); възможността да не се посочва конкретният агенс, който обаче да остане прозрачен, прави тази употреба предпочитана за загатване на някакъв репресиращ субект: *В България вие не подавате оставка, а ви „подават” оставката* (Георги Марков); М. Коритковска отбелязва тази употреба и за полския; 4) действия с типични извършители (*Тук сервират италианско кафе*). Въпреки фреквентната употреба на тези форми в българския пред тях стоят някои семантични и синтактични ограничения: агенсът им да е лице и да не включва говорещия и слушащия; в близкия контекст да няма израз с конкретна референция, който може погрешно да се разбере като агенс на глагола в съответната форма; подразбиращият агенс не бива да представлява нито определена дескрипция, нито да е генерализиран и някои др. Употребата на тези форми е подчертано зависима от комуникативните намерения на говорещия и от характера на текста.

Набелязаните по-горе четири групи се потвърждават и от примерите в анализирания корпус: 1) глаголни форми, чиято цел е да предадат чужда информация: *В края на краищата, след като е възможно, а казват, че е възможно, да се изповядаш по интернет...* (ЙП); Или също разказват за един, който пиел до припадък (ОТ); 2) засегнатост на даден обект, който е централен персонаж в някакъв откъс от текст, от действие, извършвано от други върху него: *Слабото и тяло отделяло балсамичен аромат, а в постелята и откривали рози ... Един път, когато я поставили пред огледалото, ...* (ОТ); *Посрамено, че се е оставило да го хванат, като измисля плитка лъжа, цветето ...* (АС), срв. с полския текст: *Naiwne kłamstwo, na którym dała się przyłapać, zawstydziło ją* (АС). В този пример е отразена известна разлика между българския и полския език: за полските неопределенолични форми в граматиката се смята, че по правило не реферират само към един извършител (GWJP 1984), докато за българските форми такова ограничение не съществува (срв.: *Търсят те по телефона*). Затова в ситуация, когато само един агенс, Малкият принц, хваща цветето в лъжа, в двата езика имаме различен вербален израз: с неопределенолична форма в български срещу инфинитив в полски; *Какво е това смърт, бих мислила, единственото, което могат да ти направят /на гъбата/, е да те откъснат от земята, да те нарежат на ситно, изпържат и изядат* (ОТ); 3) изречения с локализираща дескрипция: *В пътеводителя из Шлъонските планини от 1949 г. пишат: ...* (ОТ); *Питам, отче, наистина ли ви се обадиха от Ватикана?* (ЙП); 4) действия с типични извършители – често такива действия са свързани със съответни институции: *... същата тая забрана тука за постоянно ли ще я наложат, или не?* (ЙП); *Като капак на всичко застрахователната компания отказва да изплати застраховката му. Настояват за ДНК експертиза* (АП). Типичните извършители могат да са например и слугите в дома на господаря си: *... и преди полагането и в гроба заповядал да махнат от лицето и брадата...* (ОТ).

Понякога в една и съща форма може да се съчетават две от посочените основни значения, напр.: *Преди да ни накарат да живеем в реалността, сами героически да стъпим на тая пътека* (ЙП) – тук, от една страна, имаме централен персонаж (*ние*), засегнат от действие, извършвано от други върху него, но същевременно и действие с типичен извършител, извършвано от някаква институция.

4.2. Неопределенолични форми в полския език. В корпуса от български примери тези форми наброяват общо 55 случая, докато броят на полските примери е 22. От тях само една няма неопределенолична форма на съответствието си в българския език. Макар и 2 пъти по-малко, разглежданите форми в полския също представят набелязаните 4 семантични групи в българския език: 1) за предаване на чужда информация:

W końcu jak można, a mówią, że można, spowiadać się przez Internet ... (JP); 2) за изрязване на чуждо действие, засягащо централен в даден откъс персонаж: *Aby się kłaniać, gdy **mnie** oklaskują* (AS) – тази група е най-малобройна в полския; 3) локативна дескрипция: ... *nawet w **Ameryce**. Dzisiaj traktują cię dobrze, ale powiedz, że zostajesz, natychmiast **zmienią** do ciebie stosunek* (AP). В тази група е единственият пример, в който в полския текст има, а в българския няма неопределенолична форма: *Jak ma-wiąją w Unii Europejskiej*: ... (JP); 4) действието има типични вършители: *Tego samego dnia przyjechała do niego **policja**. „...”, powiedzieli. I dodali, że jeszcze tu wrócą* (OT).

Полските форми, които не съответстват на българските употреби на неопределенолична форма, могат да бъдат следните: безлични форми на *-no, -to*: ..., *właśnie ten sklep otwarto* (OT), *W południe otwierano wielkie okno w sali bankowej* (OT). Тази замяна е най-често срещана, следвана от замяната с инфинитив: *Baron odepchnął dziewczkę, kazał sobie nalać piwa i czekał* (OT). В по-редки случаи деагентивната неопределенолична форма в българския има полско съответствие в агентивна форма: ..., *radio podawało wiadomości, których nikt nie śluchał* (OT) вместо българския вариант, избран от преводача: *по радиото съобщавали новините, които никои не слушал*; понякога е употребен обикновен пасив: ... *blacha w kolorze butelkowej zieleni, jakby specjalnie na szyderstwo przez kurję wybrana* (JP) (срв. на български: ... *все едно от курията са ми я избрали за подигравка* (ЙП)); а в някои случаи деагентивността е предадена чрез отглаголно съществително: *I zobaczysz, jaki tam posłuch* (AS) (*И ще видиш как хубаво ме слушат* (АС)).

5.

Последна от прототипните деагентивни средства е безличната форма с логически субект, т.е. с валентност на пациенс или адресат, заета от семантичната роля на експериентор. Трансформацията, която при всички деагентивни средства може да се извърши, за да им бъде върната тяхната агентивност, в тази група невинаги позволява деагентивната форма да се свърже с еднокоренен глагол, употребен агентивно, срв.: *Strach me e → Strachuвам се*, но: *Струва ми се, че → Аз мисля, че* (*Аз струвам, че). Важно остава обаче обстоятелството, че и тези деагентивни форми имат агентивен вариант, който връща експериентора на дадено състояние в позицията на подлог и главен участник, срв.: *Топло ми e → Аз не се чувствам добре заради високата температура; Ясно ми e, че ти ме лъжеш → Аз се убедих, че ти ме лъжеш; Пробожда ме под лъжичката → Аз чувствам рязка болка под лъжичката*.

5.1. В българския език този тип конструкции могат формално и семантично да се разделят на пет основни групи (Savova 2014).

5.1.1. Безлични конструкции с модел наречие + ми е: *С това куче му било някак си по-добре ... (ОТ); *На по-големите сестри им било жал за брат им (ОТ); *Как ти беше?* (ОТ). Такива конструкции изразяват: физиологическо състояние, породено от атмосферни влияния (*топло ми е*), околни пространствени обстоятелства (*тясно ми е*), нелокализирани процеси, обхванали организма (*лошо ми е*) и др., имат семантичен агентивен инвариант *чувствам се **някак*** и най-често не могат да се заменят с еднокоренен глагол при запазване на същото пропозиционало значение, срв.: *топло ми е* – *аз топувам; *студено ми е* – аз студувам (значението тук е друго). Могат да изразяват и психическо състояние: *На по-големите сестри им било жал за брат им (ОТ); ... че макар да ми е приятно да разговарям с Вас ... (ЙП);* а също и ментално състояние: *Но и това му било малко, та вдигнал тялото ѝ и го приковал (ОТ). Възможна е употреба на тези конструкции с неизразен, имплицитен логически субект, срв.: *топло е; ясно е, жално е; малко е*, която играе манипулираща роля спрямо събеседника, като по-неусетно го присъединява към изразяваното мнение на говорещия.***

5.1.2. В следваща група се отделят конструкции с модела глагол + ми: *Този път болката била толкова силна, че му причерняло (ОТ); *Разликата беше, че на мен не ми дремеше (АП). Те могат да се подразделят в българския език на конструкции със значение на оценка, съчетана с желание / нежелание известно състояние да продължи: *омръзна ми, дотегна ми, харесва ми: *На Марек Марек изведнъж му станало благо (ОТ); започване или прекратяване на състояние, изразявано с конструкциите наречие + ми е: *лошо ми е → прилоша ми; леко ми е → олекна ми: *На Марек Марек му прилошало (ОТ); ментално състояние, представено като самостоятелно и идващо отвън: *Не че не можем или че не му било хрумвало (АП); емоционално-оценъчни, най-често разговорни изрази: *Всъщност не ми пука толкова дали ще останем (АП).********

5.1.3. Конструкциите с логически субект в ролята на пациент (пряко допълнение) са представени най-напред от модела *съществително име + ме е*, характерен за разговорния език. Те са малобройни, но фреквентни в речта: *срам ме е, страх ме е, яд ме е, гнус ме е* и др.: *За да забравя, че ме е срам – призна пияницата, ... (АС).*

5.1.4. Вторият вид конструкции с логически субект в позиция на пряко допълнение имат модела глагол + ме: *тресе ме, избива ме на нещо, боли ме, вбесява ме: *И мен на смях ме напушва (ЙП); *Повдигаше рамене. Мисля, че не я засягаха (ОТ). Една част изразяват физиологическо състояние, неблагоприятно за експериментатора: *Когато мислел за себе си – какъв е бил, – боляло (ОТ). Друга част изразява психическо състояние на експериментатора: *Подтиквало го към неща, които не разбирал и от които се боял (ОТ); ... *грееха се /кучетата/ край разпалената печка, а после отново ги теглеше******

към *градината* (ОТ). Разликата между конструкции със значение на физиологическо или на психическо състояние, поставящи експериентора в ролята на адресат (*прилоша ми; омръзна ми*) и на пациенс (*боли ме; тегли ме*) в българското езиково съзнание може да се открие в начина, по който се предава състоянието: *докато при предиката с ми ... при представянето на състоянието на логическия субект ... се откроява повече неговата предизвиканост от външния каузатор...*, при предиката с *ме* се изтъква в по-голяма степен, че състоянието е обхванало из основи логическия субект (Savova 2014: 348). Една малка група представлява вариант на конструкциите от т. 5.1.3., но с добавена фазова семантика (*да ме дострашее; да ме досрамее*).

5.1.5. Последната група деагентивни конструкции с логически субект са конструкциите с модела *глагол + ми се*, които са най-многобройни. За българския език те могат да се разделят на три групи:

5.1.5.1. Най-фреквентни са характерните за разговорния език при южнославянските езици конструкции със значение на необходимост или желание, които не се поддават на контрола и волята на експериентора и той ги възприема като нещо независимо от себе си (Savova 2014): *Искало му се да се смее* (ОТ); *Завило ѝ се свят* (ОТ); *Вече не ми се говори за това* (ОТ). При тях се извършва трансформация на агентивната конструкция с глагола *искам*: *аз искам да говоря* → в деагентивен вариант: *на мен ми се иска да говоря*, от който накрая се получава деагентивната конструкция: *говори ми се*. Тази пряка трансформация не е възможна само при някои глаголи за импулсивна необходимост на организма: *повдига ми се, гади ми се*, както и при фразеологизъм като в горния пример: *вие ми се свят*. Тогава обаче остава агентивният инвариант *аз чувствам*: *аз чувствам гадене, аз чувствам световъртеж*.

5.1.5.2. Една неголяма група конструкции имат епистемологично значение – неувереност в истинността на някакво възприятие, достигаща до увереност в неистинността му: *струва ми се* (и тук е невъзможна пряка трансформация в агентивен вариант от еднокоренен глагол, но агентивният вариант ще бъде: *аз мисля*); *вижда ми се*; *привижда ми се* (срв. отново **аз привиждам*): *Значи съм Ви се присънил?* (ОТ); ... *ами на мен, г-н началник, ми се струва, че аз малко по-другояче реагирам на колата от другите* (ЙП). В резултат на употребата на възвратната частица *се* тези конструкции представят възприятието като самостоятелен процес, извършващ се независимо от експериентора, срв. напр.: *ти ми се присъни* и агентивното *аз те сънувах*.

5.1.5.3. Последната подгрупа е също малобройна и включва конструкции с модална семантика, синонимни на модалните глаголи *трябва* и *мога*: *налага ми се* (= *трябва*), *полага ми се* (= *трябва да получа*), *удава ми се* (= *успявам, мога*): ..., *когато по някакво чудо му се удавало да запази малко алкохол* (ОТ); ..., *че най-напред*

трябва да даде на Амос онова, което му се полага (ОТ). И тези конструкции имат функцията да предават модалното значение като по-самостоятелно и независимо от модалната установка на модалния субект (експериментатора) в сравнение с агентивния вариант (*аз трябва, аз мога*).

Накрая, може да се обобщи, че при всички деагентивни конструкции с логически субект в българския език съответното състояние или възприятие се изразява като по-самостоятелно и външно за експериментатора в сравнение с агентивното им съответствие.

5.2. Безличните конструкции с логически субект в полския език имат с един модел по-малко от българските, като лексикалният състав на възможните предикати не повтаря изцяло състава им в българския език⁶, а се появяват и някои разлики в подгрупите:

5.2.1. конструкции по модела *наречие + mi jest*: за физиологическо състояние: *Jak ci było?* (ОТ); *Ale kiedy pił, było lepiej* (ОТ)⁷; за психическо състояние: *trudno mnie; żal mi było*; за ментално състояние: *było mi mało*. Моделът, който липсва в полския език, е моделът *съществително + ме е* (*страх ме е; яд ме е*). Откриват се две съществителни в полския, които обаче образуват деагентивен израз по разглеждания тук модел + *mi jest*: *wstyd mi (jest)* и *szkoda mi (jest)*. Макар че съставът на полската група лексеми, подходящи за тази първа група, е по-ограничен от българския (напр. за *мъчно ми е* се намира преводно съответствие *smuci mi się*, за израза *приятно ми е да си поговорим – miło mi się gadało*), като цяло полските преводни съответствия на българските изрази с този модел споделят българския модел. При тях също е възможна манипулираща употреба с имплицитен логически субект.

5.2.2. На българската група *глагол + ми* в полския език съответства същият модел, *глагол + mi*: *pachnie mi; pozostaje mi tylko...; pociemniało mi przed oczami; ulżyło mi*. Някои български изрази обаче имат съответствие по друг модел. Срв. напр. с модела *глагол + mi się*: *zrobiło mi się (niedobrze / zimno)* срещу българския израз *стана ми* (*лошо / студено*); *polepszyło mi się* срещу *стана ми по-добре*; *podoba mi się* срещу *харесва ми*. По модела *глагол + ме* имаме израза *nie obchodzi go* срещу българското *не ми пука* (но и *не го интересува*), а в анализирания корпус от преводи се срещат, раз-

6 Заради по-голямото разнообразие на този вид деагентиви тук са заети примери и от Korytkowska 1990, както и от електронния корпус на полския език.

7 Прави впечатление, че в електронния корпус изразите *gorąco mi jest* и *zimno mi jest* се срещат само във вариант с максимално 2 от възможните три елемента: или като *zimno mi, gorąco mi*, или като вариант *zimno jest, gorąco jest*. Това говори, от една страна, за по-слабата степен на необходимост от този спомагателен глагол (*zimno mi*), а от друга страна, за активната роля на манипулиращата употреба в речта на варианта с имплицитен експериментатор (*zimno jest*).

бира се, и полски съответствия в агентив: *nie mam na myśli* срещу българското *не ми идва на ум*; *nie przejmuję się* срещу *не ми пука*. Следователно, при изразите с експеритор в ролята на адресат на някакво действие е налице по-голямо разнообразие от възможности за изразяване, което намира отражение и в по-богатата вътрешно-езикова синонимия, в сравнение с предишната група.

5.2.3. На българската група безличен деагентив по модела *глагол + ме* в полския език съответства също такава група, която при това, поне според наблюдения върху корпуса, е съвсем монолитна и полските съответствия на българските изрази принадлежат само към този модел: *ciągnie mnie, boli mnie, kluje mnie (pod żebrem), trzęsie mnie, korci mnie* и мн. др. Това може да намери обяснение в по-монолитния начин на възприемане на този тип вътрешни събития, засягащи експеритора като пациенс.

5.2.4. Последната група, както и на български, е най-многобройна – по модела *глагол + mi się*.

5.2.4.1. със значение на потребност на организма или желание, възприемани самостоятелно, като неподвластни на волята на експеритора: *kręci mi się w głowie; chce mi się; odechciało mi się*. М. Коритковска отбелязва непродуктивността на този тип в полския език (свежда се главно до глагола *chcieć*), за разлика от качеството му на характерна черта за българския език⁸. Един израз със значение на физиологична потребност в полския език, който в българския език е изграден по разглеждания модел (*гади ми се, повдига ми се, повръща ми се*), е включен към модела *глагол + ме*: *mdli mnie* (но срв.: *nudzi mi się*). Логиката на такова възприемане се свързва с усещането за дълбока и цялостна обхванатост на експеритора от вътрешното събитие, което, както стана дума по-горе, се свързва естествено и с ролята на пациенса.

За сметка на това в полския се очертава типичен семантичен модел, включващ и наречие, който е непознат в българския език: *Pisze mi się dzisiaj dobrze* (вж. за него по-подробно в Korytkowska 1990, Wierzbicka 1999). Значението на този модел може да се формулира като ‘действие, което се извършва добре или зле независимо от волята на извършителя му (= експеритора)’.

5.2.4.2. с епистемологично значение: *wydaje mi się* (тук прави впечатление честата манипулативна употреба на полското съответствие с имплицитен експеритор: *wydaje się*, докато българското съответствие не позволява такава употреба: **струва се*); *śni mi się; ubrdało mi się; kojarzy mi się*. М. Коритковска отбелязва по-редуцираната употреба на тези конструкции за полския, образувани от глаголи за сетивно въз-

8 Срв. Савова, Д. *Синтактични конструкции с логически субект ‘глагол + ми се’ в българския език* (под печат) и „Składnia w kognitywnej i etnolingwistycznej perspektywie (na przykładzie konstrukcji zwrotnych z podmiotem logicznym w celowniku w językach polskim, rosyjskim i bułgarskim)”, *Etnolingwistyka* (под печат).

прияние – само във връзка с виждането: *przywidziało mi się; widzi mi się* (второто е обаче десемантизирано и е отдалечено от буквалното значение на глагола) (Korytkowska 1990). Слуховото възприятие няма такова съответствие (срв. на бълг. *причува ми се*). Към тази група малко условно може да се добави и конструкцията *podoba mi się*, която изразява също оценка, но не според истинността, а според удовлетворяването на някакви критерии на експериментатора.

5.2.4.3. в модално значение: *udaje mi się, należy mi się*.

5.2.4.4. в значение на действие, което се извършва независимо от волята на извършителя му (който е едновременно и експериментатор на това състояние на невъзможност за контрол): *Janowi pomyślało się o tym; Marzyło jej się, że ...; Zasnęło mu się; Tak mi się jakoś powiedziało* (Korytkowska 1990). Тази употреба, посочена от М. Коритковска, не се среща в българския език.

Като цяло, и при този последен модел от т. 6 на българския деагентивен вариант в корпуса от полски текстове често съответстват агентивни форми: *będiesz musiał* (на български: *ще ти се наложи*); *mnie śmieszy to* (на български: *струва ми се смешно*); *sądzę* (*струва ми се*). Може да се обобщи, че от разглежданите конструкции най-голямо съответствие между българския и полския език има при групата *глагол + ме*, а най-голямо несъответствие – в липсата на групата *съществително + ме* в полския. Моделът *наречие + ми е* в българския език има по-голямо разпространение в сравнение с полския, а в групата *глагол + ми се* има съществени разлики между двата езика по отношение на семантичните подгрупи.

6.

В заключение от съпоставката може да се обобщи, че в двата езика системата от деагентивни средства е организирана на не съвсем сходни принципи. Наред с частни семантични и стилистични ограничения могат да се обобщят и основните фактори, които имат значение при избора на дадена деагентивна форма. В българския език в рамките на отношението ‘пасив ↔ безличен пасив’ основен фактор, който определя избора на формата, е преходността на глагола и наличието на пациенс, но при причастния безличен пасив се налагат и голям брой семантични ограничения. При отношението ‘възвратен ↔ причастен пасив’ по-общите фактори, които влияят на избора на форма, са три: 1) възможност за изразяване на актуално сегашно действие (възвратен пасив) ↔ невъзможност на такава употреба (причастен); 2) по-динамично (възвратен) ↔ по-статично (причастен) представяне на действието и 3) единствено възможна за изразяване конкретна ситуация (причастен) ↔ възможност за изразяване и на генерализирана ситуация (възвратен). При отношението между безличен

пасив и неопределенолични форми по-важните фактори са три: изключеност на говорещия и слушащия (при неопределеноличните форми) ↔ липсата на такава изключеност (при безличния пасив), сравнително по-голяма прозрачност на реферирания агенс (при неопределеноличните форми) ↔ липсата на такава прозрачност (при пасива) и невъзможност да се изразява генерализирана ситуация (при неопределеноличните) ↔ съответна възможност (при безличния възвратен пасив).

При полския пасив в рамките на отношението 'причастен пасив ↔ причастни безлични форми' освен изискването за неопределеност на агенса (при безличните форми) ↔ липсата на такава изискване (при обикновения пасив), както и за изключеност на говорещия и слушащия (при безличните форми) ↔ липсата на такава изключеност (при обикновения пасив) вероятно има и други по-частни фактори, които определят избора на съответна форма. При отношението 'възвратен ↔ причастен пасив' основна е липсата на оформен възвратен пасив. На обикновения причастен пасив съответстват не една, а две безлични причастни форми. По-систематизирано е отношението, което включва 'безличната причастна форма на *-no*, *-to* ↔ възвратната безлична форма със *się*'. Отношението при тях е организирано по признака време: сегашно ↔ минало (възвратните форми могат да изразяват както минали събития, така и сегашни, а причастните – само минали) и по признака изключеност на говорещия и слушащия (формите на *-no*, *-to* ги изключват, докато възвратните могат и да не ги изключват). Неопределеноличните форми в двата езика семантично си съответстват, но се различават стилистично и по своята фреквентност. Деагентивните форми с логически субект, както беше отбелязано по-горе, също имат някои разминавания в двата езика. Накрая, деагентивните форми, които най-много се различават в двата езика, са причастните безлични форми (силно ограничени в българския, а в полския – с нехарактерна за пасива изключеност на говорещия и слушащия) и възвратните форми на обикновения пасив (които в полския са крайно ограничени).

ИЗТОЧНИЦИ НА ЕЗИКОВ МАТЕРИАЛ

AP: Popow, A. *Psy spadają*. Tłum. M. Malicka. Warszawa: MUZA SA, 2009.

AS: Saint-Exupéry, A. *Mały księżę*. Tłum. A. Trznadel-Szczepanek. Warszawa: Nasza księgarnia, 2015.

JP: Pilch, J. *Narty Ojca Świętego*. Warszawa: Świat Książki, 2004.

Tokarczuk, O. *Dom dzienny, dom nocny*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2005.

АП: Попов, А. *Черната кучия: ниско прелитащи кучета*. София: Ciela, 2015.

АС: Сент-Екзюпери, А. *Малкият принц*. Прев. К. Константинов. София: „Апостроф”, 1978, 2015.

ЙП: Пилх, Й. *Ските на светия отец*. Прев. К. Риков. София: Балкани, 2012.

ОТ: Токарчук, О. *Дом дневен, дом нощен*. Прев. Х. Симеонова-Митова. Велико Търново: Абагар, 2005.

БИБЛИОГРАФИЯ

Bak 2010: Bak, Piotr. *Grammar of the Polish Language: A Popular Outline*. Warsaw: Wiedza Powszechna, 1977, 2010. [In Polish: Bąk, Piotr. *Gramatyka języka polskiego: zarys popularny*. Warszawa: Wiedza Powszechna 1977, 2010.]

Wierzbicka 1999: Wierzbicka, Anna. *Language – mind – culture*. Warsaw: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1999. [In Polish: Wierzbicka, Anna. *Język – umysł – kultura*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1999.]

Wrobel 2001: Wrobel, Henryk. *Grammar of the Polish Language*. Krakow: Od Nowa, 2001. [In Polish: Wróbel, Henryk. *Gramatyka języka polskiego*. Kraków: Od Nowa, 2001.]

Grepl 1967: Grepl, Miroslav. “To the Essence of the Types of Sentences in the Slavic Languages.” *Voprosy yazykoznaniiya*, no. 5 (1967): 60–68. [In Russian: Грeпл, Мирослав. „К сущности типов предложений в славянских языках.” *Вопросы языкознания*, no. 5 (1967), 60–68.]

GWJP 1984: Grochowski, Maciej & Stanislaw Karolak & Zuzana Topolinska. *Grammar of Contemporary Polish Language: Syntax*. Warsaw: Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, 1984. [In Polish: Grochowski Maciej & Stanisław Karolak & Zuzana Topolińska. *Gramatyka współczesnego języka polskiego: składnia*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1984.]

Korytkowska 1990: Korytkowska, Małgorzata. *On the Problem of Contrastive Syntax on the Example of Bulgarian and Polish Non-subject Sentences*. Wrocław, Warszawa, Krakow, Gdansk, Lodz: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1990. [In Polish: Korytkowska, Małgorzata. *Z problematyki składni konfrontatywnej na przykładzie bułgarskich i polskich zdań bezpodmiotowych*. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1990.]

Karpowicz 1999: Karpowicz, Tomasz. *Grammar of the Polish Language: An Outline*. Warsaw: Muza, 1999. [In Polish: Karpowicz, Tomasz. *Gramatyka języka polskiego: zarys*. Warszawa: Muza, 1999.]

Nagorko 1998: Nagorko, Alicja. *An Outline of Polish Grammar (with Word Formation)*. Warsaw: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1998. [In Polish: Nagórko, Alicja. *Zarys gramatyki polskiej (ze słowotwórstwem)*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1998.]

Savova 2014: Savova, Dimka. *Deagentivity in the Bulgarian Language and Its Expression (in Comparison with the Serbian Language)*. Sofia University Press, 2014. [In Bulgarian: Савова, Димка. *Деагентивността в българския език и нейното изразяване (в съпоставка със сръбския език)*. София: УИ Св. Кл. Охридски, 2014.]

СЛОВНИТЕ ГРАНИЦИ И ЕЗИКОВАТА ИГРА

BILYANA TODOROVA

Uniwersytet Południowo-Zachodni w Białogardzie

WORD BOUNDARIES AND LANGUAGE PLAY. The aim of the paper is to present the role of incorrect speech segmentation in the process of creation of short ludic forms, such as calambours, epigrams, anecdotes, etc. The research tries to propose a classification of some of these uses, as it reveals common features between them. Most of the examples are excerpted from the social media Facebook, because the language play is very popular in the informal genres of Computer-Mediated Communication. The common feature between all researched examples is the co-existence of the meanings of both homonymic phrases. In fact, this impossibility to avoid ambiguity makes the phrases sound amusing and interesting.

Keywords: language play, homonymy, word segmentation, calambour

Твърде често ние, изследователите езиковеди, фокусираме своето внимание върху различните типове парадигматични отношения между думите, по-рядко между слово-съчетанията и изреченията. Още по-рядко обаче се разглеждат проблемите, свързани с междусловната омонимия и паронимия, въпреки че тези проблеми далеч не са редки и могат да доведат до сериозни проблеми в комуникацията. Известно е, че *когато слушаме речта, ние чуваме поредица от думи, но когато говорим, ние не разделяме думите посредством паузи* (Gambell & Yang 2005: 2). За да разпознае думите и за да разбере казаното, всеки комуникант използва набор от стратегии, като в някои случаи те могат да се окажат недостатъчни. Причините могат да са различни – невисока степен на владение на езика (роден или чужд), недобра артикулация на говорещия, наличие на епентези, съмнения за елизии, проблеми със слуха и речевата сегментация при слушащия, диалектно влияние и влияние на междуезикова интерференция, омонимия между фонетична дума и лексема и т.н. Почти всеки от нас пази в спомените си поне един случай, в който е изпитал затруднение или е бил в заблуждение относно правилното членение на дадена фраза.

Изследванията, свързани с въпроса за разпознаването на речта, в голяма част от случаите са фокусирани върху проблема с автоматичната сегментация на речта, извършвана от различни компютърни програми. Както вече споменах, хората използват различни средства, различни ключове – лексикални, синтактични и акустични, за да разчленят думите в речепотока правилно (Sanders & Neville & Woldorff 2002).

Проблемът с речевата сегментация засяга устната комуникация, но тенденцията за сливане на лексеми и при изписване (например в социалната мрежа *Твитър*) прави възможностите за възникване на омонимични или паронимични употреби по-големи.

За правилната рецепция е очевидна ролята на следните фактори, които подпомагат процеса на разпознаване – контекста, лингвистичната и енциклопедичната компетентност на слушащия. Както вече споменах обаче, въпреки наличието на различни *ключове* за избягване на неправилното сегментиране, такъв тип проблеми се срещат, при това често.

Разликата между нарочното и случайното смесване на словни граници не е малка и в крайна сметка е предмет на изследване от различни лингвистични дисциплини. Езиковата игра е много по-интересна за онези, които се интересуват от езиковата стилистика и прагматиката (Cummings 2005: 3), докато случайните грешки са много по-интересни за когнитивистите. Наличието на обективен проблем със словоразделянето обаче е извор за създаване на конструирани примери. Част от *смешното* в тях се дължи на потенциалната им възможност.

Когато говорим за езикова игра, трябва да дефинираме това явление. На Витгенщайн принадлежи доста широкото, но за сметка на това доста популярно виждане за езиковата игра като за *цялото, състоящо се от езика и дейностите, с които той е преплетен* (Wittgenstein 1988: 144). Диана Благоева стеснява обема на понятието до сферата на лингвистиката и твърди, че:

... езиковата игра се определя като особена форма на лингвокреативна дейност, при която съзнателно се нарушават езиковите норми, езиковият стандарт с цел постигане на определено естетическо въздействие, експресия, комичен ефект. Този подход към проблема е застъпен в изследванията на редица учени, които разглеждат езиковата игра като творческа изява на езиковата личност, като осъществен лингвистичен експеримент, насочен към разкриване на изразните възможности на езика. (Blagoeva 2006: 5)

Доста подробен обзор на различните виждания за езиковата игра и за разликата между езикова игра, игра на думи и каламбур прави Demirkova (2015: 352): *в основата на каламбура стои лексикалната двузначност, която може да произтича или от*

омонимия, или от полисемия. По-нататък същата авторка задълбочава своите разсъждения върху терминологичните разлики при споменатите понятия:

Считам играта на думи за родово понятие на каламбура. Освен каламбура играта на думи обхваща и okazjiоналното словотворчество, малапропизмите¹, спунъризмите², фразеологичните игри и други [...]

[...] за разлика от каламбура, играта на думи се реализира не само на лексикално ниво, т.е. тя включва и други езикови единици освен думата, а именно словосъчетанието, устойчивите словосъчетания и изречението [...]

[...] в основата на явлението *игра на думи* стои формалното сходство или идентичност и семантичното различие между две или повече езикови структури. Следователно играта на думи се реализира чрез сблъсък на несъвместими значения [...]

[...] играта на думи има металингвистичен характер – тя включва означаемото от езиковия знак, т.е. тя носи информация за езиковата структура, което поражда сблъсък на значения. (Demirkova 2015: 352–354).

В последните години има изследвания, посветени на езиковата игра, но те далеч не са толкова много на фона на разцвета на хумористичните предавания и на забавните текстове в интернет пространството. Една от причините за недостатъчния изследователски интерес е посочена от Н. Георгиев, според когото мнението за така наречения езиков хумор от общия тип на игрословицата, с право или не, никога не е било много високо (Georgiev 2002). При езиковата игра, основана на словните граници, говорим за употреба, която е каламбурна, доколкото омонимията, но междусловната такава, е извор на умишлен амбигуитет, на онзи сблъсък на значения, за който говори Демиркова.

Двусмислиците често се разрешават на базата на тяхната релевантност според последователите на теорията на релевантността на Спърбър и Уилсън (Cummins 2005: 19) и когато са случайни, и когато са конструирани. Осъзнаването на амбивалентността обаче е задължителна черта на умишленото използване на каламбури от всякакъв вид, включително на такива, които се дължат на междусловна омонимия. При умишлената двусмислица е очевидно, че говорещият е наясно с нея. За да може да бъде изпълнено комуникативното намерение обаче, тя трябва да бъде разпозната и от слушащия.

1 *mal à-propos* ('не на място, неуместно'). Малапропизмът означава некоректна употреба на дума чрез заменянето ѝ с подобно звучаща дума с различно значение (подобно звучащата дума е най-често пароним), при което обикновено се получава комичен ефект.

2 *спунъризм* – по името на У. А. Спунър, станал известен със смешните си метатезни грешки (Georgiev 2002).

Причините за умишлената езикова игра от този тип са различни и понякога целят да покажат превъзходство, друг път да впечатлят аудиторията, да разсмеят. В повечето случаи говорещият иска да покаже себе си в положителна светлина, разкривайки своята креативност. В други случаи целта е посланието да бъде запомнено – затова и публицистиката се възползва от този похват. Подобен тип каламбури могат да се срещат и в художествената литература.

Да разсмееш останалите, особено с интелектуална шега като играта на думи, е особено ценно, защото носи позитивна емоция и улеснява комуникацията. Това е причината, поради която подобни каламбури много активно се споделят в социалните мрежи и придобиват там широка популярност. Разбира се, споделящите светят с отразена светлина, но пък продължават живота на вече създадени структури, които имат потенциал да повлияят на доста повече хора, отколкото първоначално авторът е възнамерявал.

В различните езици извор за езикова игра могат да са различни явления, в този смисъл изследваният тук проблем, макар да е характерен за езиците като цяло, има своите специфични проявления във всеки от тях. Тъй като моите наблюдения засягат българския език, ще се опитам да посоча някои от най-плодотворните за създаване на междусловна омонимия модели.

Съществителните собствени от мъжки род образуват деминутивна форма с помощта на добавени суфикси в края на името. Затова когато следващата дума започва със звукосъчетание, което съвпада с деминутивната форма, това позволява създаването на умишлени междусловни омоними: *Николай Коперник – Николайко Перник; Емил Чолаков – Емилчо Лаков; джип Чероки – Джипче Роки* и т.н.

Съчинителният съюз *и*, когато свързва две собствени имена, често може да бъде разчетен неправилно и прибавен към първото от тях, като в този случай то се приема за лично име, завършващо на *-и*, а второто се приема за фамилия – *Илф и Петров – Илфи Петров*. В други случаи имената на двама души могат да бъдат разчетени като двойно име на един човек – *Стефан и Ана – Стефани-Ана*. Разбира се, тези употреби могат да са умишлено създадени, но могат да възникнат спонтанно в резултат на неразбиране от страна на слушащия, тъй като в последните десетилетия ставаме свидетели на пълна либерализация и на конкуренция на множество различни тенденции при избора на лични имена.

Особено лесно границите се смесват, когато думите се срещат в рамките на една фонетична дума или подчинителна фраза, както и когато ударените срички в двете конкурентни фрази съвпадат. Ето един списък с популярни в глобалната мрежа примери:

А вие имали ли сте лек с икона? – А Вие имали ли сте лексикон, а?;
Да те жадува мас, да те жадува... – Да те жадувам аз, да те жадувам... (начало на популярна българска естрадна песен);
Да бъдем звяра в сърцата си! – Да бъдем с вяра в сърцата си!;
Вимето на народа – В името на народа;
Вики отмъстило – Вики от Мاستило (Виктория Терзийска от група Мастило);
50 нюанса с Иво – 50 нюанса сиво (тук играта е още по-интересна, защото романът и създаденият по него филм са с еротично съдържание, алюзията за което остава и в междусловно омонимната фраза);
Убий с куката! – Убий скуката!;
Изтича – из Тича (има се предвид река Тича);
Арнолд Шварц е негър *вм. Арнолд Шварценегер* (популярен екшън актьор и американски политик от близкото минало).

В други случаи е доста по-ясно, че става въпрос за конструиран пример, доколкото наличието или липсата на интонационна пауза, както и различното ударение на практика не позволяват възникване на двусмислица. Именно затова тези примери са възможни в писмената реч, където приликата между изходната и конструираната фраза е по-видима и играта със словните граници може да бъде лесно разпозната. В този случай на игрово преосмисляне са подложени както части от художествени произведения, названия на групи, имена на популярни хора, така и известни фрази или по-дълги думи.

Родна реч, омайна, сладка (първият стих на известното стихотворение на Ран Босилек)
– Родна реч, о, майна сладка;
След малко – С лед, малко (питие);
Порно звезда – Пор, но звезда;
Енио Мориконе (италиански съвременен композитор на филмова музика)
– Еньо мори коне;
отчаяние – от чая ни е;
„Преспанските камбани” от Димитър Талев – „При испанските камбани” от Димитър Талев;
Купи дом – Купидом (алюзия към Купидон – древноримски бог на ипотеките);
– Няма да ям тази пържола, ти каза, че е отврат.
– Казах, че е от врат!

Всички посочени досега примери се срещат в интернет пространството и са дело на анонимни автори.

Умишлената игра с границите на думите обаче не е само анонимен акт. Тя се използва и от известни журналисти и блогъри, както е в следващите примери:

- в профили в социалната мрежа *Фейсбук*:

Журналистката Веселина Седларска, 8.11.2017:

Дебили. ДЕ БИЛИ като са го избирали. (По повод скандалното твърдение на депутатата Иво Христов, че 80% от българите са дебили).

Журналистът Драгомир Симеонов, 14.04.2018 г.:

*Мачът Тръмп – Путин на стадион Сирия е с пъти по-як за коментиране във фейсбук от тия слабаци оня ден за купата. Сега да видим имаше ли **засада**. За **Асада** исках да кажа.*

И в двата случая междусловно омонимните конструкции носят допълнителни значения, засилват внушението, поставят въпроси и дават възможни отговори – т.е. предполагат замисляне, тълкуване, търсене на смисъл в свързването на две случайно съвпаднали по звучене фрази.

- в заглавия на статии, както е в следните два случая:

(В)името на тълпоумието – Любослава Русева (28.04.2018, Редута.бг)

Не!-забравя. Правописът на скръбта (в. Сега, К. Донков, 20.04.2018)

Играта със словните граници се среща и в рекламите, както е например в рекламите на бирата *Шуменско*, като и там освен че търсеното съвпадане на звученето радва, забавлява, то допълва и обогатява значението на слогана:

Шуменско: Хората Сбира – хората с бира

Ето и други популярни каламбури, в които е използван смесен код:

Ше Семана от тая държава! – Ще се махна от тая държава! (за каламбура е използвано приблизително еднаквото произнасяне в неформална реч на фразата *се махна* (с елизия на х) и на марката омокотител за пране *Семана*).

Пабло е скобар! – *Пабло Ескобар* (колумбийски наркобарон, герой или псевдоавтор на много интернет каламбури и анекдоти):

Псевдонимите (никнеймовете) в различните жанрове на неформалната интернет комуникация също могат да са резултат на междусловна омонимия с лудическа цел – *Пътник О’Свиден*, *Десислава Ива Нова* и пр.

В някои случаи, за да се вербализира омонимията ясно и отчетливо, се добавя контекст за алтернативното значение – чрез въвеждаща или чрез завършваща фраза. Този подход разкрива колко важен е диалогичният елемент за говорещия (Mineva 2012, Todorova 2015a: 283) и колко съществено значение има правилното разбиране на преакцентираната фраза за него:

Мечтата на коня: Стани бог ат! (алюзия към популярното предаване *Стани богат*);

Ако сколасам, ще дойда бързо (междусловна омонимия с изречение *Ако с кола съм, ще дойда бързо*)³;

От ядене с уши – не чуваме (междусловна омонимия с изречение *ядене (на) суши*);

3 Срв. стиха на В. Петров: *Не мога да сколасвам, защото със кола съм.*

Одисей и брат му Одикопай (междусловна омонимия на антропонима Одисей и израза *ходи се!* с типичната за много диалекти афереза в началословие);

Карло ви вари, а кой ви пече? (междусловна омонимия с името на чешкия курорт Карлови Вари);

В изтрезвителното: Не винен съм! (междусловна омонимия с израза *Невинен съм!*).

В следващия анекдот особено много личи ролята на диалога за разкриване на правилното значение на фразата:

Сервитьорка обслужва клиенти:

– *Какво ще желаете?*

– *Пет капучина.* (тя чува *Петка почина*).

– *Съболезнавания. А какво ще пиете?*

Когато омонимията е забелязана най-напред от втория комуникант, от слушателя, в репликата реакция могат да се използват псевдоантоними, за да бъде ясно вербализирана играта на думи:

Моя позната работеше като секретарка във фирма РМС International и вдигаше телефона с думите:

– *Добър ден, Пи Ем Си Интернешънъл!*

На което често отговаряха:

– *Е, щом си пиете, наздраве! Ние пък си пием национал!*

*Тя е комунистка. – Кому ниска, кому висока, за мене си е добра.*⁴

Допълнителни възможности за междусловна омонимия възникват при включване на диалектни маркери – напр. на думи и изрази, в които има редукция. В случая говоря за междусловна омофония, защото подобни игри са разбираеми само при изговор:

Софиянец е на море в Бургас и си поръчва пица. След известно време пита:

– *Къде ми е пицата?*

Момчето дава отговор, който изумява клиента:

– *Пикая* (пека я).

4 Примерите са от групата *Режисьор на дублажа: Трендафил Канемски* в социалната мрежа *Фейсбук*.

Понякога подобен ефект могат да имат и популярни фрази от чужди езици:

Хепи тудей (от англ. щастлив днес) – „Хепи-ту“ дей? (вм. Заведението от веригата „Хепи“ къде е?).

Руски турист предизвика масова паника и погром с гръмкото, неочаквано провикване към съпругата си във фоайето на аерогарата в Ню Йорк: – Алла! Я в бар! (от руски – Алла, аз отивам в бара) – алюзия към изричаното преди атентат от ислямистите самоубийци Аллаха Акбар!

В някои случаи тази междуезикова омонимия може да се използва като успешна рекламна стратегия – така например едно от успешните хрумвания за промотиране на Пловдив като Европейска столица на културата 2019 включва сегментация на ойконима Пловдив, като по този начин се акцентира върху съдържащото се в него звуко-съчетание *лов*, което на английски има значение *любов*:

P LOVE div ♥

Подобни примери, разбира се, се срещат и в художествената литература, но изследването на този проблем изисква отделно внимание, затова тук няма да му отделям място. Ще дам само един онагледяващ пример на авторска поезия (по-горе посочих и един пример от произведение на Валери Петров):

*Когато каза,
че ще бъдем непознати –
не позна ти.
(Константин Трендафилов)*

Както може да се види, конструирането на каламбури, основани на междусловната омонимия, е нерядко срещан похват в интернет комуникацията. Причината за широкото разпространение на тези словесни хрумвания е в характера на общуването в социалните мрежи, което трябва да бъде забавно, привлекателно и неангажиращо. Чрез тях се изгражда позитивен образ на авторите и разпространителите на тези произведения. Те носят основните черти на неформалната интернет комуникация – експресивност и езикова икономия (Todorova 2015b: 57).

В заключение бих искала да потвърдя, че макар да не е разработен подробно в българското езикознание, проблемът с междусловната омонимия води до проблеми в комуникацията, но е и мотиватор за създаване на каламбури, на крилати фрази,

анекдоти, епиграми и пр. Умишлената употреба на подобни омоними разкрива способността на хората да играят с думите, да се забавляват с откриване на прилики между фрази и понятия, които семантично нямат нищо общо. Някои от тези примери са особено успешни и приликите между изходната и получената фраза са много явни, при други можем да говорим само за някакъв вид омография или омофония, при трети се налага задължително включване на допълнителен контекст. В някои случаи омонимията е между фрази, характерни за българския книжовен език; в други случаи се включват диалектни маркери или лексеми, а нерядко се използват и популярни думи и изрази от чужди езици. Всички тези вариации обаче са резултат на една и съща човешка потребност – потребността да се забавляваме чрез езика и използвайки способностите си, да намираме неизчерпаеми възможности за създаване и предаване на значения.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Blagoeva 2006:** Blagoeva, Diana. “Language Play Manifestation in Bulgarian and Russian Computer Slang”. *Sapostavitelno ezikoznanie*, no. 2 (2006): 5–13. [In Bulgarian: Благоева, Диана. „Прояви на езикова игра в българския и руския компютърен жаргон. В: *Съпоставително езикознание*, no. 2 (2006), 5–13.]
- Cummings 2005:** Cummings, Louise. *Pragmatics: A Multidisciplinary Perspective*. Edinburgh Univ. Press, 2005.
- Demirkova 2015:** Demirkova, Ralitsa. “Language Play, Wordplay and Pun: Conceptual and Terminological Aspects and Hierarchical Relations”. *Proglas*, no. 2 (2015): 340–360. [In Bulgarian: Демиркова, Ралица. „Езикова игра, игра на думи и каламбур – понятийно-терминологични аспекти и йерархична съотнесеност“. *Проглас*, no. 2 (2015), 340–360].
- Gambell & Yang 2005:** Gambell, Timothy & Charles Yang. *Word Segmentation: Quick but not Dirty*. (Published June 2005). <http://www.ling.upenn.edu/~ycharles/papers/quick.pdf> (Accessed 26.02.2018).
- Georgiev 2002:** Georgiev, Nikola. “Malapropisms in speech and literature”. *LiterNet*, <https://litenet.bg/publish/ngeorgiev/cit/malapropizmite.htm> (Published 12. 11. 2002). [In Bulgarian: Георгиев, Никола. „Малапропозмите в речта и художествената литература“. *ЛитерНет*, <https://litenet.bg/publish/ngeorgiev/cit/malapropizmite.htm> (Публ.: 12.11.2002).]
- Mineva 2012:** Mineva, Martina. “Dialogue as a language game”. *Retorika i komunikatsii*, no. 5 (2012). <http://rhetoric.bg/диалогът-като-езикова-игра> (Accessed 01.07.2018). [In Bulgarian: Минева, Мартина. „Диалогът като езикова игра“. *Реторика и комуникации*, no. 5 (2012). <http://rhetoric.bg/диалогът-като-езикова-игра> (Достъп: 01.07.2018).
- Sanders & Neville & Woldorff 2002:** Sanders, Lisa & Helene Neville, Marty Woldorff. “Speech Segmentation by Native and Non-Native Speakers: The Use of Lexical, Syntactic, and Stress-Pattern Cues.” *Journal of speech, language, and hearing research: JSLHR*, no 45 (3) (2002): 519–530.

- Todorova 2015a:** Todorova, Bilyana. "Language Play in Internet Forums (Based on Bg-Mamma Forum Materials)". In Lukacs, Istvan, ed. *Scientific Perspectives of Contemporary Bulgarian Studies*. Budapest: Cathedra Philologiae Slavicae, 2015: 282–287. [In Bulgarian: Тодорова, Биляна. „Езиковата игра в интернет форумите (по материали от форумите на *bg-mamma*)“]. В: Лукач, Ищван, ред. *Научни перспективи на съвременната българистика*. Budapest: Cathedra Philologiae Slavicae, 2015: 282–287.]
- Todorova 2015b:** Todorova, Bilyana. "Manners of Expressing Irony in Internet Communication (Based on Bg-Mamma Forums' Texts)." *Ezиков svyat*, no. 12 (1) (2015): 56–61. [In Bulgarian: Тодорова, Биляна. „Начини за изразяване на ирония при общуването в интернет (по материали от форумите на *bgmamma*)“]. *Езиков свят*, no. 12 (1) (2015): 56–61.]
- Wittgenstein 1988:** Wittgenstein, Ludwig. *Selected Works*. Sofia: Nauka i Izkustvo, 1988. [In Bulgarian: Витгенщайн, Лудвиг. *Избрани съчинения*. София: Наука и изкуство, 1988.]

:

ВОКАТИВНИ ФОРМИ НА РОДНИНСКИТЕ НАЗВАНИЯ В НАРОДНОПЕСЕННИЯ ФОЛКЛОР ОТ КСАНТИЙСКО (ДН. ГЪРЦИЯ)

ELENA KANEVSKA-NIKOLOVA

Uniwersytet Płowski im. Paisija Hilendarskiego, Filia – Smolyan

KINSHIP NAMES AS VOCATIVES IN FOLK SONGS FROM THE XANTHI REGION. The paper presents the kinship names as vocatives, appearing in folk songs from the Xanthi region excerpted from two collections (*Pomaki. The Muslims of Rodopi* (1995) by P. Theoharidis and *Dry me, Burn me...* (2012) by E. Ushev). Various ways of addressing the mother, the daughter, the son and other relatives are presented in the research comprising the kinship names of persons with blood and non-blood relations. The excerpted material is dominated by the female part, as the greatest variety and frequency of use is observed in vocatives to the mother, which confirms the thesis of the cult of the Great Mother and of the strong respect towards motherhood in the region's past. The research covers the majority of traditional kinship names in the region, including diminutive nouns typical of the Rhodope dialects. Various vocatives with interesting meanings are detected in kinship names of persons with non-blood relations, which complete the picture of the common Bulgarian kinship names.

Keywords: *kinship names, vocatives, blood and non-blood kinship*

Предмет на изследване в статията са роднинските названия като вокативи в народните песни от Ксантийско, публикувани в два сборника (Theoharidis 1995 и Ushev 2012). Представят се разнообразни начини за обръщение към майката, дъщерята, сина и други роднини, като се обхващат роднинските названия на лица с кръвно и с некръвно родство.

Както отбелязва Н. Кокас в една своя публикация, досега не са направени достатъчно изследвания за организацията на семейството и родството при т. нар. помаци¹:

¹ Това са българоезични мюсюлмани, населяващи планински райони на България, Гърция, Турция. За терминологичната пъстрота при назоваването на тази културно-религиозна общност в Родопите вж. Kanevska-Nikolova 2014: 136–137.

На Балканите повечето народи развиват патрилинеарни спускащи групи, докато структурата на еднолинейното родство е по-рядко срещана. Изглежда, че в случая на общностите на мюсюлманските помаци ролята на жените е високо оценена. Поговорката *Zhanáta sa rázda dvash na dunyóso* (*Жената се ражда два пъти на света*), която се казва в помашките села около Мики (Мустафчово), означава, че когато една жена се ожени и се премести в къщата на съпруга си, тя се ражда отново, животът ѝ е подчинен на живота на съпруга ѝ. От друга страна, в помашките села в района на Ксанти е доста често срещано сред хората да се обръщат към деца, като използват тяхното майчино име, сякаш принадлежат към нея, а не към баща си (...), което е знак на уважение към майчинството. Името на майката се използва особено за да се избегне обръкване, когато има момчета, които споделят едно и също лично и бащино име (Kokkas 2012).

Т. Цивян също обръща внимание на доминацията на женското начало и по-специално на култа към майката:

В цялото многообразие на женския пантеон на балканския модел на света и функциите на жената в структурата на балканския свят отчетливо изпъква основната роля, възходяща към Великата Майка... (Tsivyan 1990: 87).

Многобройните обръщения (нарицателните лични вокативи) към майката в разглежданите народни песни потвърждават тези твърдения. Сред тях най-висока фреквентност има вокативът *майко* – в 38 песни, като в 5 от тях обръщението е придружено от частицата *ле / льо*, следван от умалителното обръщение *майчинко* – в 17 песни. Регистрирани са още няколко варианта на обръщение към майката – *мамо* (в 9 песни), *мале ле* (в 8 песни, като в една от тях фонетичният облик е *майле ле*), *майчо (ле)* – в 5 песни, *майчице* и *майче* – в по 2 песни, *момо* и *майо*² – в по 1 песен. Като несъщински роднински названия са употребени вокативите *майчино*, *майци*, *майка* ‘мамино’, т.е. като обръщения на майката към своето дете.

В изследваните народни песни обръщението към бащата намира езикова реализация чрез вокатива *бобайка / бубайко*, който се среща само в две песни от двата сборника. Диалектната дума *бобайко* е морфологично адаптиран побългарен вариант на турската дума *baĭba* ‘баща’, аналогично на *вуйко*.

При обръщенията към сина и дъщерята отново превес има женското начало – *дощере / дощерио/ю / дащиро / дощерко* – в 18 песни, като в повечето от тях обръщението е придружено от определенията *мое / майчина*, докато вокативите *сино/у ле / льо*, *сйно ле*, *сине* и *синко* се откриват в 14 песни от двата сборника.

2 Вокативът *майю* е регистриран и в Калапот, Драмско (Архив на Общославянския лингвистичен атлас).

По твърдението на Цивян, *Всички елементи на универсума – Божии създания, са свързани помежду си в едно цяло и са привързани към човека чрез термините за родство – брат (Слънце, Вятър, Огън) и сестра (Луна, Вода, Земя); по този начин човекът се вписва в йерархията на универсума на равни начала (Tsivyan 1990: 7)*. Само в две песни са използвани обръщенията *брате* и *сестро*, но сестрата и братът са основни персонажи в редица народни песни. Една от тях е *За(х)ринка си йо торнала*, в която хайдути хващат Заринка и тя ги моли: *Хайдуте, братйе да ми сте / и йе сестрица да ви сом!*; те ѝ дават кървави ризи да пере, чи йо припознала братуне и почва да оплаква *йеничка брата*. Фолклорният мотив за тримата братя намира израз в многобройните варианти на песента *Трими́на братие дума сторихо / Трими́на братйе градо градохо / Труице братйе кабуль сториха*.

Както отбелязва М. Китанова: *основното противопоставяне в българската роднинска терминология е кръвен – некръвен...* (Kitanova 2013). Към дясната част на опозицията се отнасят термините за родство след женитбата или по сватовство (т.нар. едносъставни роднински названия на лица с некръвно родство³). Роднинските отношения след женитбата много добре са илюстрирани в една от песните (У – 55)⁴, в която снахата се обръща последователно към представителите на новото си семейство:

Йёла, анайко, да вечериме!
 Вёчери, гелин, вечерили сме!
 Йёла, лёлчице, да вечериме!
 Вёчери, снахо, вечерили сме!
 Йёла, дядо ле, да вечериме!
 Вёчери, гелин, вечерили сме!
 Йёла, миджо, да вечериме!
 Вёчери, гелин, ...

Термините за родство след женитбата в тази песен са представени чрез вокативите *анайко*, *гелин*, *лелчице*, *снахо*, *дядо*, *миджо*. В други песни от двата сборника са употребени и вокативите *бабо* (3), *невесто / нивесту* (3), *булко* (1), *деверку* (1).

В Български тълковен речник като трето значение на същ. *баба* е посочено ‘майка на съпругата по отношение на съпруга; тъща’ (BTR: 39), а като трето значение на *дядо* – ‘баща на съпругата; тъст’ (BTR: 204). В цитираната по-горе народна песен вокативът *дядо* е употребен като обръщение към свекъра, а вокативът *анайко* – като обръщение

3 Вж. Georgieva 2017: 129–130.

4 У означава сборника на Ушев, а Т – на Теохаридис. Цифрите след тиретата означават номерата на песните в съответните сборници.

към свекървата. При номинативна употреба обаче свекървата е назована с лексемата *баба*: *ба̀ба и сна̀ха нѐна̀видя̀т се*. В друга песен вокативът *бабо* е употребен от момъка към майката на любимата – бъдещата тъща: *Да̀й ми я, ба̀бо, да̀й, да̀й, да̀й, / да̀ станим, ба̀бо, роднина*. Следователно при обръщението към свекървата и към тъщата е налице семантично разграничение – регистрирани са две различни вокативни роднински названия: *анай̀ко* ‘обръщение към свекървата’ и *ба̀бо* ‘обръщение към тъщата’.

Най-разнообразни са обръщанията към снахата. Освен общоупотребимите обръщания *невесто*, *булко* и *снахо*, които са с домашен произход, характерно е обръщението *гел̀н* от диалектната дума *гел̀на* (от тур. *gelin* ‘булка, невеста; снаха’). В цитираната по-горе песен роднинското название *снаха* е употребено като вокатив *сна̀хо* с второто си значение ‘жена на брат или близък роднина’ (BTR: 906) – като синоним на вокатива *гел̀н*.

В разглежданата песен обръщанията *лелчице* и *миджо* са към сестрата и брата на съпруга. З. Барболова посочва различните значения, с които се среща роднинското название *леля* в българските диалекти: 1) ‘майчина сестра’; 2) ‘бащина сестра’; 3) ‘зълва’; 4) ‘действащо лице в сватбения обред’ (Barbolova 2000: 398). В родопските говори това роднинско название се употребява и с четирите значения. В речника *Българска семейно-родова лексика* (BSRL: 327) отново едно от значенията на *леля* е ‘сестра на съпруг; зълва’ с обширен южнобългарски ареал, включващ Родопите и Беломорието (Сярско, Ксантийско, Гюмюрджинско, Дедеагачко). В конкретния случай умалителното обръщение *лелчице*⁵ може да е адресирано както към по-голяма, така и към по-малка сестра на съпруга. При другото обръщение *миджо* е налице по-тясна насоченост – към по-голям брат на съпруга (в BSRL: 363 като трето значение на *миджо* е дадено ‘брат на съпруг, девер’ без възрастова диференциация). Това се потвърждава от факта, че *миджо* и *стрико* означават и ‘чичо, брат на баща’. Деминутивният вокатив *деверко* пък е обръщение към по-малък брат на съпруга: *Ст̀ани ми, ст̀ани, д̀еверку...* (У – 37). В BSRL: 166 за *девер* също е посочено значението ‘брат на съпруг’ без уточнение дали е по-малък или по-голям. Другото значение на *девер* е ‘шафер’, а тази функция в сватбения обред в Родопите се изпълнява от по-малък брат на младоженеца.

Обръщанията към любимата / любимия като потенциални роднини са следните: *любе* (26), което в повечето случаи е *бело, мило, порво / първо, либе ле* (3), *любелинка* (1), *севдо / севдьо* (5), *севдице (мое)* (3), *севдинко* (1), *севди(м)* (2), *тасмѝнко* (1). Последният вокатив, употребен трикратно в песента *Фатме, черночко момече* (Т – 80),

5 В друга песен (У – 9) изразът *лельо мари* се повтаря накрая на всеки втори стих като рефрен неадресирано, следователно не е вокативно роднинско название, а възглас, аналогичен на *леле море*.

е преведен на гръцки като *αγαπημένη* 'любима'. Количественото съотношение между значенията на мъж, съответно жена, при вокатива *любe / либе* отново е в полза на женското начало.

И така, женското начало доминира във вокативните форми на роднинските названия в народните песни от Ксантийско. Най-голямо разнообразие и честота на употреба се наблюдават при обръщенията към майката, което потвърждава тезата за култа към Великата Майка, за преклонението и уважението към майчинството. Застъпена е голяма част от роднинските названия, сред които се открояват характерните за родопските говори умалителни съществителни имена. Те са израз на нежност, гальовност, умиление, типични за южнородопския модел на света. При роднинските названия на лица с некръвно родство се откриват разнообразни вокативи с интересни значения, които допълват картината на общобългарските роднински названия.

ПРИЛОЖЕНИЕ.

ВОКАТИВНИ ФОРМИ НА РОДНИНСКИТЕ НАЗВАНИЯ В ДВАТА СБОРНИКА:

Анайко (У – 55).

Баба (Т – 10), бабо (У – 25, 38).

Бобайка (Т – 75), бубайко (У – 73).

Брате (Т – 26); сестро (Т – 96).

Деверку (У – 37).

Дощере, -о (Т – 13, 16, 36, 50, 85, 86, 90, 94, 100, 111, 118; У – 27, 47, 71, 72), дощерйо/ю (У – 59, 72),
дощерко (У – 59), даширо (У – 69).

Дядо ле (У – 55).

Лелчице (У – 55); миджо (У – 55).

Любе (Т – 3, 12, 18, 24, 38, 43, 49; У – 8, 14, 15, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 41, 52, 55, 56, 57, 58, 63, 64, 76, 77),
либе ле (Т – 81; У – 50, 75), любелинка (У – 18).

Майко (Т – 20, 21, 22, 27, 32, 35, 44, 46, 55, 56, 58, 64, 68, 75, 91, 93, 101, 114, 115; У – 7, 20, 28, 37, 41, 47, 50,
53, 59, 60, 65, 71, 72, 73); майко ле / льо (У – 5, 39, 40, 42, 46); майчо (Т – 28, 85, 94; У – 59),
майчо ле (У – 6); майче (Т – 93, 118); майци (У – 59) и майка (У – 60) – 'маминото'.

Майчице (Т – 90, 93); майчинко (Т – 1, 13, 15, 48, 94, 114, 115; У – 7, 10, 27, 41, 47, 50, 53, 59, 71, 72);

мале ле (Т – 64, 69, 72, 108, 113; У – 7, 28), майле ле (У – 36); мамо (Т – 67, 79, 102, 111, 114; У – 19, 44,
66, 69); момо (У – 19); майо (Т – 55).

Невесто, нивесту (Т – 15, 26; У – 37), булко (У – 42), снахо (У – 55), гелин (У – 55).

Севдо (Т – 42, 65; У – 22, 53), севдъо (У – 15), севдице (Т – 8, 80; У – 64), севдинко (Т – 80), севди(м)
(Т – 98, 103); кузѹм / тасминко 'любима' / (Т – 80).

Сино (Т – 1, 114), сино/у ле (Т – 46, 69; У – 20, 36, 41, 55), сѣино ле (У – 20), сино л(ь)о (Т – 113; У – 39),
синко (Т – 115), сине (Т – 44; У – 20).

БИБЛИОГРАФИЯ

- Barbolova 2000:** Barbolova, Zoya. “Denominations of Sister-in-law and Brother-in-law in the Bulgarian Dialects.” In Krumova-Tsvetkova, L. & H. Panteleeva, eds. *For the Words and the Dictionaries. Lexicographical and Lexicological Readings '98*, 391–399. Sofia: DIOS, 2000. <http://georgesg.info/belb/personal/barbolova/Zolva2.pdf>. [In Bulgarian: Барболова, Зоя. „Названия за зълва и дeвер в българските диалекти.“ В: Крумова-Цветкова, Л. & Х. Пантелеева, ред. *За думите и речниците. Лексикографски и лексиколожки четения'98*, 391–399. София: ДИОС, 2000. <http://georgesg.info/belb/personal/barbolova/Zolva2.pdf>.]
- BSRL:** *Balgarska Semeyno-Rodova Leksika. Entsiklopedichen Rechnik*. Ed. by H. Holiolchev et al. Sofia: Iztok-Zapad, 2012. [In Bulgarian: *Българска семейно-родова лексика. Енциклопедичен речник*. Съст. Хр. Холиолчев и кол. София: Изток-Запад, 2012.]
- BTR:** *Balgarski Talkoven Rechnik*. Ed. by L. Andreychin et al. Sofia: Nauka i izkustvo, 1994. [In Bulgarian: *Български тълковен речник*. Съст. Л. Андрейчин и кол. София: Наука и изкуство, 1994.]
- Georgieva 2017:** Georgieva, Tsvetelina. “The Family Names – Challenges and Perspectives.” *Bulgarian language*, no. 3 (2017): 118–133. [In Bulgarian: Георгиева, Цветелина. „Роднинските названия – предизвикателства и перспективи.“ *Български език*, кн. 3 (2017): 118–133.]
- Kanevska-Nikolova 2014:** Kanevska-Nikolova, Elena. “Bulgarian-speaking Muslims in the Southern Rhodopes. The Contemporary Situation: Language and Identity.” In Uzeneva, Elena, ed. *Slavic Muslims in the Balkans: language, culture, identity*. Moskva: RAS, 2014, 135–149. [In Russian: Каневска-Николова, Елена. „Болгароязычные мусульмане в Южных Родопях. Современная ситуация: язык и идентичность.“ В: Узнева, Елена, ред. *Славяне-мусульмане на Балканах: язык, культура, идентичность*. Москва: Институт славяноведения РАН, 2014, 135–149.]
- Kitanova 2013:** Kitanova, Maria. “Other Names Reflecting the Opposing Own – Foreign”. Electronic publishing LiterNet (Published 17.10.2013). <https://litenet.bg/publish29/maria-kitanova/svoi-za-chuzhdite/drugi.htm>. [In Bulgarian: Китанова, Мария. „Други названия, отразяващи противопоставянето свой – чужд.“ Електронно издателство LiterNet (Публ.: 17.10.2013). <https://litenet.bg/publish29/maria-kitanova/svoi-za-chuzhdite/drugi.htm>.]
- Kokkas 2012:** Kokkas, Nikolaos. “The Incorporation of Traditional Values in Pomak Folk Tales.” ПОМАКОΧΩΡΙΑ (Published 29.08.2012, accessed 7.11.2017). <http://pomakohoria.blogspot.bg/2012/08/incorporation-of-traditional-values-in.html>.
- Theoharidis 1995:** Theoharidis, Petros. *Pomaki. The Muslims of Rodopi: History, Origin, Language, Religion, Folklore*. Xanthi: Cultural Development Thracian Center, 1995. [In Greek: Θεοχαρίδης, Πέτρος. *Πομακοί. Οι Μουσουλμάνοι της Ροδόπης (Ιστορία, καταγωγή, Γλώσσα, Θρησκεία, Λαογραφία)*. Ξάνθη: ΕΚΔΟΣΗ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΥ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥΘΡΑΚΗΣ, 1995.]
- Tsivyan 1990:** Tsivyan, Tatyana. *Linguistic Foundations of the Balkan Model of the World*. Moscow: Science, 1990. [In Russian: Цивьян, Татьяна. *Лингвистические основы балканской модели мира*. Москва: Наука, 1990.]
- Ushev 2012:** Ushev, Efim. *Dry me, Burn me...: The Southern Bulgarian Folk Culture in Xanthi Region*. Varna: Slavena, 2012. [In Bulgarian: Ушев, Ефим. *Изсуши ме, изгори ме... (Южнородопският български фолклор в Ксантийско)*. Варна: Славена, 2012.]

GRECKA I RZYMSKA TERMINOLOGIA NA OKREŚLENIE STOPNIA POKREWIEŃSTWA

ARTUR TUROWSKI

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

GREEK AND ROMAN KINSHIP TERMINOLOGY. The article presents the lexical variety of terms defining the degrees of kinship, as well as the syntactic methods of its expression in Latin and Ancient Greek. The three basic methods defining the degrees of kinship found in ancient texts are the syntax of genitive *originis*, genitive *possessoris* and the word-formation (lexical method). The first two are the simplest methods of describing kinship and are based on complement syntax. The third of these methods, the lexical method, is closely related to Athenian and Roman legislation, which required more precise determination of affinity in the context of the widely understood inheritance – the Greek *anchisteía* and the Roman *hereditas*. The article presents the differences between Latin and Greek vocabulary as well as their wealth of meanings. The author also draws attention to the etymology of selected words, which formed the core for the creation of new words.

Keywords: *Roman and Greek kinship terminology, kinship terms, affinity, relatives, inheritance*

Każdy językoznawca zgodnie przyzna, że o bogactwie poszczególnych języków w znacznej mierze świadczy bardzo rozbudowana leksyka, której potencjału, z racji jej wyjątkowej złożoności semantycznej, przeciętni użytkownicy w pełni nie wykorzystują. I choć w całej swej wielowymiarowości znaczeń mowa obnaża skomplikowanie i wielomodułowość, to jednak mimo wszystko dąży do ekonomiczności, dopuszczając w codziennym użyciu nie tylko proste konstrukcje składniowe, lecz także określone słownictwo o dużej frekwencji występowania, powodowanej, rzecz jasna, prostotą, a co za tym idzie brakiem błędów w komunikacji. Istnieją jednak wyjątkowe przypadki, w których ekonomiczność nie ma prawa bytu. Jedną z takich okoliczności jest bez wątpienia bardzo złożona, wieloelementowa genealogia, która w pewnym momencie tworzenia drzewa rodziny, zmusza do posługiwania się konkretną terminologią. Bez niej zaś konieczne jest bardzo opisowe prowadzenie dyskursu. W niniejszym artykule autor postara się ukazać w jaki sposób, tak aby unikać nieporozumień, korzystali z języka starożytni Rzymianie i Grecy. Nie ma konieczności

przedstawiania tego, jak bardzo zawiła była genealogia starożytnych. Wystarczy sięgnąć do mitów. Najbardziej interesująca, w kontekście ekonomicznej prostoty i przejrzystości w opisowej charakterystyce relacji między poszczególnymi krewnymi, jest *Bibliotheké*, której autorstwo przypisuje się Apollodorosowi z Aten, uczonemu greckiemu z II wieku p. n. e. Dzieło to, choć przetrwało pod nazwiskiem tego filologa, geografii i znawcy mitów, zostało napisane prawdopodobnie w I lub II wieku n. e. (*Britannica* www). Zawiera ono szczegółowe rodowody bogów i herosów, a także legendarnych postaci. W antycznych tekstach można zidentyfikować trzy sposoby na określanie stopni pokrewieństwa. Są to:

- *genetivus originis*
- *genetivus possessoris*
- sposób leksykalny (słowotwórczy)

W dziele przypisywanym Apollodorosowi występują dwie pierwsze z wyżej wymienionych, proste metody bazujące na składni przypadku. *Genetivus originis*, inaczej zwany genetiwem pochodzenia, podobnie jak łaciński *ablativus originis*, oznacza pochodzenie. *Genetivus possessoris*, tj. *genetivus* „posiadacza” oznacza z kolei osobę, do której ktoś lub coś należy w jakimkolwiek sensie¹.

Apollodoros nie stroni od bardzo częstego użycia obydwu rodzajów wspomnianych genetiwów. W zasadzie *Bibliotheké* jest zbiorem mitów opierającym się głównie na genealogii z uwzględnieniem dość szczegółowych więzi ludzkich relacji, które są eksplikowane przez najprostsze z możliwych opisowych sposobów systematyzacji. W przedstawionym poniżej fragmencie znaleźć można składnię *genetivus originis* w funkcji przydawki rzeczownikowej dopełniaczowej.

Θεστίω δὲ ἐξ Εὐρυθέμιδος τῆς Κλεοβοίας ἐγένοντο θυγατέρες μὲν Ἀλθαία Λήδα Ὑπερμνήστρα, ἄρρενες δὲ Ἴφικλος Εὐίππος Πλήξιππος Εὐρύπυλος².

Thestiosowi zaś ze związku z Eurythemis, córką Kleoboi, narodziły się córki Althaja, Leda, Hypermnestra oraz synowie Ifiklos, Euippos, Pleksippos i Eurypylos³.

Kluczowy jest tutaj wyraz τῆς Κλεοβοίας, który świadczy o użyciu najprostszego z możliwych wariantów charakterystyki relacji, i dosłownie oznacza „zrodzona z Kleoboi”, „córka Kleoboi”. Warto zauważyć, że składnia *genetivus originis* w swojej ścisłości i zwięzłości

1 Auerbach & Golias 2000: 269, 279.

2 Apollodorus 1921: *Bibl.*, I, 7, 10.

3 Przeł. A. Turowski.

pomija, tzw. wspólnorodzajowy, rzeczownik *παῖς* lub *θυγατήρ*, który w tym przypadku oznaczałby wskazywaną przez tę funkcję greckiego dopełniacza relację w linii matka – córka. Znamienne dla tego rodzaju wyrażania stopnia pokrewieństwa, genetiwu *originis*, jest to, że najczęściej występuje przy czasowniku *γίγνομαι* – staję się, rodzę się. Nieco inaczej jest w przypadku *genetivus possessoris*. Przy nim bowiem czasownik ten raczej nie występuje:

οἱ δὲ συνελθόντες ἐπὶ τὴν τοῦ κάπρου θήραν ἦσαν οἷδε: Μελέαγρος Οἰνέως, Δρύας Ἴρεος, ἐκ Καλυδῶνος οὔτοι, Ἴδας καὶ Λυγκεὺς Ἀφαρέως ἐκ Μεσσήνης, Κάστωρ καὶ Πολυδεύκης Διὸς καὶ Λήδας ἐκ Λακεδαιμόνος, Θησεὺς Αἰγέως ἐξ Ἀθηνῶν, Ἄδμητος Φέρητος ἐκ Φερῶν, Ἀγκαῖος καὶ Κηφεὺς Λυκούργου ἐξ Ἀρκαδίας, Ἴάσων Αἴσονος ἐξ Ἰωλκοῦ, Ἴφικλῆς Ἀμφιτρώωνος ἐκ Θηβῶν, Πειρίθους Ἰξίονος ἐκ Λαρίσης, Πηλεὺς Αἰακοῦ ἐκ Φθίας, Τελαμῶν Αἰακοῦ ἐκ Σαλαμῖνος, Εὐρυτίων Ἄκτορος ἐκ Φθίας, Ἀταλάντη Σχοινέως ἐξ Ἀρκαδίας, Ἀμφιάραιος Οἰκλέους ἐξ Ἄργους: μετὰ τούτων καὶ οἱ Θεστίου παῖδες⁴. Ci oto byli tymi, którzy przybyli zapolować na dzika: Meleagros, syn Oineosa, Dryas, syn Aresa, obydwaj z Kalidonii, Idas i Lynkeus, synowie Afareusa z Messene, Kastor i Polideukes, synowie Dzeusa i Ledy z Lacedemonu, Tezeusz, syn Aigeusa z Aten, Admetos, syn Feresa z Ferai, Ankaios i Kefeus, synowie Likurga z Arkadii, Jazon, syn Ajzona z Jolkos, Ifikles, syn Amfitiriona z Teb, Peirithius, syn Iksiona z Larysy, Peleus, syn Ajaksa z Fthyi, Telamon, syn Ajaksa z Salaminy, Eurytion, syn Aktora z Fthyi, Atalantes, syn Schoineosa z Arkadii, Amfiaraos, syn Oikleusa z Argos, a wraz z nimi, synowie Thestiosa⁵.

W powyższym przykładzie, oprócz formy zastosowania *genetivus possessoris*, można zauważyć na jak ogromną skalę był on wykorzystywany. W *Bibliotheké* nie brakuje tak długich jak ten genealogicznych schematów, które mimo swojej przejrzystości i klarowności, na dłuższą metę, podczas korzystania z tej metody, mogą okazać się trudne do zrozumienia i zagmatwane. W toku prowadzenia narracji użycie tych prostych metod na określenie stopni pokrewieństwa jest jak najbardziej zasadne. Problem pojawia się w przypadku konieczności zapamiętania wszystkich protoplastów rodów i określenia ich wzajemnych relacji.

Ponieważ *Bibliotheké* powstała w I lub II wieku naszej ery, możnaby domniemywać, iż poszczególne słowa wyszły z użycia, stąd też zastosowanie prostych składni przypadku. Należy jednak zwrócić uwagę przede wszystkim na indywidualny styl prawdopodobnego autora, który nie musiał znać specyficznego słownictwa, wiążanego często z terminologią prawniczą i dziedziczeniem. Wydaje się zatem, że kategorię diachronii w kontekście konkretnego wskazywania pokrewieństwa należy odrzucić. Dlaczego? Dlatego, że głównym kryterium jest tutaj rodzaj tekstu. Podobnych składni genetiwu używał przecież Homer w okresie archaicznym i Ksenofont w okresie klasycznym.

4 Apollodorus 1921: *Bibl.*, I, 8, 2.

5 Przeł. A. Turowski.

Ἄτλαντος θυγάτηρ ὀλοόφρονος(...)⁶

Przebiegła córka Atlasa(...)⁷

Δαρείου καὶ Παρυσάτιδος γίνονται παῖδες δύο, πρεσβύτερος μὲν Ἀρταξέρξης, νεώτερος δὲ Κῦρος⁸.
Ze związku Dariusza i Parysatydy rodzą się dwaj synowie, starszy Artakserkses i młodszy Cyrus⁹.

W pierwszym przykładzie pojawia się *genetivus possessoris*, w drugim natomiast *genetivus originis*. Tak częste użycie w greckich tekstach składni genetiwu nie świadczy wcale o tym, że język starogrecki nie posiadał w tym zakresie rozbudowanego słownictwa, wręcz przeciwnie istniało mnóstwo specjalistycznych wyrazów. Dlaczego zatem z nich nie korzystano? Jediną słuszną odpowiedzią wydaje się być fakt, iż wspomniana wielokrotnie w artykule leksyka powstała na potrzeby sporów natury prawnej i dotyczyła usystematyzowania stopni pokrewieństwa w linii dziedziczenia. A zatem była *sui generis* prawnym żargonem. Nieco inaczej jest w języku łacińskim. Tam również mamy do czynienia ze składnią *genetivus possesivus*, z tą tylko różnicą, że ten dopełniacz dzierżawczy wymaga zazwyczaj dodatkowego wyrazu dookreślającego. Można to zauważyć choćby w *De viris illustribus* Neposa.

Alcibiades, Cliniae filius, Atheniensis¹⁰.

Alcybiades, syn Kliniasa, Ateńczyk¹¹.

Hamilcar, Hannibalis filius, cognomine Barca, Karthaginiensis (...)ⁱ²

Hamilkar, syn Hannibala, o przydomku Barka, Kartagińczyk¹³.

Szczegółowe wskazywanie stopnia pokrewieństwa w tekstach łacińskich występuje z większą częstotliwością niżli w tekstach greckich. Ponieważ nie są to teksty prawnicze, przyczyny wypadaloby szukać raczej w rzymskim pragmatyzmie niż w braku wykorzystania możliwości składniowych języka łacińskiego. W języku starogreckim sposób leksykalny, bazujący na słowotwórstwie, pojawia się w przypadku prawodawstwa i tekstów prawniczych. Powodowane to było oczywiście kryteriami łatwej, nienastręczającej trudności identyfikacji stopni pokrewieństwa, które były bardzo istotne z perspektywy tzw. *anchisteía*. *Anchisteía* (ἀγχιστεία) dotyczyła najbliższych relacji rodzinnych. Brała ona pod uwagę między innymi takie aspekty jak dziedziczenie czy nawet obowiązek wniesienia oskarżenia przed sąd przez rodzinę, której członek na przykład został zamordowany (Referenceworks wwww).

6 Homer 1919: *Od.*, I, 52.

7 Przeł. A. Turowski.

8 Xenophon 1961: *Anab.*, I, 1, 1.

9 Przeł. A. Turowski.

10 Nepos 1886: *Alc.*, I, 1.

11 Przeł. A. Turowski.

12 Nepos 1886: *Ham.*, I, 1.

13 Przeł. A. Turowski.

Z perspektywy niniejszego artykułu, najbardziej interesująca jest kwestia otrzymywania spadku w starożytności. To bowiem tłumaczy dlaczego istniało tak dużo specjalistycznego słownictwa w tym zakresie. Bardzo ciekawe jest to, że w starożytnej *polis* ateńskiej prawo dziedziczenia dotyczyło w pierwszej kolejności członków rodziny ojca, dając pierwszeństwo otrzymania spadku najpierw synom i ich męskim potomkom, a następnie ich córkom. Dopiero, gdy dana męska głowa rodziny posiadała tylko córki, wówczas dziedziczyło żeńskie potomstwo i jego dzieci¹⁴. Z dziedziczeniem w starożytnych Atenach sprawa nie była prosta, ponieważ, aby móc otrzymać spadek, trzeba było należeć do tzw. kręgu dziedziczenia, który określa *ἀγχιστεία*. Zatem w momencie zawarcia małżeństwa, dwie osoby, mąż i żona, nie były związane ze sobą więzami krwi. Stąd też małżonek nie miał *de facto* prawa dziedziczyć majątku po żonie, żona po małżonku. W starożytnej *polis* ateńskiej dziedziczenie odbywało się w relacji wspólny przodek / rodzice-potomstwo (Miller 1953: 46–52). Mąż mógł dziedziczyć po żonie w wypadku śmierci jej ojca, pod warunkiem, że nie miał on synów. Był to jednak przypadek szczególny, ponieważ kobieta ta, określana wówczas mianem *epikleros* (ἐπίκληρος), przejmowała majątek po ojcu tylko wtedy, gdy poślubiła swego *kúriosa* (κύριος), czyli męskiego krewnego pochodzącego z linii dziedziczenia określanej przez *ἀγχιστεία* (Ormand 2014: 61). Nie dziwi zatem fakt dlaczego słownictwo dotyczące stopnia pokrewieństwa było tak bardzo rozbudowane. Stąd też na określenie małżonka występuje wiele słów: *anér* (άνήρ – mąż), *gambrós* (γαμβρός – mąż, krewny, zięć), a także określenie *kedestés* (κηδεστής) oznaczające powinowatego, spowinowaczonego (Jurewicz 2000: 532). Warto nadmienić, iż większość słów z zakresu terminologii określającej pokrewieństwo to derywaty pochodzące od wyrazów: *patér* (πατήρ – ojciec), *hyiós* (υἱός – syn), *thygatér* (θυγατήρ – córka), *méter* (μήτηρ – matka), *adelfé* (ἀδελφή – siostra), *adelfós* (ἀδελφός – brat). I tak na przykład syn syna (wnuk) to *hyidoús* (υἱοῦς), czyli derywowana forma υἱός. Brat syna z kolei to *adelfidoús* (ἀδελφιδοῦς). Zaś syn córki (wnuk) to *thygatrídoús* (θυγατριδοῦς), lub córka córki (wnuczka) *thygatrídê* (θυγατριδῆ). Co ciekawe forma *hyionós* (υἱωνός), występująca obocznie do υἱοῦς, pochodzi najprawdopodobniej od rzeczownika *oiônós* (οἰωνός), który jest nazwą własną określonego gatunku ptaków związanych z auspicjami (CHS www).

Greckie słownictwo z zakresu stopni pokrewieństwa można podzielić na następujące kategorie / zbiory: pokrewieństwo ogólne, pokrewieństwo w linii bocznej oraz zstępni i wstępni. Poniżej znajduje się lista z wybranym słownictwem starogreckim dotyczącym kwestii dziedziczenia i stopnia pokrewieństwa¹⁵.

¹⁴ Blok 2017: 135. Zob. także: Just 2009: 61.

¹⁵ Zob. także: Bruun & Edmondson 2015.

Pokrewieństwo ogólne:

- γαμβρός – małżonek, krewny przez zawarcie małżeństwa; zięć, szwagier, synowa, szwagierka
- συγγενής, συγγονός – krewny (przez więzy krwi)
- ἀναγκαῖοι – krewni

Linia boczna:

- σύνβιος – małżonek, małżonka
- ἀδελφός – brat
- ἀδελφή – siostra
- δίδυμοι – bliźniaki
- γυνή – żona
- ἀνὴρ – mąż
- ἀνεψιός – kuzyn, bratanek (dziecko siostry)
- ἔκδοτος – narzeczona, narzeczony
- γαμβρός – szwagier (mąż siostry)
- πενθεριδῆς / πένθερος / πενθεριδεύς – szwagier

:

Wstępni:

- πατρή – ciotka (siostra ojca)
- τήθη – babcia (zarówno od strony ojca jak i matki)
- πάππος – dziadek
- μήτρως – wujek (brat matki)
- μήτηρ – matka
- τηθίς – ciotka (siostra matki)
- μητριά – macocha
- πατριός, κηδεστής – ojczym
- γονεύς, γεννητής – rodzic, krewny
- πατήρ – ojciec
- πατροποίητος / θρέψας – przybrany ojciec
- πάτρων, πατρῷος / πατραδελφός – wujek (brat ojca)
- πενθερός / γαμβρός – teść
- πενθερά – teściowa

Zstępni:

- θρεπτός, τρόφιμος – przybrane dziecko
- ἀνεψαδοῦς – kuzyn (dziecko siostry matki lub brata albo siostry ojca)
- θυγατήρ – córka
- προγονός – pasierb, zięć, synowa
- τεκνά, παῖδες – dzieci
- υἱός – syn
- θρεπτός – przybrany syn
- ἀδελφιδοῦς – bratanek (syn brata)
- γαμβρός – zięć
- ἔκγονος, υἱοῦς, θυγατριδοῦς – wnuk lub bratanek
- ἔκγονος, παιδὸς θυγατήρ, θυγατριδῆ – wnuczka lub bratanica, siostrzenica
- ἀνεψιά – kuzynka lub siostrzenica
- ἀνεψιός – kuzyn lub siostrzeniec
- ἀδελφιδοῦς – bratanek (syn brata)

W starożytnym Rzymie dziedziczenie było mniej skomplikowane. *Hereditas* opierała się głównie na woli zmarłego, który spisał testament. W przypadku braku testamentu automatycznie dziedziczyli najbliżsi członkowie rodziny, zaś w pierwszej kolejności ci, którzy pozostawali pod władzą głowy rodu, tzw. *paterfamilias*¹⁶. Rzymianie będąc jeszcze bardziej precyzyjni od starożytnych Greków – jeśli chodzi o słownictwo związane z pokrewieństwem – posiadali o wiele szerszy system leksykalny w tym zakresie. Podobnie jak ten grecki, można usystematyzować go w trzy kategorie¹⁷:

Pokrewieństwo ogólne:

- *adfinis* – małżonek, krewny przez zawarcie małżeństwa (zięć, szwagier, synowa, szwagierka)
- *cognatus* – krewny (więzy krwi)
- *necessarii* – krewni
- *propinquus* – krewny
- *proximus* – najbliższa osoba, o bardzo bliskim stopniu pokrewieństwa

¹⁶ Domingo 2017: 3–5. Zob. także: Reid & de Waal & Zimmermann 2015; Burdick 2004: 577.

¹⁷ Bruun & Edmondson 2015.

Linia boczna:

- coniunx – małżonka
- frater – brat
- gemina / gemella – bliźniaczka
- geminus / gemellus – bliźniak
- gemini – bliźniaki
- marita – żona
- maritus – mąż
- sobrinus – kuzyn, bratanek (dziecko siostry)
- soros – siostra
- sponsa – narzeczona
- uxor – żona

Wstępni:

- abavus – prapradziadek
- amita – ciotka (siostra ojca)
- anus – babcia
- atavus / abavus patris – praprapradziadek
- avia – babcia (od strony ojca i matki)
- avunculus – wujek (brat matki)
- avus – dziadek
- mater – matka
- matertera – ciotka (siostra matki)
- noverca – macocha
- novercus – ojczym
- parens – rodzic, krewny
- pater – ojciec
- pater adoptivus – przybrany ojciec
- patruus – wujek (brat ojca)
- proavus – pradziadek
- propatruus – brat pradziadka
- prosocer – dziadek żony
- socer – teść
- socra – teściowa
- vitricus – ojczym

Zstępni:

- abnepos – praprawnuk
- alumnus – przybrane dziecko
- consobrinus – kuzyn (dziecko siostry matki lub brata albo siostry ojca)
- filia – córka
- filiaster – pasierb
- filii / liberi – dzieci
- filius – syn
- filius adoptivus – przybrany syn
- filius fratris – bratanek
- gener – zięć
- nepos – wnuk lub bratanek/siostrzeniec
- neptis – wnuczka lub siostrzenica/bratanica
- nurus – synowa
- privigna – pasierbica
- privignus – pasierb
- progener – mąż prawnuczki
- pronepos – prawnuk
- proneptis – prawnuczka
- sobrina – kuzynka lub siostrzenica
- sobrinus – kuzyn lub siostrzeniec
- sororis filia – siostrzenica

Na podstawie powyższych przykładów można zauważyć, że wiele z greckich słów ma bardzo rozbudowaną semantykę, która z pewnością jest niekiedy dość niejednoznaczna. Jedyne co pomaga w zrozumieniu określonego znaczenia to kontekst użycia wyrazu. Wbrew pozorom, mimo, że łacina zdaje się być bardziej logicznym językiem, to właśnie greka bardziej precyzyjnie wyraża ludzkie myśli. Leksyka określająca relacje rodzinnego pokrewieństwa jest rozbudowana w obu językach. W grece jest ona nieco mniej liczebna, ale to wszystko za sprawą skondensowanej semantyki, która w zupełności wystarcza *anchisteii*. Znaczenie większości łacińskich słów jest mniej złożone niż wyrazów greckich, stąd też można przypuszczać dlaczego w obiegu funkcjonuje ich więcej. Nie tylko to jednak zdaje się być powodem. Za przyczynę takiego stanu rzeczy można uznać również bardziej skomplikowany i złożony system prawa. Z większości jego zasad korzysta do dziś niejeden kraj mający korzenie własnej kultury w antyku. Studia nad antycznymi językami pozwalają lepiej zrozumieć zjawiska zachodzące dziś w językach wernakularnych, które bazują przecież na

starożytnych schematach składniowo-gramatycznych, co jest z kolei konsekwencją dawnych kontaktów językowych między barbarzyńcami a Grekami i Rzymianami.

Niniejszy artykuł miał na celu ukazanie zróżnicowania leksykalno-słowotwórczego w opisie i charakterystyce stopni pokrewieństwa między członkami rodziny. Jest on wstępem do szerszych badań komparatystycznych z zakresu bardzo interesującej terminologii opisującej rodzinne relacje w różnych językach.

BIBLIOGRAFIA

- Apollodorus 1921:** Apollodorus. *The Library*. English Translation by Sir James George Frazer, Vol. II., Harvard University Press, 1921.
- Auerbach & Golias 2000:** Auerbach, Marian & Golias, Marian. *Greek Grammar*. Warsaw: PWN, 2000.
[In Polish: Auerbach, Marian & Golias, Marian. *Gramatyka grecka*. Warszawa: PWN, 2000.]
- Blok 2017:** Blok, Josine. *Citizenship of Classical Athens*. Cambridge University Press, 2017.
- Britannica www:** www.britannica.com/biography/Apollodorus-of-Athens (accessed 12.06.2018).
- Bruun & Edmondson 2015:** Bruun, Ch. & Edmondson, J. *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy*. Oxford, 2015.
- Burdick 2004:** Burdick, William L. *The Principles of Roman Law and Their Relation to Modern Law*. New Jersey: The Lawbook Exchange, 2004.
- CHS www:** www.chs.harvard.edu/CHS/article/display3916 (accessed 15.06.2018).
- Domingo 2017:** Domingo, Rafael. *The Roman Law of Succession. An Overview*. University of Navarra 2017, on-line ed.: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2989061 (published 19.06.2017).
- Homer 1919:** Homer. *The Odyssey with an English Translation*. Ed. by A. T. Murray. Vol. II. Harvard University Press, 1919.
- Jurewicz 2000:** Jurewicz, Oktawiusz. *Greek-Polish Vocabulary*. Vol. I. Warsaw: Sub Lupa, 2000.
[In Polish: Jurewicz, Oktawiusz. *Słownik Grecko-Polski*. Tom I. Warszawa: Sub Lupa, 2000.]
- Just 2009:** Just, Roger. *Women in Athenian Law and Life*. New York: Routledge, 2009.
- Miller 1953:** Miller, M. "Greek Kinship Terminology." *The Journal of Hellenic Studies*, vol. 73 (1953): 46–52.
doi: 10.2307/628235.
- Nepos 1886:** Nepos Cornelius. *Vitae*. Ed. by Fleckeisen, Albert. Leipzig: Teubner, 1886.
- Ormand 2014:** Ormand, Kirk. *The Hesiodic Catalogue of Women and Archaic Greece*. Cambridge University Press, 2014.
- Referenceworks www:** www.referenceworks.brillonline.com/entries/brill-s-new-paully/anchisteiaie120850 (accessed 15.06.2018).
- Reid & de Waal & Zimmermann 2015:** Reid, Kenneth & de Waal, Marius & Zimmermann, Reinhard. *Comparative Succession Law: Volume II: Intestate Succession*. Oxford University Press, 2015.
- Xenophon 1961:** Xenophon. *Xenophontis opera omnia*. Vol. 3. Oxford: Clarendon Press, 1961.

IMIĘ CYRYL W ANTROPONIMII HISTORYCZNEJ BRAŃSKA I OKOLIC

PIOTR ZŁOTKOWSKI

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

THE PROPER NAME CYRIL IN THE HISTORICAL ANTHROPNOMY OF BRANSK AND ITS SURROUNDING AREA. The paper offers an attempt to answer the question of the presence of onymic structures containing the proper name Cyril in the local historical anthroponymic system of Bransk and its surrounding area. The research is based on onomastic material excerpted from economic, fiscal, judicial and ecclesiastical historical data from the period of the past five centuries. One of the purpose of the study is also to determine the popularity of this name in the studied area for centuries. In addition, the author poses the question of the existence of the proper name Cyril in proto-surnames and surnames of inhabitants of the city of Bransk and its surrounding area.

Keywords: *proper name Cyril, Brańsk, Podlasie, historical anthroponymy*

Brańsk leży w środkowej części historycznego Podlasia. Obecnie jest to niewielkie miasto o charakterze rolniczo-usługowym. Miejscowość jest siedzibą parafii katolickiej, a także filią parafii prawosławnej w Maleszach. Do połowy XX wieku istniała w Brańsku parafia prawosławna, a wcześniej unicka, jednak z uwagi na zmniejszającą się ilość wiernych została włączona do wspomnianej parafii w Maleszach. Historycy nie ustalili dokładnych dat powstania poszczególnych parafii, jednak na podstawie zachowanych źródeł wiadomo, że kościół katolicki w Brańsku istniał już w XV stuleciu, a cerkiew prawosławna została poświadczona w tym mieście w źródle XVI-wiecznym (Sosna 1991; Romaniuk 1993; Romaniuk 2012). Obecność w tych stuleciach sieci parafialnej świadczy o wczesnym zasiedleniu tego obszaru przez ludność wschodniosłowiańską, napływającą głównie z Wołynia i zachodniosłowiańską, przybywającą przeważnie z Mazowsza (Wisniewski 1964: 130). Okoliczności te spowodowały ukształtowanie się na omawianym terenie granicy etniczno-językowej pomiędzy Słowianami zachodnimi i wschodnimi. Jest ona obecnie przesunięta nieco bardziej na zachód w stosunku do stanu z XVI stulecia. Oznacza to, że w ciągu pięciu

minionych wieków miał miejsce stopniowy proces polonizacji miejscowej ludności, zarówno bojarskiej, jak również mieszczańskiej i chłopskiej.

Na potrzeby niniejszego opracowania przebadano pod kątem antroponimii łącznie 76 punktów osadniczych położonych na obszarze historycznego oddziaływania ośrodka grodowego brańskiego, z których 65 przetrwało do czasów współczesnych (Zlotkowski 2017: 13–14). Materiał językowy został wyekscerpowany z różnego rodzaju źródeł archiwalnych. Wykorzystano między innymi: inwentarz starostwa brańskiego z 1558 roku; rejestr pomiarów włócznej tegoż starostwa z 1563 roku; XVI- i XVII-wieczne księgi grodzkie brańskie oraz wypisy z tychże ksiąg; rejestry fiskalne pochodzące z różnych okresów, głównie z XVII stulecia; księgi metrykalne i księgi spisów wiernych parafii katolickich w Brańsku i Domanowie; księgi metrykalne parafii unickiej w Hodyszewie oraz inne, drobniejsze źródła (zob. Skróty nazw źródeł).

Imię *Cyryl* to nazwa osobowa pochodzenia greckiego, która w tym języku ma postać *Κύριλλος*. Z punktu widzenia językowego jest to derywat utworzony od greckiego rzeczownika *κύριος*, oznaczającego apelatyw *pan*, przy pomocy przyrostka zdrabniającego. Imię to oddawane jest w kanonicznej postaci cerkiewnej jako *Кирилъ*, a w języku łacińskim ma postać *Cyrillus* (Malec 1994: 204). Formy przyswojenia nazwy na grunt słowiański omówił Paweł Smoczyński (Smoczyński 1968: 407–413). Badacz ten stwierdził, że warianty tego onimu w postaci *Czuryło*, *Kuryło*, *Kiryło*, należy wywodzić od greckiego imienia własnego *Κύριλλος*, natomiast ich różnorodność fonetyczną i morfologiczną tłumaczy się wpływem obcym, ukraińskim. Różnice systemowe języka polskiego i ukraińskiego spowodowały różne procesy adaptacyjne tego imienia w obu systemach językowych (Smoczyński 1968: 413).

Na podstawie danych o frekwencji imion używanych w Polsce w połowie lat 90. XX wieku, dowiadujemy się, że imię *Cyryl* nosiło wtedy – 908, *Kirył* – 10, *Kiryło* – 4 osoby, zaś imiona *Kirył*, *Kiryłł* miały tylko jednego nosiciela. W *Słowniku imion współcześnie w Polsce używanych* nie występują natomiast imiona *Kurył* i *Kuryło* (Rymut 1995: 76, 219).

Dotychczasowe ustalenia badawcze wskazują na to, że motywacja wyboru imienia była w przeszłości ściśle powiązana z kultem świętych. Wśród świętych noszących interesujące nas imię trzeba wymienić: Cyryla, biskupa Jerozolimy z IV wieku, Cyryla, patriarchę Aleksandrii z przełomu IV i V wieku oraz Konstantyna-Cyryla, apostoła Słowian z IX wieku, a zarazem brata św. Metodego. Wymieniony Konstantyn, niedługo przed śmiercią w 869 roku, przyjął imię zakonne *Cyryl*.

Bazyli Tichoniuk, porównując daty urodzin nowo ochrzczonych z imionami im nadanymi, wysunął tezę, że nominacja, za wyjątkiem niewielkiej liczby dzieci duchownych i osób zamożnych, powiązana była z patronami, czyli świętymi przypadającymi na dany dzień kalendarza juliańskiego. Wynika więc z tego, że popularność nadanych imion była

odzwierciedleniem liczby dni w roku przypadających poszczególnym świętym. Zdaniem tego badacza, o tym, które z kilku imion, zaproponowanych przez duchownego uczestniczącego w ceremonii chrztu, zostanie nadane, decydowali rodzice chrzestni. Oni również mogli być pozbawieni tej decyzji, gdy w dniu narodzin dziecka występował w kalendarzu cerkiewnym tylko jeden święty. Onomasta przypuszcza również, że ograniczenia wyboru nominacji do imion kalendarzowych nie przestrzegano w odniesieniu do osób majątnych (Tichoniuk 2000: 56–60).

Wspomniany językoznawca przeprowadził dokładne badania w zakresie nominacji antroponimicznej chrzczonych dzieci w siedmiu parafiach unickich na Podlasiu w okresie od 1797 do 1837 roku. Na tej podstawie sporządził listę imion ułożoną w kolejności częstości nadań, na której imię *Cyryl* znajduje się dopiero na 31 miejscu. W tym okresie nadano je w sumie jedynie 13 chłopcom w trzech parafiach: Czyże (8–12 miejsce pod względem częstości nominacji), Kleszczele (15–36 miejsce), Żerczyce (20–22 miejsce). Nie odnotowano tego imienia w księgach metrykalnych parafii: Kożany, Narojki oraz w metrykaliach obu parafii unickich w Mielniku (Tichoniuk 2000: 56–60).

Powyższe ustalenia znajdują również potwierdzenie w przebadanym materiale onomastycznym obejmującym Brańsk i okolice. Przeprowadzone badanie wykazało, że imię *Cyryl* nadawane było na tym terenie dzieciom ze wszystkich warstw społecznych. Warto odnotować, że w szlacheckim (wcześniej bojarskim) rodzie Poletyłów nosiły je dwie osoby: Kuryło syn Daniela, odnotowany w 1588 roku¹ oraz Kuryło syn Iwana, noszący przydomek *Czortek*, poświadczony w źródłach z lat 1573–1613². Wśród mieszczan brańskich identyfikowanych antroponimicznie za pomocą tego imienia należy wymienić Kuryła, występującego na kartach rejestru pomiaru włócznej miasta i starostwa z 1563 roku³, Kuryła Golennika, wymienionego w księdze grodzkiej brańskiej w 1614 roku⁴, oraz Kuryła, odnotowanego w spisie pogłównego z 1716 roku⁵. Należy zauważyć, że wśród wymienionych dwie osoby zapisano tylko z użyciem imienia, bez dodatkowego określenia w postaci przydomka, czy nazwiska. Jeśli chodzi o chłopów, dysponujemy kilkoma XVI-wiecznymi poświadczeniami przedstawicieli tej warstwy z terenu starostwa brańskiego. W 1558 roku w miejscowości Hodyszewo mieszkał Kuryło Tywun⁶, w tym samym roku w Maleszach gospodarował Kuryło Dudłowicz⁷, w latach 1558–1563 w Zaniach odnotowany jest Kuryło Paskowicz⁸, w 1558 roku w Chojewie zamieszkiwał Kuryło Lewoniewicz⁹, natomiast w 1563 roku w tej samej wsi Kuryło Krynowicz

1 ZZG 17, s. 518.

2 ZZG 17, s. 1074; KGB 18, k. 387 v.

3 PKGE II, s. 340.

4 KGB 18, k. 847.

5 KGB 44, k. 365.

6 AVAK XIV, s. 37.

7 AVAK XIV, s. 41.

8 AVAK XIV, s. 38; PKGE II, s. 368.

9 AVAK XIV, s. 41.

(możliwe, że to ta sama osoba)¹⁰. Wreszcie, z 1596 roku pochodzi poświadczenie o Kuryle Kunczyku, mieszkańcu wsi Świridy¹¹.

Na podstawie powyższego przeglądu poświadczeń źródłowych można wnioskować, że imię *Cyryl* nie należało, na badanym obszarze, do grupy onimów o wysokiej frekwencji. Większość przytoczonych zapisów pochodzi z XVI stulecia. Użycie wariantu tego imienia w postaci *Kuryło* sugeruje, że mamy do czynienia z osobami z kręgu kultury Słowian wschodnich, wyznania prawosławnego lub unickiego.

Bardziej dokładne dane o popularności imienia *Cyryl* w nominacji antroponimicznej chrzczonych dzieci można uzyskać dopiero na podstawie analizy zapisów metrykalnych. Pod tym kątem przebadano dwie księgi metrykalne: parafii katolickiej w Brańsku z lat 1644–1701 oraz parafii unickiej w Hodyszewie z lat 1759–1801. W każdym z tych źródeł imię to jako chrzestne wystąpiło tylko raz. W 1680 roku w kościele katolickim w Brańsku ochrzczono i nazwano tak syna Aleksandra Mołczana, mieszczanina brańskiego i jego małżonki Ewy z Łępickich¹². Informacje z innych źródeł historycznych sugerują, że była to rodzina obrządku unickiego, najprawdopodobniej pochodzenia wschodniosłowiańskiego. Z kolei, w cerkwi hodyszewskiej ochrzczono w 1782 roku dziecko księdza unickiego Stefana Bańkowskiego i jego żony Barbary z Sosnowskich, które otrzymało dwa imiona – Benedykt i Cyryl¹³. Na podstawie przytoczonych faktów widać, że na badanym terenie imię *Cyryl* w drugiej połowie XVII wieku oraz w tym samym okresie XVIII stulecia nadawano niezwykle rzadko. Odnotowano je tylko w środowisku mieszczan-unitów oraz duchownych unickich.

Pewną ciekawostką stanowi fakt, że imię to wystąpiło jednostkowo w spisie wiernych parafii katolickiej w Domanowie z lat 1961–1965, a więc w II połowie XX wieku¹⁴.

Imiona, oprócz swej podstawowej funkcji, mogły również pełnić rolę podstaw męskich i żeńskich pochodnych formacji patronimicznych oraz żeńskich formacji marytonimicznych. Niektóre z tych struktur, w sprzyjających okolicznościach, stawały się z czasem dziedzicznymi nazwiskami. Świadczy o tym fakt, że w latach 90. XX wieku odnotowano w Polsce 68 nazwisk z podstawą zawierającą omawiane imię, o łącznej liczbie 9969 nosicieli. Z tego, 6 nazwisk było motywowanych wariantem w postaci *Cyryl* (liczba nosicieli 106), 7 – *Curyl* / *Curył* / *Curyło* (liczba nosicieli 2874), 32 – *Kuryło* (liczba nosicieli 4499), 16 – *Kiryło* (liczba nosicieli 1621), 7 – *Czuryło* (liczba nosicieli 869). Oto wszystkie odnotowane nazwiska, wraz z liczbą ich nosicieli:

10 PKGE II, s. 377.

11 M 1708-1-81, k. 344.

12 Br I/B/1, zapis z dnia 10.11.1680 roku.

13 H LB I, zapis z dnia 18 marca 1782 roku.

14 Dm III/S/13. Zapis dotyczy Cyryla Michalczuka. We wskazanym spisie brak numeracji stron.

- z podstawą w postaci *Cyryl*: *Cyryl* 92, *Cyrylkiewicz* 6, *Cyryłowski* 4, *Cyryło* 2, *Cyrylewicz* 1, *Cyryła* 1 (Rymut 1992: 242).
- z podstawą w postaci *Curyl* / *Curył* / *Curyło*: *Curyło* 2463, *Curyl* 224, *Curyłło* 107, *Curyła* 55, *Curył* 22, *Curylik* 2, *Curylkiewicz* 1 (Rymut 1992: 220–221).
- z podstawą w postaci *Kuryło*: *Kuryło* 1830, *Kuryłowicz* 1020, *Kurylak* 369, *Kuryłek* 321, *Kuryła* 164, *Kuryłło* 152, *Kuryluk* 150, *Kuryłonek* 131, *Kurylczyk* 65, *Kuryłko* 51, *Kuryłowski* 30, *Kurył* 29, *Kuryłas* 25, *Kurylec* 23, *Kurylcio* 20, *Kuryłów* 17, *Kurylenko* 16, *Kurylski* 15, *Kuryłas* 15, *Kurylczuk* 11, *Kurylik* 10, *Kuryłoński* 10, *Kuryłłowicz* 9, *Kurylin* 5, *Kuryliszyn* 3, *Kurylewicz* 2, *Kuryl* 1, *Kurylanek* 1, *Kurylcioń* 1, *Kurylak* 1, *Kuryłas* 1, *Kuryłow* 1 (Rymut 1993b: 448, 447).
- z podstawą w postaci *Kiryło*: *Kiryłuk* 944, *Kiryła* 125, *Kiryło* 112, *Kiryłowicz* 110, *Kiryłczuk* 106, *Kiryłak* 81, *Kiryłło* 44, *Kiryłow* 25, *Kiryłów* 23, *Kirylenko* 16, *Kiryłowski* 9, *Kiryłłow* 8, *Kiryłko* 7, *Kiryłus* 5, *Kirylec* 4, *Kirylik* 2 (Rymut 1993a: 626).
- z podstawą w postaci *Czuryło*: *Czuryło* 673, *Czuryłowski* 70, *Czuryłowicz* 64, *Czuryłło* 39, *Czurylewicz* 12, *Czurylik* 9, *Czuryła* 2 (Rymut 1993b: 313).

Przebadany na potrzeby niniejszego opracowania materiał nazewniczy wyeksponowano w postaci aneksu, zawierającego poświadczenia nazwisk historycznych motywowanych imieniem *Cyryl*, który jest zamieszczony na końcu artykułu. Nie występuje w nim aż taka ilość formacji antroponimicznych, jak w przytoczonym wcześniej materiale współczesnym. Można to tłumaczyć dysproporcją w objętości obu prób badawczych i wielkości obszaru badań. Wśród nazw identyfikujących mężczyzn odnotowano jedynie: 2 nazwy bez wykładników formalnych (*Czuryło*, *Kuryło*), 5 derywatów patronimicznych (*Czuryłowicz*, *Kuryłowicz*, *Kurylak*, *Kurylik*, *Kuryluk*). Do identyfikacji antroponimicznej kobiet posłużyły 3 derywaty patronimiczne (*Kuryłowna*, *Kurylikowna*, *Kurylanka*), oraz 4 derywaty marytonimiczne (*Czuryłowa*, *Czurylikowa*, *Kuryłowa*, *Kurylicha*). Łącznie poświadczonych jest 14 onomastycznych elementów identyfikacyjnych o charakterze protonazwiskowym motywowanych omawianym imieniem. Wydaje się, że jak na stosunkowo niewielki obszar badań jest to spora liczba, świadcząca tym samym o nieustabilizowaniu formalnym lokalnego systemu antroponimicznego w badanym okresie historycznym. Brak owej stabilizacji przejawiał się w tym, że ta sama osoba była identyfikowana przy pomocy onimów niederywowanych, jak również antroponimów zawierających formanty patronimiczne ze spółgłoską *-k-* w części sufiksальной (obok inskrypcji umieszczono chronologię poświadczenia źródłowego), np.:

-ik- : Ø

Laboriosi Andreae Kurilik 1644: Andreae Kurilo 1650

-ik- : -ak- : -uk-

Laboriosi Jacobi Kurylik 1677: Jacobi Kurilak 1692: R[oboczy] Jakub Kuryluk 1692

Ø : -uk- : -ik-

Laboriosi Martini Kuryło 1674: Martino Kuryluk 1692: laboriosi Martini Kurilik 1703

Z uwagi na trudności interpretacyjne trudno określić dokładną liczbę osób zidentyfikowanych przy pomocy nazw osobowych zawierających imię *Cyryl*; można ją w przybliżeniu oszacować na kilkadziesiąt. Pochodziły one z Brańska oraz 10 okolicznych wsi: Domonowa, Hodyszewa, Holonek, Malesz, Pac, Patok, Poletył, Świryd, Załuskich Koronnych i Zani. Najwięcej zapisów źródłowych odnosi się do mieszkańców Brańska i Patok. To właśnie w tych miejscowościach można mówić o ukształtowaniu się rodów posługujących się dziedzicznymi protonazwiskami motywowanymi imieniem *Cyryl*. W Brańsku antroponimy te były w użyciu w okresie od 1614 do 1787 roku¹⁵, natomiast w Patokach co najmniej w latach 1647-1846¹⁶. Właściwą interpretację faktów językowych komplikuje nieco fakt, że w pierwszej miejscowości odnotowano poświadczenia nazw osobowych motywowanych zarówno wariantem *Kuryło*, jak i *Czuryło*, tak więc nie jesteśmy do końca pewni czy mamy tam do czynienia z jednym, czy z dwoma różnymi rodami. Trzeba również zauważyć, że w Patokach, oprócz postaci odimiennej używano paralelnie protonazwiska, a później nazwiska *Czarnacki / Czarniawski / Czerniawski*, mającego kilka wariantów fonetyczno-strukturalnych. Prawdopodobnie urobiono je od antroponimu *Czarny* o motywacji odapelatywnej, albo był to onim modelowy utworzony na wzór nazwisk odmiejscowych od nazwy wsi Czarna leżącej nieopodal Brańska (Zlotkowski 2016: 308–309). Warto dodać, że pod koniec XX wieku w Brańsku występowało nazwisko *Czarniawski*, natomiast w Patokach *Czerniawski*, jednak w obu miejscowościach brak było osób noszących nazwisko motywowane imieniem chrzestnym *Cyryl*. Na podstawie analizy zebranego materiału źródłowego można stwierdzić, że formacje patronimiczne motywowane imieniem *Cyryl* odnotowane w pozostałych miejscowościach nie były dziedziczone, a tym samym nie uległy procesowi petryfikacji, w wyniku czego zniknęły całkowicie z lokalnego systemu antroponimicznego. W rezultacie brak obecnie na badanym terenie tego typu nazwisk.

Podsumowując niniejsze rozważania, trzeba podkreślić, że imię *Cyryl* nie odegrało większej roli w systemie antroponimicznym Brańska i okolic. Częstotliwość jego użycia jako

¹⁵ KGB 18, k. 946; KRB, k. 314 v.

¹⁶ Br I/B/1, zapis z dnia 20.10.1647 roku; Br III/S/1, k. 46 v.

imienia chrzestnego z biegiem czasu najprawdopodobniej malała. Wprawdzie odnotowano je kilkanaście razy w różnych źródłach historycznych (głównie XVI-wiecznych), jednak w przebadanych XVII- i XVIII-wiecznych księgach chrztów wystąpiło jedynie dwukrotnie. Odnotujmy, że nie pełniło ono jedynie funkcji imienia chrzestnego, bowiem stało się również podstawą kilkunastu formacji patronimicznych i marytonimicznych. Struktury te funkcjonowały na badanym terenie co najmniej do połowy XIX stulecia, jednak nie utrzymały do czasów nam współczesnych. Warto także zauważyć, że omawiane imię zostało poświadczane w materiałach źródłowych niemal wyłącznie w formie *Kuryło* albo *Czuryło*, które to postaci powstały najprawdopodobniej w wyniku procesów fonetycznych jego przyswojenia na grunt wschodniosłowiański.

POŚWIADCZENIA NAZWISK HISTORYCZNYCH MOTYWOWANYCH IMIENIEM CYRYL:

Antroponimy bez wykładników formalnych identyfikujące mężczyzn:

Czuryło: *Honesti Laurenty Czuriło* 1614 KGB 18, k. 946 BR; *Honestus Iwan Curyło* 1645 M 1708-1-137, k. 91 v. BR; *famati Iwan Czuryło* 1649 M 1708-1-37, k. 708 BR; *Famatus Iwan Ciuriło* 1649 M 1708-1-37, k. 756 BR

Kuryło: *Famati Laurentii Kuriło* 1650 M 1708-1-141, k. 289 v. BR; *Andreae Kuriło* 1650 Br I/B/1 PT; *Matthaei Kuryło* 1715 Br I/B/2 BR; *Kuryło* 1716 KGB 44, k. 365 v. BR; *famati Martini Kuryło* 1718 Br I/B/2 BR; *Sł[awetnego] Woyciecha Czubreja Kuryła* 1779 KRB, k. 14 BR; *Sł[awetne]go Bartłomieja Czarniawskiego Kuryłę* 1780 KRB, k. 47 BR; *po niegdy Stanisławie Czarniawskim Kuryle* 1782 KRB, k. 92 v. BR; *Woyciecha Kuryłę Stroża w Austeryi Bran[skiej]* 1787 KRB, k. 314 v. BR; *Andreae Kuryło* 1647 Br I/B/1 PT; *Andreae Kuriło* 1650 Br I/B/1 PT; *Andreas Kuryło* 1665 M 1708-1-159, k. 12 v. PT; *Laboriosi Martini Kuryło* 1674 Br I/B/1 PT; *Laboriosorum Gregorii Kuryło* 1724 Br I/B/2 PT; *Laboriosum Paulum Kuryło* 1719 Br I/M/1 PT; *Pauli Kuryło* 1720 Br I/B/2 PT; *Honestorum Pauli Kuriło* 1728 Br I/B/2 PT; *Honestor[um] Simonis Kuriło* 1732 Br I/B/2 PT; *Uczciwy Adam po Janie Kuryło* 1784 KRB, k. 179 PT; *Uczciwy Woyciech Kuryło* 1787 KRB, k. 313 v. PT; *Honestt[orum] Adami Kuryło* 1794 Br LB I PT; *HH Adalberti et Franciscæ de Zablockie Kuryłow* 1798 Br LB I PT; *Woyzaih Kurillo, Woith Kolilo [!], Adam Kurilo* przeł. XVIII/XIX w. KWD 692 PT; *honestorum Simonis olim Adami filii Joannis [...] et Juliannæ Casimiri filiae de Domo Kaminskich Czarniawskich alias Kuryłow* 1825 Br/B WM19 PT; *Adam po Woyciechu Kuryło, Kazimierz po Woyciechu Kuryło* 1846 Br III/S/1 PT

Derywaty patronimiczne identyfikujące mężczyzn:

Czuryłowicz: *Andrzej Curilowicz* 1558 AVAK XIV 41 ZR; *Kocz Curilowicz* 1558 AVAK XIV 41 ZR; *Czurilowicz bracia spolni* 1558 AVAK XIV 41 ZR

Kuryłowicz: *Illiasz Stecz Kurilowicz* 1563 PKGE II 384 HD; *Laboriosi [...] Sacz Kuryłowicz* 1562 M 1708-1-4, k. 304 ML; *Honesti Josko Kuryłowicz* 1649 M 1708-1-37, k. 963 SW

Kurylak: *Kurilak* 1681 M 1802-1-1, k. 189 v. PT; *Jacobi Kurilak* 1692 Br I/B/1 PT; *Grzesko Kutylak[!]* 1716 KGB 44, k. 377 v. PT; *Gregorii Korilak* 1720 Br I/B/2 PT

Kurylik: *Laboriosus Maxim dictus Kurylik* 1618 M 1708-1-31, k. 891 v. HL; *Laboriosi Andreae Kurilik* 1644 Br I/B/1 PT; *Honesti Stephani Kurylik* 1656 Br I/B/1 PT; *Laboriosi Martini Kurylik* 1669 Br I/B/1 PT; *Laboriosi Jacobi Kurylik* 1677 Br I/B/1 PT; *Piotra Kurylika* 1688 M 1802-1-2, k. 72 v. PT; *Uczciwi Jakub y Marcin Kurylikowie bracia Rodzeni* 1688 M 1802-1-2, k. 77 v. PT; *laboriosi Martini Kurilik* 1703 Br I/B/2 PT; *N[obi]lis Alexander ol[im] Joannis Kurylik Poletyło* 1639 M 1708-1-129, k. 367 v.-368 PL

Kuryluk: *R[oboczy] Jakub Kuryluk* 1692 KGB 52, k. 185 v. PT; *Martino Kuryluk* 1692 Br I/B/1 PT

Derywaty patronimiczne identyfikujące kobiety:

Kuryłowna: *Laboriosi Nicolai Romanczuk et Barbara Kuryłowna Coniug[um]* 1672 Br I/B/1 PT (por. *R[obotna] Barbara Mikolaiowa* 1692 KGB 52, k. 185 v. PT); *L[aboriosae] Lucinae Kurilowna* 1705 Br I/B/2 PT

Kurylikowna: *Barbara Kurylikowna* 1675 Br I/B/1 PT; *Honesta Anastasia Kurylikowna* 1683 Br I/B/1 PT

Kurylanka: *Michała y [...] Maryanny Kurylanki Ihnaciuków Małżków Szlubnych* 1786 H LB 1 ZN; *Laboriosa Marianna Kurylanka* 1807 Dm I/B/2 DM

Derywaty marytonimiczne:

Czuryłowa: *olim Marusam Czuriłowa* 1614 AGAD KGB 18, k. 946 BR; *Barbara Czuriłowa* 1646 Br I/B/1 BR (por. *Famata Barbara Jarmoczowna Consors famati Iwan Czuryło* 1649 M 1708-1-37, k. 708 BR) ; *Barbara Curilowa* 1656 Br I/B/1 BR

Czurylikowa: *Barbara Czurylikowa* 1648 Br I/B/1 BR

Kuryłowa: *Луцыя Курылова удова* 1567 RIB 1100 PL; *Jacobi Kurilak et Dorotheae Kurilowa Coniugum* 1692 Br I/B/1 PT; *Uczciwą Angielą Kuryłową Wdową* 1794 Br Zap PA (por. *H. Angela Banasianka* 1799 Br LB I PA)

Kurylicha: *Kurolicha* 1563 PKGE II 373 ML

SKRÓTY NAZW ŹRÓDEŁ

Drukowanych:

AVAK XIV *Inventarz y lidzba skarbowa starostw Branskiego y Saraskiego 1558*, Акты издаваемые Виленскою Археографическою Комиссею, 14, Вильна 1888, s. 24–45.

PKGE II *Уволочное измерение городов Брянска и Сарая с принадлежащими к ним волостями составленное Девялтовским-Скочком в 1560-1563-м г.*, Писцовая книга Гродненской экономии с прибавлениями, 2, Вильна 1882, s. 317–412; 504–521.

RIB *Попис войска Литовскаго 1567 г. Повет Белский*, Русская Историческая Библиотека, 33, Петроград 1915, szp. 1035–1181.

Rękopiśmiennych:

AGAD Warszawa:

KGB 18, Księga grodzka brańska z l. 1612-1614

KGB 44, Księga grodzka brańska z l. 1670-1726

KGB 52, Księga grodzka brańska z 1691 i 1712 r.

⋮

NHAB Mińsk (Białoruś):

M 1708-1-4, Księga grodzka brańska z l. 1562-1563

M 1708-1-31, Księga grodzka brańska z l. 1617-1618

M 1708-1-37, Księga grodzka brańska z l. 1648-1649

M 1708-1-81, Księga grodzka brańska z 1596 r.

M 1708-1-129, Księga grodzka brańska z 1639 r.

M 1708-1-137, Księga grodzka brańska z 1645 r.

M 1708-1-141, Księga grodzka brańska z l. 1650-1651

M 1708-1-159, Księga grodzka brańska z 1665 r.

M 1802-1-1, Księga miejska brańska z l. 1676-1681

M 1802-1-2, Księga miejska brańska z l. 1687-1693

AN Kraków:

ZZG 17, Zbiór Zygmunta Glogera. Odpisy dokumentów z ksiąg relacji i dekretów grodzkich brańskich z l. 1541-1599

AD Drohiczyn:

Br I/B/1, Księga chrztów par. Brańsk z l. 1644-1701

Br I/B/2, Księga chrztów par. Brańsk z l. 1702-1734

Br LB I, Księga chrztów par. Brańsk z l. 1794-1800

Br Zap, Księga zapowiedzi par. Brańsk z l. 1793-1801
 Br I/M/1, Księga małżeństw par. Brańsk z l. 1709-1725
 Br III/S/1, Księga spisu parafialnego par. Brańsk z 1846 r.
 Dm I/B/2, Księga chrztów par. Domanowo z l. 1780-1812
 Dm III/S/13, Księga spisu parafialnego par. Domanowo z l. 1961-1965
 KRB, Księga miejska brańska z l. 1779-1789

AP Białystok:

Br/B WM19, Mikrofilny akt metrykalnych par. rzymskokatolickich archidiakonatu białostockiego z lat 1808-1864. Akta chrztów par. Brańsk z l. 1825-1826
 KWD 692 Kamera Wojenna i Domen, sygn. 692, Rejestry podatkowe wsi dawnego starostwa brańskiego z przeł. XVIII/XIX w.

AP Hodyszewo:

H LB I, Księga chrztów par. unickiej Hodyszewo z l. 1759-1801

SKRÓTY NAZW MIEJSCOWOŚCI

BR – Brańsk; DM – Domanowo; HD – Hodyszewo; HL – Holonki; ML – Malesze; PA – Pace; PL – Poletyły;
 PT – Patoki; SW – Świridy; ZN – Zanie; ZR – Załuskie Koronne

BIBLIOGRAFIA

- Malec 1994:** Malec, Maria. *Imiona chrześcijańskie w średniowiecznej Polsce*. Kraków: PAN, 1994. [In Polish: Malec, Maria. *Imiona chrześcijańskie w średniowiecznej Polsce*, Kraków: PAN, 1994.]
- Romaniuk 1993:** Romaniuk, Zbigniew. „Cerkiew unicka w Bransku.” *Ziemia Brańska*, no 4 (1993), 23–33. [In Polish: Romaniuk, Zbigniew. „Cerkiew unicka w Brańsku.” *Ziemia Brańska*, nr 4 (1993), 23–33.]
- Romaniuk 2012:** Romaniuk, Zbigniew. *Z dziejów parafii rzymskokatolickiej w Bransku*. Brańsk: Parafia Rzymskokatolicka pw. Wniebowzięcia NMP w Bransku, 2012. [In Polish: Romaniuk, Zbigniew. *Z dziejów parafii rzymskokatolickiej w Brańsku*. Brańsk: Parafia Rzymskokatolicka pw. Wniebowzięcia NMP w Brańsku, 2012.]
- Rymut 1992:** Rymut, Kazimierz, ed. *Słownik nazwisk współcześnie w Polsce używanych*, vol. 2. Kraków: PAN, 1992. [Rymut, Kazimierz, wyd. *Słownik nazwisk współcześnie w Polsce używanych*, t. 2. Kraków: PAN, 1992.]
- Rymut 1993a:** Rymut, Kazimierz, ed. *Słownik nazwisk współcześnie w Polsce używanych*, vol. 4. Kraków: PAN, 1993. [Rymut, Kazimierz, wyd. *Słownik nazwisk współcześnie w Polsce używanych*, t. 4. Kraków: PAN, 1993.]

- Rymut 1993b:** Rymut, Kazimierz, ed. *Słownik nazwisk wspólnie w Polsce używanych*, vol. 5. Kraków: PAN, 1993. [Rymut, Kazimierz, wyd. *Słownik nazwisk wspólnie w Polsce używanych*, t. 5. Kraków: PAN, 1993.]
- Rymut 1995:** Rymut, Kazimierz, ed. *Słownik imion wspólnie w Polsce używanych*, Kraków: PAN, 1995. [Rymut, Kazimierz, wyd. *Słownik imion wspólnie w Polsce używanych*. Kraków: PAN, 1995.]
- Smoczynski 1968:** Smoczynski, Paweł. "Czuryło- Kuryło- Kiryło." *Slavia Orientalis*, no 17, issue 3 (1968), 407-413. [In Polish: Smoczyński, Paweł. „Czuryło- Kuryło- Kiryło.” *Slavia Orientalis*, nr 17, z. 3 (1968), 407-413.]
- Sosna 1991:** Sosna, Grzegorz. "Malesze." *Wiadomości polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego*, no 3 (1991), 24-38. [In Polish: Sosna, Grzegorz. „Malesze.” *Wiadomości polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego*, nr 3 (1991), 24-38.]
- Tichoniuk 2000:** Tichoniuk, Bazyli. *Imiona i ich formy na pograniczu polsko-białoruskim od XVI wieku do roku 1839*. Zielona Góra: WSP im. Tadeusza Kotarbińskiego, 2000. [Tichoniuk, Bazyli. *Imiona i ich formy na pograniczu polsko-białoruskim od XVI wieku do roku 1839*. Zielona Góra: WSP im. Tadeusza Kotarbińskiego, 2000.]
- Wisniewski 1964:** Wisniewski, Jerzy. "Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII w." *Acta Baltico-Slavica*, no 1 (1964), 115-135. [In Polish: Wiśniewski, Jerzy. „Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII w.” *Acta Baltico-Slavica*, nr 1 (1964), 115-135.]
- Złotkowski 2016:** Złotkowski, Piotr. "Anthroponymic Identification Formulas Based on Directional Relation Versus Place-name Surnames. Based on the Material of Historical Anthroponymy of the Peasant Class in the Area of Bransk in Podlasie Region." *Studia Białorusnistyczne*, no 10 (2016), 303-313. [In Polish: Złotkowski, Piotr. „Antroponimiczne formuły identyfikacyjne oparte na relacji kierunkowej a nazwiska odmiejscowe. Na materiale antroponimii historycznej warstwy chłopskiej okolic Brańska na Podlasiu.” *Studia Białorusnistyczne*, nr 10 (2016), 303-313.]
- Złotkowski 2017:** Złotkowski, Piotr. *The Historical Anthroponomy of Burghers and Peasants of Bransk and the Area around as Analyzed from the Static and Dynamic Point of View*. Lublin: UMCS Publishing House, 2017. [Złotkowski, Piotr. *Antroponimia historyczna mieszczan i chłopów Brańska i okolic w ujęciu statycznym i dynamicznym*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2017.]

НЕОКУЛЬТУРНЫЙ БАЛЛАСТ В СМЫСЛОВЫХ СТРУКТУРАХ ЕСТЕСТВЕННОГО ЯЗЫКА

OKSANA LEONTIEVA

Uniwersytet Ekonomiczny i Prawny „KROK” w Kijowie

THE NEO-CULTURAL BALLAST IN THE SEMANTIC STRUCTURES OF NATURAL LANGUAGE. The neo-cultural ballast is built into the semantic structures of language. It modifies them and influences the ways of functioning of language in the public consciousness. This leads to violations of the established semantic system of language, and to new ways of combining the sense units, creating a new holistic system of ideas about the world as a result of knowledge. On the other hand, the conscious ability of a person to record sensations, perceptions, concepts, judgments and reasoning changes. These processes affect a person's self-awareness and, consequently, cultural and social stereotypes.

Keywords: *neo-cultural ballast, semantic structure of language, natural language, linguistic turn, perception, thinking*

Сознание общества и человека, в частности, является тем особым модулем познания, который фиксирует не только внешнее проявления мира и внутренние формы его реализации, но также и способно переводить бессознательные ментальные процессы в область сознательного. Это особая форма мирочувствования, которая позволяет Я-индивиду сосуществовать одновременно в мире внутреннем и в мире внешнем, моделируя реальность под определённые познавательные процессы, происходящие вокруг понятия Я-МЫ (индивид-общество), то есть является неотъемлемой частью человека и культуры как таковой. По Лейбницу, сознание появляется лишь тогда, когда бессознательные представления души воспринимаются нашим Я. Другие учёные определяли сознание как особое внутреннее чувство, как присущую индивиду способность различения, как сумму всех имеющих на лицо представлений. Вундт говорит, что: *сознание есть необходимое условие всякого внутреннего опыта* (Wundt 2010: 15). Таким образом, сознание – это некий переживаемый опыт получения знаний при помощи мыслительного процесса и чувственного восприятия, то есть мысли-

тельного представления и чувственного переживания. Оно является фундаментальным свойством мозга, способного создавать и преобразовывать субъективные образы объективного мира в своих модулярных плоскостях, которые, в частности, формируют представления, понятия, значения и смыслы. Мыслительное представление и чувственное переживание являются результатом взаимосвязи нескольких типов восприятия, которые связывают уровни бессознательного, подсознательного и сознательного (осознанного). Интеллект человека устроен так, что ему лучше работать с формами, а не с образами. Любая рациональная информация, будучи сведена к форме (формализована) и закреплена в интеллекте, начинает участвовать в чувственных процессах, а рациональные модели становятся инструментом чувственного познания, то есть сознание фиксирует мысленный образ и способно направлять его в определённую ячейку созданной картины мира. Мир человека развёрнут в слове. Для человека слово играет роль своеобразного *якоря*, ориентира, посредством которого на разных уровнях осознаваемости оно *высвечивает* некоторый фрагмент предшествующего опыта индивида, актуализированного в том или ином ракурсе с определёнными *поправками*. Отдельное слово, оторванное от контекста ситуации, не способно вызвать у человека определённую смысловую коллизию. Коллизию смыслов может вызывать только речь. Смысловые языковые коллизии всегда возникали в естественном языке, а следовательно и в культуре.

Язык оперирует корнями. В языке на протяжении веков сохраняются архетипы этнического мышления и поведения. Именно в языке мысль развивается посредством слова. Изменить архетипы мышления практически невозможно, поскольку они даны в корневом запасе языка. Сознание оперирует смыслами. Смысл порождается сознанием в результате мыслительного процесса, который образует связи между образами в психике человека. Связь между мыслью и другим образом образует новый более сложный образ. Следовательно, смыслом является возникающий в процессе мышления более сложный образ чего-то. Смысл раскрывается в тексте, смысл слова в контексте его употребления. Раньше с процессом образования сложных образов справлялся естественный язык, создавая синонимические ряды, слова которого могли реализовать несколько сложных образов, поскольку в синонимических рядах изначально закладывалась смысловая подвижность. Поэтому сознание человека всегда находилось в рамках его культуры и выработанных столетиями законов общества.

Лингвистический поворот интенционализировал смыслы как элементы (или необходимые условия) новой социально-цивилизационной культуры, теперь главную сущность любой культуры составляет язык мышления, то есть на передний план новой цивилизационной культуры выходит то, что Лоренц называет *техноморфной мыслью*

(Lorenz 1988: 58). Как следствие, изучение мышления привело к препарированию естественного языка, разделение его на части-составляющие (речь не идёт о структурных составляющих, таких как грамматика или лексика) и к истолкованию этих частей, взятых по отдельности, в интерпретационных рамках. Для этого были созданы различные модели интерпретаций, которые очень часто нарушали целостность смысловой структуры естественного языка и иногда для объяснения определённого языкового феномена искажали само смысловое поле языка. Именно лингвистический поворот создал предпосылки к быстрым изменениям в смысловом поле естественных языков путём разных истолкований языковых явлений, значений слов и других структур естественного языка. Лингвистический поворот ввёл как главную в развитии человека и общества в целом парадигму *язык и мышление*, поэтому к существующей до него (главенствующей) парадигме *Homo sapiens* (человек разумный) присоединяется новая парадигма *Homo Linguae* (человек лингвистический). Основу этой парадигмы составляет техноморфное мышление, с помощью которого человек способен разбирать или разбивать любую систему на *технические* части. Человек как *Homo Linguae* может *убить* слово (то есть исконное его значение): принести его в жертву, то есть поменять значение и смысл, или приостановить его простым введением минус, то есть заменить его другим, удалив таким образом из языкового словаря естественного языка (а собственно и из сознания) органично вплетённое в его картину мира слово. Благодаря роковому слову *нет* (Virno 2013: 27), человек может отказаться от своего инстинкта познания и деактивировать перцептивные доказательства. Именно лингвистический поворот с фокусом на структуре и использовании языка и соотношении языка с пониманием его человеком создал предпосылки к интенсивному нагромождению балласта, потому что система естественного языка не может быстро реагировать на новую практику коммуникации (появился язык науки, язык политики, язык права и др.). Если раньше эти процессы происходили медленно, фиксируясь в течение длительного периода в сознании человека и адаптировались в системе естественного языка, то сейчас этот процесс происходит в течение одного поколения, то есть практически не успев закрепить предметную реалию не только в языке, но и в сознании человека и культуры и существует как балласт (лишнее или ненужное) в системе естественного языка с мало понятными или часто совсем непонятными для носителя той или иной языковой культуры словами с абстрактным значением.

На первых этапах становления нового *Homo Linguae* из языка вычленились тематические сегменты, которые в дальнейшем развивались или путём замены исконного слова, которое гармонично вписывалось в систему естественного языка, на другие, более *профессиональные* слова, в основном заимствованы из латинского языка,

или неестественным употреблением (то есть не в традиционном, закреплённом языке значения слова) уже существующего в естественном языке. Фактически, речь идёт о создании новых коннотаций существующего слова. Заимствованные профессионализмы часто были вырваны из контекста родного языка, который определял значение и смысл этого слова, при этом также свободно интерпретировалась или полностью искажалась его этимология. Поэтому семантика таких слов оставалась непрозрачной для носителя естественного языка, а следовательно и культуры, что приводило к внутреннему конфликту восприятия нового слова в сознании человека. Таким образом, в структуре естественных языков начали возникать смысловые лакуны – заполненные непонятным для носителя естественного языка смыслом, который начинал разрушать устоявшиеся в сознании человека смысловые связи восприятия и понимания картины мира. Такие смысловые лакуны открыли дорогу языковым экспериментаторам, которые создавали вокруг непонятого для носителя языка иностранного слова смысловое поле искажений. С другой стороны, Homo Linguae как Homo Libera (человек свободный) с интенсификацией смысловых лакун в системе естественного языка бессознательно начинает нарушать или искажать заложенные в его сознание языковой культурой моральные законы, которые вместе с восприятием задействованы в организации и выражения картины мира. Эти законы органично вплетены в смысловое поле и смысловые структуры естественного языка, поэтому картина мира человека обладала и устоявшимися естественными нравственными законами. Кант считает, что моральный закон – это все, что мы можем представить себе о свободе. Свобода выведена из закона, следовательно, из необходимости. Но моральный закон бессознателен – это означает, что *это внутри нас*, а бессознательное – это акт, а не представление, поэтому Кант называет осознание нравственного закона *veritas in factum* (то, что есть на самом деле, правда): осознание нравственного закона является фактом разума, бессознательного разума. Другими словами, осознание нравственного закона является активным, оперативным сознанием (факт происходит от лица): *Разум, когда речь идет о законе нашего умопостигаемого существования, не признает никакой разницы во времени и спрашивает только, принадлежит ли мне факт, как мое действие и в этом случае всегда морально связывает одно и то же ощущение, произошло ли это моментом раньше или позже* (Kant 2007: 220), то есть речь идёт о моральном сознании человека, благодаря которому в обществе устанавливаются определённые правила взаимоотношений между людьми и оно (сознание) развивается по мере приобретения жизненного опыта человека. Биологические витальные потребности, социальные потребности, идеальные потребности (познание и творчество), и потребностей преодоления (воля) – все они в комплексе формируют

поведение человека, которое основывается на взаимодействии деятельности речи и языка, мышления и сознания. Искривление в смысловых структурах естественного языка сопряжено с появлением смысловых лакун и разрывом естественных смысловых связей в его содержании, а также искривления в бессознательном моральном поле затронуло и интеллектуальную систему человека (интеллект работает с формами-образами), в которой начали происходить подобные явления, а именно в сегменте морального интеллекта, как активном интеллекте, который начал реформироваться в отношении того, что Кант называет *das Pathologische*, то есть патологический (как отклонение от устоявшейся нормы, в данном случае мы считаем от устоявшейся в сознании человека носителя культуры языковой модели картины мира своей культуры) (Сапро 2017: 7–8). Последние исследования подтверждают, что использование иностранного языка меняет моральные суждения человека. Моральное отношение к негативной ситуации на родном языке более активно и такая ситуация воспринимается как нарушение моральных норм, но эта же ситуация, для оценки которой использовался иностранный язык, вызывает у человека поверхностное суждение и воспринимается как обыденное явление (Geipel 2015: 4–5). Следовательно, язык не только фиксирует культурное пространство, но и выступает носителем моральных кодов, поддерживая моральные устои общества, которое он обслуживает.

Созданное лингвистическим поворотом техноморфное мышление сместило фокус процесса мышления и активизировало балласт в языковых технологиях, которые повлекли за собой изменения в смысловых структурах естественного языка. Например, это касается технологии изменения языковых сущностей. Рассмотрим это на примере русского и английского языков. Английский язык – это язык синонимов, то есть множества корней (сущностей); русский язык – это язык откорневого образования. Если в русском языке сущности (значения) умножаются или просто усложняются переделками имеющихся слов с помощью приставок и суффиксов, то в английском языке сущности (значения) умножаются новыми словами. Заимствование технологии умножения сущностей из английского языка в русский привело к тому, что в сформированные синонимические ряды внедряются новые слова, которые нарушают их целостность. Например, слово *training* в английском языке обозначает действие обучения человека или животного определённому умению или типу поведения. Помимо этого исходного значения у этого слова существует множество синонимов – 18. В русском языке английское слово *тренинг* имеет немного другое объяснение и означает любую систему тренировок с целью совершенствования в различных областях жизни, а также для снятия с кого-либо отрицательного воздействия. Практически, интерпретация исходного слова, в которой уже смещены смысловые акцен-

ты, повлечёт за собой нарушение в смысловом поле русского языка. Слово *training* переводится на русский как обучение, подготовка, тренировка, воспитание, дрессировка, выучка – все эти слова понятны носителю русского языка. Но в словаре синонимов русского языка к слову *тренировка* находим интересный ряд – воспитание, обучение, тренинг, тренаж; подготовка, упражнение, надработка, накачка. Слово *тренинг* в русском языке уже имеет достаточно емкую частоту употребления – 5 против 26 слова *тренировка*, что составляет 5 часть или 20% от смыслового ядра, обычно используется в русском деловом языке как обучение определённым навыкам ведения бизнеса и находится в смысловом поле *обучение делу, обучение мастерству*. Слово *обучение* в русском языке обозначает процесс, совместную целенаправленную деятельность по получению новых знаний. Слово *training* в английском языке обозначает процесс изучения навыков, необходимых для выполнения определённой работы или деятельности, действия обучению человека или животного определённым умениям или типам поведения. Очевидной является разница в смысловых коннотациях семантически похожих слов двух разных культур: 1) русский язык: денотат учитель и денотат ученик – вместе; английский язык: денотат неизвестный или денотат учитель, то есть наблюдаем разделение – или сам, или кто-то; 2) русский язык – новые знания, английский язык – навыки; 3) русский язык – получить (результат) новые знания, английский язык – обучить (конец знаний) навыкам и поведению. На начальном этапе слово *тренинг* закрепляло за собой в смысловом поле русского языка действие как приобретение интеллектуальных навыков, то есть получения новых знаний (собственно полное смысловое совпадение в двух языках), но только для ведения бизнеса, потому что бизнес считается новой формой организации труда. Постепенно оно начало касаться и сферы чувственного восприятия, в частности отношения, и сферы физической реализации, в частности, новых навыков работы с уже давно знакомыми предметами или вещами. Сначала слово *тренинг* в естественной системе языка образовало *искусственную* лакуну. В отличие от лакун, которые выражают понятие о предмете, имеющееся в двух языках, но обозначают его в процессе выражения смысловых оттенков понятия, *искусственные* лакуны разрывают естественные коннотативные связи в языке, который заимствует слово, таким образом создают смысловые скважины. Новое слово с аналогичной семантикой из основного языка несёт в себе как доминанту актуальную по времени коннотацию своей языковой системы и перетягивает на себя аналогичную коннотацию из языка, который заимствует это слово. Таким образом усиливается его смысловое ядро в языке заимствования. Оно выступает как необходимое и как таковое, которое способно объяснить новую реалию.

Такие *искусственные* лакуны являются дуальными. С одной стороны, они ассоциативные. В. С. Виноградов, рассматривая ассоциативные лакуны, все же подчеркивал, что: *такие реалии закрепились в словах самых обычных. Они находят свое материализованное выражение в компонентах значений слов, в оттенках слов, в эмоционально-экспрессивных обертонах, во внутренней словесной форме и т.п., обнаруживая информационные несовпадения понятий, но сходных слов в сравниваемых языках* (Vinogradov 2006: 113). С другой стороны, они определяются как субъективно-смысловые, поскольку актуализируются в контексте при сопоставлении слов разных языков не только по объективно-вещественному значению, но и по коннотативному, т.е. значения, выражающие субъективное отношение говорящих к предмету мысли, его реакции, его ассоциаты.

Слово *дело* постепенно вымещается из одного сегмента смыслового поля русского языка, при этом в самом смысловом поле естественного языка создаётся *смысловая лакуна* и модель отношения-замещения *бизнес – дело*, которая возникла на начальном этапе, замещается моделью отношение-противопоставление *бизнес (большое и важное) – дело (маленькое и не столь важное)*. Со временем такая модель-противопоставление может стать эталонной. И при этом нарушать образованную естественным языком картину мира в сознании носителя этой культуры. Слово *тренинг* в этом синонимическом ряду закрепляет новую коннотацию как *новая, раньше не использованная, система приобретения навыков*, то есть внимание акцентируется на слове *новый*, что также вступает в оппозицию со словом *традиционный*, то есть *тренинг – это новое знание, обучение – традиционное знание*. Но в быстро меняющемся мире новое всегда считается более эффективным (благодаря средствам массовой информации). С одной стороны, слово *тренинг* выделяет в синонимическом ряду *обучение* как базовую или необходимую для неокультуры коннотативную доминанту (со временем эта доминанта может создавать новое смысловое ядро) *новые, быстрые знания*, и начало закрепляться в сознании человека, активируя его желание не глубоко постигнуть знания, а очень быстро получить результат от использования *таких* знаний. Это может привести человека к сознательному отрицанию не только традиции обучения, но и традиции ведения дела, и сформировать новую смысловую структуру в модели поведения: *быстрое обучение – бизнес – быстрые деньги*. Такие модели являются репрезентативными и не ограничиваются одним уровнем (порядком). Порядок репрезентации внутренних представлений может возрастать бесконечно. Поэтому модель поведения *быстрые знания – бизнес – быстрые деньги* существенно будет влиять на бессознательные нравственные законы, постепенно через язык разрушая основы столетиями сформированной культуры. С другой стороны, пока это

слово в естественном языке является балластом и часто приводит к дисбалансу в сознании человека. В поле традиционного обучения – результат постепенный и заметный, в поле нового быстрого обучения – результат или не заметный, или ситуативно быстрый, но не закрепляющийся длительной рефлексией. Мозг человека работает не только с информацией, но и со смыслом, при чём сама информация может радикально преобразовываться. *Воспоминание – это больше, чем извлечение файлов из памяти компьютера* (Rose 1995: 189). Сознание как социальное свойство многовариантного общения и универсального познания может изменяться очень быстро. Попав в изменившиеся внешние условия, наступают изменения в сознании. Изменения в сознании ведут к изменению в поведении (Murashkin 2006: 88–89).

Рассмотрим как ведёт себя балласт в системе *язык естественный – универсальный ментальный язык – картина мира*. Слово приходит из одного языка в другой со своим значением, наиболее оптимальным для обозначения каких-то новых ситуационных моделей в другой культуре, то есть несёт в себе новую реалию, и определённый период времени существует в нём как балласт, как излишнее, что отягощает языковую систему естественного языка. Языковой балласт возникает в семантических полях. А. Леонтьев считает, что балласт возникает там, где звуковое выражение слова не работает на его семантику, то есть в звуковом выражении слова не прочитываются понятные человеку языковые семантические коды (Leontiev 1997: 76). Слово-балласт со временем или отрицается языковой культурой (выбрасывается на периферию и существует как языковая маргинеса или уходит совсем), или начинает постепенно встраиваться как другая, новая социально-ситуационная реалия в язык. Как маргинеса это слово может продолжить своё существование в общем поле естественного языка или перейти в его языковые сегменты, такие как, например, научный язык, язык политики и др., которые могут существовать как самостоятельные смысловые образования. Например, английское слово *game*, одно из значений которого соотносимо с русским *дичь* (*можно подстрелить дичь, охота на крупную дичь* и др.) закрепилось в воровском жаргоне со значением *убийство*, то есть *гейм* – это *убийство* (состояние в английском языке и процесс в русском языке). Но *гейм* также и сет в теннисе (тоже процесс). В русском языке слово *гейм* является полисемичным, но не по смыслу и не по происхождению, как в системе естественного языка, а как межязыковой ассоциат и как одномоментное действие-процесс (существует в английском языке и отсутствует в системе русского языка). Практически одно слово заменяет разные по смыслу ситуации, результатом которого является наложение смыслов в сознании, что в свою очередь приводит к хаосу восприятия, чувств и эмоций человека. В ситуации *сыграть гейм* человек теряется в смыслах – это или сыграть сет

в теннисе, или совершить убийство (во втором случае сыграть гейм убийство воспринимается сознанием человека как просто игра, развлечение, что-то обычное и нормальное). И как результат происходит компрессия смыслов, развёрнутые смыслы теряют необходимость и важность для человека, при этом нарушаются его поведенческие структуры. Следовательно, убийство не рассматривается как что-то экстраординарное и порицаемое обществом, оно становится всего лишь игрой сознания, которое перестаёт фиксировать традиционную систему ценностей и регулировать согласно ей деятельность человека.

Ментальный язык, по мнению Дж. Фодора, является системой ментальных репрезентаций, которая напоминает естественно-языковую систему, строится на суждениях и представляет актуальный мыслительный образ того или иного события и соотносится с сознанием общества (Fodor 1975). Этот внутренний язык мысли кодирует информацию и обеспечивает её восприятие, оценку, преобразование, хранение и порождение. Мы предполагаем, что новое слово (заимствованное из другого языка) в ментальном языке изначально существует как ментальный балласт, поскольку слабо сопоставимо (или несопоставимо) с соответствующими перцептивными ментальными репрезентациями, наличными в данной языковой культуре. Несопоставимое с ментальными репрезентациями слово удаляется, а слабо сопоставимое начинает приобретать новый ситуативный смысл. Например, английское слово *drive* как побуждение или большая энергия в движении в русской языковой картине передаёт мощное движение вперёд и связывается с безрассудством и сумасбродством, которые всегда порицались русской культурой в сфере жизни человека. Поэтому слово *drive* как ограниченное временем состояния наивысшего подъема переносится в сферу жизни человека и используется как *драйв от жизни*, *драйв от отношений* и т.п. как ощущение и волнение, подчёркивая этим особое отношение к жизненным ситуациям, отличным от существующих в духовном складе культуры. Балласт в этом случае считается решающим в производстве смысла и изменений, связанных с этим смыслом.

Можно сказать, что смысл возникает при фазовом переходе от балласта. У человека есть привилегия делать определённый выбор, который следует из балласта как разумный, при этом человек способен изобретать и создавать новые и беспрецедентные формы. Например, от слова *драйв* образуется глагол *драйвонуть*, то есть получить максимальное удовольствие, прилагательное *драйверский*, который связанный с удобством вождения, скоростью перемещения на легковом автомобиле, или *драйвовый* касается музыки и понимается как ритмичный, эмоционально насыщенный, отсюда наречие *драйвово*. Эти формы смещают контекст от сферы социально сконструированных и изученных типов к новому конкретному выражению

постоянно меняющихся ситуационных потребностей и как результат новое слово вносится в словарь. Хотя в русском языке слово *драйвовый* соотносится с целым рядом синонимов, а именно *волнующий, возбуждающий, куражный, электризующий* и каждое из этих слов расширяется или объясняется другими словами – *волнующий*: трогаящий, достающий, беспокоящий, тревожный, смущающий, тревожащий, шевелящий, пронзительный, жгучий, потрясающий, настораживающий, щекочущий; *возбуждающий*: зовущий, поднимающий, сексуальный, порождающий, заводящий, будящий, внушающий, рождающий, сеющий, зажигающий, дразнящий, эротический; *куражный*: смелый, азартный, озорной, хмельной, задорный; *электризованный*: будоражащий, возбуждающий, взвинчивающий, взбудораживающий, способных вызывать в сознании человека целый ряд чувств и эмоций, создавая различные часто не повторяющиеся смысловые ситуативные образы и расширяя картину мира человека. Вследствие смысловой компрессии слово *драйв* не способно вызывать в сознании русского человека многогранность эмоций и чувств, оно скорее блокирует их, потому что не создаёт никакой ассоциативной связи и не формирует ассоциативный ряд и таким образом не расширяет картину мира.

Разные ситуации порождают только одну эмоцию, вследствие чего *механизируется* эмоционально-чувственная сфера человека, обедняется его восприятие и как результат обедняется его реальность. Но с другой стороны, такие слова создают и существуют поле искажений, поскольку их значение отлично от значения в родном языке. Искажённое значение закрепляется и со временем такое слово становится эталоном восприятия другой языковой культуры, из которой оно происходит, и в сознании, например, русского человека оно уже существует не в реальном, а в искажённом виде, принимаемом за реальность.

Ментальные репрезентации соотносятся как с психикой, так и с разумом человека. Именно в них происходит конкретизация слова-балласта. При этом включается ещё один механизм разума – познание конкретного через отношение этого конкретного к эталону. Таким эталоном может выступать словообразующая структура языка. Содержание эталона – это результат познания совокупного опыта. Часть эталонов даётся человеку генетически (пространственные и звуковые формы, поскольку звук исключительно информативен), часть усваивается в виде значений и понятий или формируется в интеллекте в виде моделей. Процесс познания сопровождается непрерывным созданием и совершенствованием в интеллекте системы эталонов значений, понятий, моделей отношений. Эталоны обеспечивают определённость мировосприятия и непрерывность чувственного познания реальности. Такие эталоны способны породить культурные и общественные стереотипы. Очень часто существующий стерео-

тип подавляет свободу воли человека, лишая человека выбора. Следовательно, сознание человека может фиксировать новое иностранное или сконструированное слово как нешаблонное, а значит свободное. В результате происходит наслаивание смыслов и человек или теряется в этих смыслах, или использует новое слово для нарушения или разрушения устоявшихся поведенческих традиций. Ментальный язык сопряжён с ментальностью или менталитетом человека как ментальных комплексов (мысли, принципы, образы, необходимые человеку для оценки и сравнения), являющихся некими указателями, которые направляют разум человека в жизни, помогают занять какую-то позицию. Следовательно, оставаясь в ментальном языке в виде балласта такие слова встраиваются в менталитет человека и общества, изменяя его устоявшиеся в культурной среде принципы и мысли, и со временем создают при повторяющихся речевых ситуациях эталонное значение в поле смыслового искажения, поскольку это значение поддаётся свободной трактовке интерпретатора (новое значение слова очень часто отличается от значения слова в языке-оригинале). Дальше оно закрепляется в сознании как нормальная поведенческая модель.

Слова-маргинесы (иностранное слово, которые имеют соответствия в естественном языке инокультуры) остаются в ментальном языке как балласт, потому что интеллектуальная система человека не может, с одной стороны, соотнести это слово с существующим эталоном, чтобы закрепить за ним соответствующую реалию, или, с другой стороны, не может создать на их базе новый эталон, который бы закрепил за этим словом новую реалию. Для создания такого нового эталона важно не только чувственное восприятие нового слова, поскольку в звуковом комплексе преобладает не постоянство чувственного восприятия, не единство образа, а постоянство аффекта, волевого и эмоционального переживания, связанного с определённой ситуацией (Katsnelson 2001: 521), то есть когда в нём возникает потребность человека. Такую потребность создаёт сознание (Kasyanova 2008: 76). Важность мышления, которое оперирует формой-образом реалии или предмета, состоит в том, что оно обладает подобной естественному языку системой, и в результате этого процесса язык закрепляет за словом определённую реалию. Обычно эти слова в языке являются абстрактными. Такие слова не связаны с предметной реальностью и могут быть встроены в любой контекст языковых сегментов, например, языка политики или др. Они остаются тем балластом, который снова переходит в естественный язык. Такие слова делятся и размножаются, не привлекая к себе внимания и пытаются полностью замещать собой существующие слова естественного языка. Но так как эти слова-маргинесы не созвучны с языком культуры, то они корректируют смысл старых, существу-

ющих в языке слов, которые замещают, но не производят нового смысла, поскольку не способны закреплять в ядре слова его значение, а следовательно и понятие.

Важный признак таких слов-маргинес это их кажущаяся научность. Начав говорить словами без корня, человек стал жить в разделённом мире, и в мире слов ему стало не на что опереться. А. Н. Афанасьев подчёркивал значение корня в слове: *забвение корня слова в сознании народном отнимает у образовавшихся от него слов их естественную основу, лишает их почвы, а без этого память уже бессильна удержать всё обилие слово-значений; вместе с тем связь отдельных представлений, державшаяся на родстве корней становится недоступной* (Afanasyev 1996: 459). Каждый крупный общественный сдвиг потрясает язык, в частности, он резко усиливает словотворчество. Когда русский человек слышит слова *биржевой делец* или *наёмный убийца*, они поднимают в его сознании целые пласты смыслов, он опирается на эти слова в своём отношении к обозначаемым ими явлениям. Но если ему сказать *брокер* или *киллер*, то он воспримет очень скудный, лишённый чувства и пробуждающий ассоциации смысл. И этот смысл он воспримет пассивно, апатично, поскольку при этом разрываются или нарушаются, или же полностью искажаются на бессознательном уровне нравственные коды культуры и нравственные коды человека, потому что человек в своей деятельности всегда обращается к архетипам (к глубинным пластам бессознательного), получая от них своё обновление и оправдание. Архетип в архаическом сознании человека: страх потеряв слово, потерять и себя (Osherev 2017: 141).

Слова-маргинесы, уничтожают всё богатство семейства синонимов и сокращают огромное поле смыслов до одного общего знаменателя. Он приобретает *размытую универсальность*, обладая в то же время очень малым, а то и нулевым содержанием. Такие слова, используемые для моральной оценки происходящего, не только разрушают нравственный код человека, но и *вырабатывают* в его сознании реакцию терпимости к моральным нарушениям в реальности. Следовательно, человеку не только не на что опереться, но он в сущности начинает терять свою базовую нравственную основу, что может постепенно приводить к саморазрушению (не чувствует разницы между хорошо и плохо, добро и зло).

Обратный переход от ментального языка к естественному языку тоже проходит через сознание, которое оперирует языковыми технологиями, часть из которых является базовой и *встроилась* в сознание человека очень давно, претерпев эволюционные преобразования вместе с эволюционно-культурными изменениями человека. Цицерон высоко оценивал как технологию способность человека трансформировать окружающую среду и создавать *вторую природу*. В некотором смысле слово *техно-*

логия глубоко касается культурных и общественных взглядов. В этом фокусе мы можем говорить о технологиях, которые существуют на уровне бессознательного. К ним можно отнести преобразование ощущений инстинктивного сознания в чувственное восприятие, коды которого создавали фундамент культуры и, следовательно, естественного языка как базового элемента этой культуры. Сюда же мы можем отнести и наделение корней слов не просто значением, а смысловым значением, словообразование и его элементы, которые возникли путём объединения корневых слов или их частей и другие технологии. Фактически все они выступали и выступают до сих пор как своего рода универсальные переводчики, способные переводить состояния, ощущения, чувствование и на основе этого всего действия человека в смысловое языковое поле сознания. Такой комплекс языковых технологий существует в сознании человека априори. С другой стороны, мышление человека при помощи эквивалентных смысловому полю естественного языка форм и структур способно переводить / трансформировать внешние образы во внутреннюю реальность. В связи с этим мы можем говорить об оборотных естественно-языковых технологиях. Такой процесс помогает в смысловом поле естественного языка поддерживать естественный интерпретационный гомеостаз, расширяя при этом само смысловое поле языка и вводя новые коннотации в корневые значения слов (Ocheretyanu 2017: 141).

В современности слово *технология* стало очень абстрактным и практически с 90-х годов прошлого столетия при помощи прессы стало в большинстве случаев синонимом к компьютерам и технике, поскольку связано с техноформизмом (в его новом, современном значении). Техноморфизм сегодня проявляется в создании не только ИТ-языков, но и непосредственно касается людей, которые используют компьютерную технология для описания собственных чувств и поведения. Такая форма коммуникации с собственными смысловыми языковыми кодами известна в ИТ-пространстве как *метафора рабочего стола*. Вот несколько примеров: *просто закладка* – смысл: *помни об этом*; *малыш ходил на заставку* – смысл: *исчерпывающе*; *я решил перезагрузиться* – смысл: *сменить место работы и начать другую карьеру*; *она бот* – смысл: *администратор из ада*; *давай обсудим это офлайн* – смысл: *далеко от этих людей*; *у меня нет пропускной возможности* – смысл: *уйти*. В данном случае при конструировании нового смыслового поля используются как слова естественного языка, так и профессионализмы. Такие созданные языковые модели не нарушают грамматическую структуру естественного языка, они *включены* в неё, что позволяет человеку в своём сознании соотносить их как правильные модели. К тому же все профессиональные слова тесно связаны с семантикой слов естественного языка, поскольку их используют в виде профессионализмов, но с усилением их

коннотативных значений. Следовательно, коннотации обычных слов естественного языка вместе с комплексом других слов с основным значением создают новый смысл высказывания и новое смысловое поле, которое может быть эквивалентным существующему в естественном языке. В данном случае речь идёт о поле-эквиваленте. Такое поле-эквивалент не является балластом в среде специалистов. Но существует как балласт в естественном языке и в сознании обычного человека. Таким образом, этот балласт формирует новый сегмент естественного языка – язык программистов (но не язык программирования). Опасность состоит в том, что человек, который общается при помощи такого языка, бессознательно *встраивает* их в свою логосферу, при этом теряя слова естественного языка с богатой семантикой, то есть может произойти обеднение языка. Такая языковая *бедность* имеет свойство передаваться по цепочке поколений и тогда слова естественного языка могут оказаться чем-то ненужным, то есть балластом.

Ещё одним примером техноморфизма является создание новоязов, которые активно функционируют в интернет-сообществах и одновременно являются балластом – с одной стороны, негативным, ненужным для естественного языка культуры; с другой стороны, в понимании пользователей этого языка обеспечивают им психологическую стойкость. Такие новоязы создаются при помощи языковых технологий естественного языка, но уменьшают количество использованных слов и обедняют их семантику. Такой тип моделей приводит не только к обеднению языка, следовательно, к обеднению восприятия, к обеднению мышления, к упрощению картины мира и в результате к экзистенциальным проблемам, которые будут касаться не только человека, но и общества и культуры в целом. Например, новояз, который используется русскоговорящими пользователями сети, называется олбанский язык или лукр. Пример текста на русском (такие тексты пишут в сети):

внимание! привет! как дела? у меня есть классный телефон, честное слово. а у тебя есть? нет? красавчик, офигеть, истерика, удивлен, ну ты товарищ даешь, в наше то время. кошмар, я в шоке, убей себя об стену. смешно, в избранное, ведь это просто отличный прикол! автор молодец! зачем тебе мозг? чтоб его водкой травить? в общем бери денег много и иди покупать. ага? пиши еще! пока!

И его перевод на олбанский:

ахтунг! превед! кагдила? у мну есть гламурный тилефончег, беспесды. а у тибя есть? нед? красавчег, ибануцца, пацтулам, вапщеубилонах, ну ты камрад даешь, в наше то время. ужоснах, йоптвайумать,

убей сибя ап стену. ржунимагу, в мемориз, ведь это просто зачотный отжыг! афftar жжот! нах тибе моск? шоп ево фоткой травить? вопчем бери денюх питцот и иди пакупать. ога? пеши исчо! пака!

Или текст на хорошем русском:

друзья! кто сегодня пойдет на вечеринку? давайте обсудим вопрос. кто идёт, пишите, до встречи!

И его вариант на олбанском:

друзья! кто сегодня пайдед на вечеринку? давайте апсудим вопрос. кто идйод, пешите, до встречи!

Это типичные примеры созданного внутри языковой системы балласта, который претендует на самостоятельное существование. И поскольку сегодня комфортное пространство существования молодёжи – это сеть, то отрицательные результаты использования такого языка скоро станут очевидными.

Таким образом, существуют два пути возникновения языкового балласта – внешний и внутренний. Внешний балласт связан с иностранными словами с чёткой семантикой, такие слова встраиваются в структуру естественного языка, особенно при условии их близкого или подобного созвучия, и со словами с размытой семантикой, не привязанной к предметам в языке-оригинале. Такие слова длительное время существуют как балласт, они тяжело встраиваются в систему естественного языка и довольно отрицательно влияют на сознание, меняя или перестраивая коды культуры и переориентируют нравственные законы, видоизменяют поведенческие комплексы человека, смысловая компрессия обедняет картину мира человека. Внутренний балласт существует как искусственное новообразование в виде *язык в языке*, он полностью организован в границах грамматических структур, но его проблема на лексическом уровне, а именно – отрицании существующих языковых правил (как слышим – так и пишем), номинации лиц, состояний, чувств и действий. Если внешний балласт способен расширять понятийное и смысловое поле языка, с одной стороны, или вносить смысловую избыточность, что затрудняет его понимание, с другой стороны, то внутренний балласт сужает смысловое поле естественного языка и создаёт смысловые константы, что со временем может привести к обеднению не только языка, в частности, но и культуры, в целом. Общим для обеих типов балласта является смысловая компрессия, которая приводит к потере возможности человека обогащать и расширять картину мира и при помощи языка развивать сознание.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Afanasyev 1996:** Afanasyev, Alexandr. *Origin of the myth: Articles on folklore, ethnography and mythology*. Moscow: Indrik, 1996. [In Russian: Афанасьев, Александр. *Происхождение мифа: Статьи по фольклору, этнографии и мифологии*. Москва: Индрик, 1996.]
- Campo 2017:** Campo, Alessandra. “Del sacrificio. Note su *Contro il sacrificio. Al di là del fantasma sacrificale* di Massimo Recalcati (Cortina 2017).” *LETTERA. Psicoanalisi e contemporaneità*, no 5 (2017). <http://lettera.alidipsicoanalisi.it/wp-content/uploads/2018/01/Contro-il-sacrificio.-Alessandra-Campo.pdf> (in Italian). Accessed 30.09.2018.
- Fodor 1975:** Fodor, Jerry Alan. *The Language of Thought*. Harvard University Press, 1975.
- Geipel 2015:** Geipel, Janet. “The Foreign Language Effect on Moral Judgment: The Role of Emotions and Norms.” *Plos One*, 10 (7) (2015). <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0131529>. Published 15.07.2015.
- Kant 2007:** Kant, Immanuel. *Critique of Pure Reason*. Moscow: Eksmo; St. Petersburg: Midgard, 2007. [In Russian: Кант, Иммануил. *Критика чистого разума*. Москва: Эксмо; Санкт-Петербург: Мидгард, 2007.]
- Kasyanova 2008:** Kasyanova, Lyudmila. “Cognitive factors creating a new word”. *News of the Volgograd State Pedagogical University*, no 1 (2008): 75–82. [In Russian: Касьянова, Людмила. “Когнитивные факторы порождения нового слова.” *Известия Волгоградского государственного педагогического университета*, вып. 1 (2008): 75–82.]
- Katsnelson 2001:** Katsnelson, Solomon. *The category of language and thinking. From the scientific heritage*. Moscow: Languages of Slavic Culture, 2001. [In Russian: Кацнельсон, Соломон. *Категория языка и мышления. Из научного наследия*. Москва: Языки славянской культуры, 2001.]
- Leontiev 1997:** Leontiev, Aleksey. *Fundamentals of psycholinguistics*. Moscow: Smysl, 1997. [In Russian: Леонтьев, Алексей. *Основы психолингвистики*. Москва: Смысл, 1997.]
- Lorenz 1988:** Lorenz, Konrad. *La acción de la Natureleza y el destino del hombre*. Madrid: Alianza, 1988 (in Spanish).
- Ocheretyany 2017:** Ocheretyany, Konstantin. “Delegated perception: technical modifications of sensory experience.” *Philosophy of Science and Technology*, no 1 (2017): 137–151. [In Russian: Очеретяный, Константин. “Делегированная перцепция: технические модификации чувственного переживания.” *Философия науки и техники*, вып. 1 (2017): 137–151.]
- Rose 1995:** Rose, Steven. *Memory device. From molecule to consciousness*. Moscow: Mir, 1995. [In Russian: Роуз, Стивен. *Устройство памяти. От молекулы к сознанию*. Москва: Мир, 1995.]
- Vinogradov 2006:** Vinogradov, Venedikt. *Translation: general and lexical questions*. Moscow: KDU, 2006. [In Russian: Виноградов, Венедикт. *Перевод: общие и лексические вопросы*. Москва: КДУ, 2006.]
- Virno 2013:** Virno, Paolo. *Grammar of plurality: to the analysis of the forms of modern life*. Moscow: Marginem Press, 2013. [In Russian: Вирно, Паоло. *Грамматика множественности: к анализу форм современной жизни*. Москва: Маргинем Пресс, 2013.]
- Wundt 2010:** Wundt, William. *Problems of the psychology of peoples*. Moscow: Academic Project, 2010. [In Russian: Вундт, Вильгельм. *Проблемы психологии народов*. Москва: Академический проект, 2010.]

ЛИК СЛАВУЈА РАЗБОЈНИКА У РУСКИМ БИЉИНАМА

DARYA VOYVODICH
Uniwersytet w Nowym Sadzie

THE CHARACTER OF NIGHTINGALE THE ROBBER IN RUSSIAN BYLINAS.

The paper analyses the character of Nightingale the Robber in Russian epic poems (bylinas) by the following points: 1) character's name and epithets, 2) his look, 3) his family, 4) the ways the character appears in the poems, 5) his physical abilities and weapons, 6) character's gender (grammatical and natural), 7) character's staying place, 8) the damage the character is making, 9) his fights, 10) personal characteristics, 11) similar characters in other poems. The analysis indicates a folk tendency to replace mythological stories in bylinas with historical ones. The example of this tendency is the part where the former mythological guardian of the border between the two worlds becomes a state enemy who blocks the road to Kiev. Despite the need to incorporate historical and realistic elements into bylinas, that process is not finished and thanks to this we can now see some parts of the original story.

Keywords: *Nightingale the Robber, Solovei, bylinas, Russian language, mythology, epic poems*

1. УВОД

1.1. Лик разбојника који преграђује пут, као што је Славуј разбојник у биљинама о Иљи Муромцу, може се, сем у руском епском народном стваралаштву, срести и у другим културама, на основу чега се може закључити да је то универзална појава. Тако у грчкој митологији разбојник Прокруст сачекује људе на путу и одводи их до постеље, која им је или премала или пак превелика, да би их затим прилагођавао на мучне начине величини кревета у ком се налазе (Токареv 1997: 337). Из исте митологије, према једној варијанти мита, познат нам је и лик другог разбојника – Скирона, који баца путнике у море циновској корњачи да их поједе (Токареv 1997: 445). Сем њих ту су и други разбојници који су се нашли на путу Тезеју, грчком митолошком јунаку: Перифет, који би ударао путнике металном палицом и на тај начин их усмрћивао (Токареv 1997:

303), Синис – познат по везивању људи за два савијена бора који би их, приликом исправљања, растргли на пола (Efimovich 1890–1907), Керкион, који је терао путнике да се боре с њим, а затим их убијао (Токарев 1997: 640). У српској епској поезији у улози оваквог типа разбојника јесте Муса Кесеџија: он преграђује путеве и не дозвољава ником да прође туда, отимајући благо и убијајући царе поданике (Karadzic 2006: 326). Мотив *преграђивача путева* може се срести не само у митологији и епским песмама већ и у хришћанству, на пример у Јеванђељу по Матеју (NT 2003: 24–25), где се спомињу *два бјесомучника (...)* тако *опака да не могаше нико проћи путем оним* (NT 2003: 24).¹ Сви ти друмски разбојници бивају побеђени на овај или онај начин од стране лика који рашчишћава путеве, односно доводи у ред ствари које су дуго времена мучиле народ. Другим речима, пораз разбојника је само једна победа у низу других које остварују главни народни јунаци: Иља Муромец, који побеђује Славуја, Тезеј, који решава људе Прокруста, Скирона, Перифета, Синиса и Керкиона, Марко Краљевић, који убија Мусу Кесеџију, Исус, који тера демоне из *бјесомучних*.

1.2. Сам лик Славуја разбојника је у мањој или већој мери привлачио пажњу многих научника, међу којима су најистакнутији В. Јагић, В. Ф. Милер, Вјач. В. Иванов и В. Н. Топоров, В. Проп, Б. Путилов.² О настанку, односно пореклу Славуја разбојника, као и о томе ко је он заправо, постоје многе претпоставке и тврдње. Међутим, јединственог мишљења о овом митском бићу нема, што га чини једним од најзагонетнијих ликова руског епског стваралаштва.

О Јагићевој теорији у вези са Славујем разбојником пише В. Ф. Милер. Наиме, Јагић сматра да се лик Славуја разбојника развио од оног дела лика Соломона који представља чаробњака и да је првобитно Славуј био *богатырь*, а да су се тек касније, под утицајем имена које је од *Соломон* прешло у *Соловей*, у његовом лику појавиле нељудске, односно птичје црте. Међутим, Милер у потпуности оспорава ову теорију редом оповргавајући све додирне тачке између Славуја и Соломона које је наводио Јагић (Miller 1892: 98–99). Исто тако се не слаже са становиштем да су птичје особине Славуја заправо резултат наслојавања под утицајем имена.

Осим Јагића, Милер у свом раду спомиње и М. Халанског, који Славуја разбојника повезује са ликом Зигурда из германских предања о Тетлејфу³, као и Ф. Буслајева, који историјску основу за настанак лика Славуја види у разбојнику Могуту, који се спомиње

1 У јеванђељима по Марку и Луки овај догађај приказан је нешто другачије: говори се о човеку који је био запоседнут демонима и живео у гробовима, али није преграђивао пут, односно онемогућивао пролаз другим људима (в. NT 2003: 81–82, 133–134).

2 О њиховим теоријама у вези са Славујем разбојником в. у даљем тексту.

3 Више о датим предањима в. Efimovich 1890–1907.

у Никоновском летопису из XVI века (Miller 1892: 101). Милер се слаже са Буслајевљевом теоријом и наводи да историјско у Славују разбојнику треба тражити баш у случајевима који се везују за разбојнике, те да је највероватније неки неруски чудовишни лик моћног бића услед јаког развоја разбојништва тада у Русији био преосмишљен као разбојник. Међутим, због конзервативности народа тај лик разбојника није избрисао црте чудовишта и на тај начин се створио загонетни лик Славуја. Само порекло Славуја разбојника Милер доводи у везу са иранским предањима о походима Рустема и Исфендиара. Он подробно објашњава на који начин се могао створити данашњи лик Славуја од различитих ликова (птице, јунака и чудовишта) наведеног предања.⁴ Према Милеру дошло је до накнадне измене приче, чије су се одвојене епизоде стопиле незграпно у једну (Miller 1892: 102–107).

Вјач. Иванов и В. Топоров Славуја разбојника повезују са Велесом, змајоликим противником бога громовника, сматрајући да се замена Велеса Славујем може објаснити ликом пернате змије на дрвету.⁵ У вези са именом Славуја они наводе преписе (*Сказания о Мамевом побоище*) где се у набрајању богова након Перуна, уместо очекиваног Велеса, наводе имена као што су *Салават, Соловат, Савит* и *Кавата*. У тим именима Иванов и Топоров виде искривљено име *Велес*, објашњавајући да се са фонетске стране *Соловей, Соловат* итд. могу посматрати као резултат табуистичке метатезе, што није редак случај када је реч о преласку виших божанстава (богова) у ред злих сила (Ivanov & Tорогов 1973: 61). У митолошким речницима у вези са овом темом углавном се наводе закључци Иванова и Топорова. Међутим, у новије време појављују се и критике њихове теорије основног мита, што за собом повлачи и тачност њиховог тумачења лика Славуја разбојника (Kleyn 2004).

Проп сматра да је Славуј разбојник генетски везан за ону епоху кад је човек још увек веровао у постојање двају светова, између којих су се налазиле границе и њихови чудовишни стражари у облику летеће звери или пак птице. Касније је ово зооморфно митолошко биће, услед уношења историјског у биљине, постепено добијало људски облик. Међутим, тај процес се није завршио до краја: он се зауставио када су фантастична чудовишта почели да смењују реални историјски непријатељи. Тако Славуј није добио у потпуности људски изглед, али није остао ни у облику птице (Propp 1958: 246–257).

4 Прототипима Славуја разбојника, односно његовог лика где се спајају јунак, птица и чаробњак, Милер сматра следеће ликове иранског предања: Кергсар и Аулад (прототипи јунака), Симург (прототип птице), дивови (прототип чаробних својстава). Милер уз све ово каже и то да је могуће да греша у навођењу прототипа, али да порекло Славуја разбојника од ове иранске приче сматра тачним.

5 У основи тога лежи Ивановљева и Топоровљева теорија о основном миту чији је сиже борба са змајем, односно борба Перуна са Велесом, што је нашло одраза и у епском стваралаштву, где су описане борбе јунака са змајем. Више о томе в.: Tokarev (vol. 2) 1997: 450–456; Ivanov & Tорогов 1974: 86.

В. Проп у својој књизи *Русский героический эпос* наводи и мишљења неких других аутора у вези са тумачењем лика Славуја разбојника. Тако, на пример, В. Стасов повезује Славуја са средњеазијским вишеглавим Иелбегеном, док О. Милер у звиждуку Славуја види вихор, невреме, олују, а у њему самом и његовом гнезду – кишни облак који заклања сунце, тј. кнеза Владимира. А. Потербња је мишљења да је Славуј заиста разбојник, односно разбојник у правом смислу те речи, а да су храстови на којима седи и звиждук само поетска хипербола. Символ смрти у Славују види Н. Коробка, и пореди га са античким Хароном, који превози душе у Хад (Прорп 1958: 573–575).

Сличних погледа као В. Проп је и Б. Путилов. Он у Славују види остатке некадашњих представа о фантастичком стражару границе између овог и оног света, као и нову тенденцију ка историзовању сижеа биљина, где Славујева недела попримају антинародни и антидржавни карактер. Сем тога, о самом лику овог разбојника Путилов каже да је хибридан, а да се људско и животињско (птичје) у њему у потпуности поклапају једно с другим (Putilov 1971: 65–66, Putilov 2008: 147).

1.3. Лик Славуја Разбојника, као што смо споменули на почетку, среће се у руском епском народном стваралаштву, пре свега у биљинама. Међутим, овај лик се појављује и у бајкама о Иљи Муромцу, које највероватније воде порекло од истоимених биљина. Биљина о првом путовању Иље Муромца, чији сиже укључује и борбу са Славујем, једна је од најраспрострањенијих и најпопуларнијих на територији Русије, а у облику бајке позната је и суседним народима – Белорусима, Украјинцима, Јакутима, Чувашима и другим народима бившег СССР (Прорп 1958: 247).

Када је реч о ликовној представи Славуја разбојника, можемо рећи да је он у већини случајева приказан као човек, често са монголоидним цртама лица, иако постоје и тзв. *народне слике* (рус. *лубочные картинки*) из XVII–XVIII века где овај лик изгледа попут типичног представника пољске шљахте.⁶ Исто тако је, додуше доста ретко, Славуј разбојник код неких аутора представљен попут чудовишта: или као чудовишна птица, или пак као човек-птица.

1.4. У нашем раду биће извршена анализа лика Славуја разбојника на основу 35 биљина⁷ из нама доступних зборника, које у току анализе наводимо у виду следећих скраћеница:

6 Све ово нам указује на то да се непријатељ у биљинама често асоцира са државним, историјским непријатељем, што се одражава и у ликовном стваралаштву.

7 Како у зборнику Рибњикова тако и у зборнику Гиљфердинга постоје записане песме о Славују разбојнику од истих певача (Рјабинин, Сарафанов, Никитин). Пошто се те 3 биљине у наведеним зборницима међусобно мало у чему разликују, нисмо их двапут убрајали у коначан број анализираних биљина. У супротном би их било 38, место поменутих 35.

- (1) Hilf. (*Онежские былины*, записанные А. Ф. Гильфердингом, т. I–III)⁸;
- (2) Grig. (*Архангельские былины и исторические песни*, собранные А. Д. Григорьевым, т. I)⁹;
- (3) Gor. (*Горелов, А. А. Былины Печоры*, т. I)¹⁰;
- (4) Ryb. (*Песни*, собранные П. Н. Рыбниковым, т. I–II)¹¹;
- (5) Dan. (*Древние российские стихотворения*, собранные Киршею Даниловым)¹²;
- (6) Kir. (*Песни*, собранные П. В. Киреевским, вып. I–III)¹³;
- (7) Mark. (*Беломорские былины*, записанные А. Марковым)¹⁴.

На основу садржаја анализираних песама дошли смо до следећих тачака које, по нашем мишљењу, најпотпуније одражавају структуру лика Славуја разбојника: (1) име и епитети уз име, (2) изглед, (3) породица, (4) начин на који се лик појављује, (5) физичке способности и оружје, (6) род (граматички и природни), (7) место пребивања, (8) штета коју наноси, (9) борба, (10) особине, карактер, (II) сличан лик у другим песмама. Управо по овим тачкама биће извршена и анализа датог лика.

2. АНАЛИЗА ЛИКА СЛАВУЈА РАЗБОЈНИКА

2.1. *Име и епитети уз име.* Име које се увек користи за ово митолошко биће у руским биљинама јесте *Соловей*.¹⁵ Уз њега често налазимо одредницу *разбойник*¹⁶ или патроним, или пак и једно и друго. Најчешћи патроним је *Рахманов(ич)* или неке варијације тога: *Рахматович*, *Рахме(н)тович*, *Рахматьевич*, *Рохманъевич*, *Рахма(н)тов (сын)*, *Ахматов(ич)*. Такође, срећемо још два патронима: *Догматьевич* и *Одихмантъев (сын) / Одихмантъевич*. Као што можемо да приметимо, патроним није руског порекла. Он вероватно има функцију да асоцира на татарско, непријатељско порекло и припадност, што потврђују и следеће речи у једној од варијанти:

8 Песме No: 3, 56, 74, 104, 112, 171, 120, 210, 212, 274.

9 Песме No: 38, 180.

10 Песме No: 58, 59, 60, 61, 62, 63.

11 Песме No: 61 (vol. I); No 103, 116, 127, 139, 191, 170 (vol. II); песме No 4, 82, 110 у овом зборнику одговарају песмама у Hilf. No 74, 104, 171.

12 Песма No 82.

13 Песме No: 1, 2, 3, 4, 5 (part III); No 1 (part IV).

14 Песме No: 1, 68, 180.

15 Некад се упоредо са тим називом користе и други: *Соловейко*, *Соловьёушко*, *Соловеюшко*. Овакве деминутивне облике не треба посматрати као израз симпатије певача према Славују разбојнику, већ као црту својствену језику биљина.

16 Ова одредница се, као и само име овог лика, појављује и у деминутивној варијанти *разбойничек*.

*Выводил Соловья да во чисто полѣ,
Отрубил у него буйну голову,
Буйну голову его татарскую (Hilf., No 171: 872).*

Претпостављамо да се овај патроним појавио накнадно – заједно са тенденцијом уношења историјског у биљине, на што смо скренули пажњу у уводном делу рада (Ргорр 1958: 246–255).

Певачи некад називају Славуја и *собака, вор, злодей, проклятой*. У овоме видимо тежњу да се Славуј окарактерише као изузетно негативан јунак, што поткрепљује и речи Пропа о томе да реч *разбойник*, која се користи за Славуја, не треба схватати дословно, тј. да он пљачка људе, јер се о томе нигде и не говори. Реч „разбойник“ треба схватати (...) у ширем, општијем смислу, слично томе како реч *вор* у народном језику има веома широко значење (Ргорр 1958: 250).

Некад се уз реч *разбойник* употребљавају епитети *пресильный, премогуций, явный*, чиме се наглашава колико је опасан непријатељ и противник Иље Муромца.

За Славуја се каже, иако знатно ређе¹⁷, да је и *птица рахманная*. А у једној варијанти песме упоредо са овим користи се и назив *птица – разбойник*.

2.2. *Изглед*. О изгледу Славуја разбојника песма нам не говори пуно. Име *Соловей* може да указује на припадност птицама¹⁸. Сем тога Славуј се именује и као *птица рахманная*. Уз то често се спомиње да се он налази на храсту у гнезду¹⁹, а у неким ређим варијантама²⁰ песме Иља га погађа стрелом у крило, док се у само једној песми говори како је Иља у Кијеву ставио Славуја на руку попут птице:

*Илья Муромец, добрый молодец,
Посадил его на левую ручешку,
Приказал ему посвистати (Kir., part III, No 3).*

17 У свега 2 (Hilf. No 210 и Ryb. No 127) од 35 анализираних песама.

18 Постоје и друга мишљења у вези са именом Славуја разбојника: с обзиром на то да реч *соловей* означава птицу која је добила назив по боји свога перја – *соловьи* (у срп. би се та боја могла описати као жуто-сива), онда би се и властито име *Соловей* могло тумачити по том основу, имајући уз то на уму да је за нека митолошка бића обојеност разликовно обележје у односу на човека; в. Radenkovich 2011.

19 Б. Путилов сматра да храст и гнездо, као стални атрибути Славуја, указују на његову птичју природу (Putilov 1971: 65).

20 У свега 3 (Gor., No 60; Kir., part III, No 1; Ryb., vol. II, No 103) од 35 анализираних песама.

На основу неких биљина²¹ може се говорити и о изузетној величини овог бића, па тако кад Славуј разбојник падне са храста, читава земља се потресе, а вода у реци се замути:

*Как упал Соловей на сыру землю,
Мать сыра земля да всколыбалася,
Во Пачей реке вода с песком помутилася* (Рyb., vol. II, No 139: 292).

У једној биљини се говори и о његовом страшном погледу, што сазнајемо кроз реакцију Чуриле, који је отишао да провери да ли је Иља заиста поробио Славуја:

*Побежал Чюрило пустохващишо;
Взглянул Соловей не по хорошему, –
Тут Чюрило пустохвальщишишо на корачки пал* (Grig., No 38: 162).

Исто тако Славуј поседује и људске црте: говори се да има главу (*буйна голова*), косу (*желты кудри*)²², очи и уши, кроз које пролази стрела Иље Муромца, руке (*белы руки*), прса (*бела грудь*). Ово нас наводи на то да Славуј личи на човека, тим пре што се неке спољашње карактеристике птица (изузев у неким песмама где он има крила) или животиња не спомињу. Такође видимо да он има породицу, која је налик на обичну, људску, која не живи у гнезду, већ у дворима и говори људским језиком, као и сам Славуј.²³

У једној варијанти песме (Hilf., No 120) Славуј је представљен и као јунак са буздованом на коњу, што га још више примиче људском изгледу. Међутим, када је реч о овој варијанти песме, ваљало би узети у обзир и самог певача, за којег Гиљфердинг каже да пева биљине сједињујући у једну песму разнородне предмете (Hilf., No 120: 636). Такође се у овој варијанти песме говори и да Славују из уста излази пламен, а из ноздрва варнице, док у једној другој биљини (Gog., No 63) налазимо да је Славуј *семиглавый змей*. Путилов за овакве варијанте песме, где се појављује тенденција да се на Славуја пренесу неке црте змаја, каже да су појединачне.

21 У 3 варијанте (Ryb., vol. II, No 139; Mark. No 1; Mark. No 107) од 35 анализираних песама.

22 Постоји једна варијанта песме (Kir., part IV, No 1) где су *цэрны кудри*.

23 О Славујевој породици говорићемо у наредном делу рада.

2.3. *Породица*. Славуј, као што смо споменули у претходном делу рада, има породицу која личи на људску. У већини случајева она се представља као многобројна²⁴, па се тако најчешће говори да Славуј има жену и ћерке, или пак ћерке и зетове, а у нешто мањем броју песама – синове. Знатно ређе ту породицу чине само жена и ћерка, а у само једној од анализираних песама спомиње се да Славуј има мајку, за коју се каже да је *гроза великая*. Сви они обично прво покушавају да убију Иљу Муромца, а затим, на наговор самог Славуја (или жене²⁵ или једне од кћери), покушавају да умилоствиве Иљу различитим скупоценим даровима и тако откупе Славуја, али безуспешно.

Славујеву породицу одликује и изузетна физичка снага. Најчешће ту снагу показује најстарија кћи приликом напада на Иљу:

*Тут ударила-то палицей тяжолою –
Палиця была у ей в сорок пуд –
Как его-то ведь доць да Соловьева-та,
Невнацей она его ударила;
Цють не пал-то доброй молодець з добра коня,
Цють не выпал из седлышка да кипарисного* (Ryb., vol. II, No 170: 480).

Иако у наведеном цитату Славујева ћерка замало успева да избаци из седла Иљу Муромца, углавном јој ни то не полази за руком, а камоли да на неки други начин науди Иљи.²⁶

Најстарија кћи у већини биљина о Славују разбојнику заузима посебно место: осим што она најчешће напада Иљу, управо њена снага се приликом описа састава породице посебно наглашава. Сем тога, у неким песама се спомиње и њено име (*Марья Соловеевна / Соловьинова, Олена, Пелька, Катюшенька, Елена, Настасья*), што не важи за остале чланове породице, изузев у једној биљини (Ryb., vol. II, No 139) где се Славујева жена назива Акуљином Дудентјевном (*Акулина Дудентьевна*) и за коју се, вероватно не случајно, каже да има јак глас (*зичный голос*). Када је реч о најстаријој Славујевој ћерки, занимљиво је споменути и биљину где је она приказана као превозилац преко реке:

24 Број чланова породице варира у песамама: 3 ћерке, 7 ћерки и 7 зетова, 9 синова и ћерка, 40 синова и ћерка, итд. Можемо приметити да се користе *магични* бројеви карактеристични за народно стваралаштво уопште (уп. Voyvodich 2007), па се тако не говори да Славујева породица има 14 чланова, већ се то рашчлањује на 7 + 7, или, ако их је 10 укупно, онда на 9 + 1 и сл.

25 За Славујеву жену се некад каже да је мудра и лукава (*мудрая и хитрая*), јер управо она, уколико то не уради сам Славуј, саветује децу да откупе свог оца златом и сребром.

26 У сваком случају, Славујеву ћерку, а често и читаву породицу, побије Иља Муромец.

*Приезжал ведъ он да ко Дунай-реке,
 Ко широкою да ко глубокою.
 За ту реку да за широкою,
 За широкою да за глубокою,
 Перевощицьком была да Соловьева доць,
 Доць большая да Катюшенька (Kir., part IV, No 1: 81).*

У овом опису могли бисмо видети остатке представа о *превозиоцу* душа на другу страну реке.

У појединим биљинама пажњу привлаче и Славујеви синови: или својом бројношћу²⁷, или необичном снагом²⁸, или способношћу да се претварају у црне гавране са гвозденим кљуновима:

*Хочут обернуться черными воронами
 Со теми носы железными,
 Оне хочут расклевать добра молодца,
 Тово ли Илью Муромца Ивановича (Дан., No 82: 241).*

Последњи пример нам приказује Славујеве синове као чаробњаке. Овде бисмо додали и то да се у једној биљини (Hilf., No 210) Славујева кћи спомиње као *Елена волшебница*. У вези са овим Проп пише да напореда са представом о Славујевој породици као о сасвим обичној постоји и архаична представа о њима као о породици чаробњака (Ргорр 1958: 254).

Уз одлике ове породице, занимљиво је споменути и једну биљину где Иља пита Славуја зашто му сва деца изгледају исто, на шта му овај одговара:

*Я сына-та выросшу, за нево дочъ отдам;
 Дочъ-ту выросшу, отдам за сына,
 Штобы Соловейкин род не переводилса (Kir., part III, No 4: 37).*

Проп сматра да се описом оваквог размножавања путем инцеста додатно наглашава нечиста крв Славујевог легла, које већ и својом многобројношћу асоцира са малим змијчићима које газии Добриња у биљини *Добрыня и Змей* (Ргорр 1958: 256).

27 Највећи број синова је чак 40 (Рyb., vol. II, No 139).

28 Када се, на пример, говори како од беса бацају претешку палицу под облаке (Kir., part IV, No 1).

Уза све ово ваљало би рећи нешто и о кући у којој живи Славујева породица. Наиме, у биљинама то никад није обична кућа, већ раскошан, велик и богат двор. Опис тог двора разликује се од певача до певача: неки му посвећују мање, а неки више пажње, као у следећем примеру:

*Был двор на семи столбах,
На семи верстах,
Около был булатный тын,
В середочки был сделан гостинный двор,
Было сделано три терема златоверхие,
Вершечки с вершечками свивалися,
Розсажены были сады да зеленые,
Цвели да цвели все цветы лазуревы,
Подведена вся усадьба красовитая (Рyb., vol. II, No 127: 156).*

Како у овој тако и у неким другим биљинама спомиње се челична ограда (*булатный / железный тын*) око Славујевог двора. Међутим, у једној песми имамо потпуну слику те ограде:

*Как было около двора железной тын,
А на всякой тыныньки по маковке –
И по той по голове богатырския (Дан., No 82: 241).*

Овакви описи, који су чести и у бајкама²⁹, употпуњују слику застрашујућег и опасног бића, као што је у овом случају Славуј разбојник.

2.4. *Начин на који се лик појављује.* Славуј разбојник се увек налази на једном месту: он се не креће попут змаја ван своје територије³⁰, шта више, он је увек у једној одређеној тачки у оквиру области коју чува (на храсту), одакле пази да никог не пусти даље. Јунак се сусреће с њим тек кад приђе храсту на ком овај седи. Изузетак чине две биљине: једна (Kir., part III, No 3) – где се говори о томе како је Славуј видевши Иљу издалека полетео ка њему да га дочека својим смртоносним звиждуком, и друга (Kir., part III, No 1) – где Славуј излази у сусрет Иљи. Додајмо и то да јунак биљине не среће Славуја случајно и ненадано, већ са циљем одлази до њега, знајући тачно где се овај налази.

29 Уп. руску бајку *Василиса Прекрасная*, где су код Баба-Јаге на огради људске лобање.

30 В. биљину *Добрыня и Змей* и српску епску песму *Царица Милица и Змај од Јастрепца*.

2.5. *Физичке способности и оружје*. Иако се противник Иље Муромца зове Славуј, што нас асоцира на птицу, готово нигде се не помиње да он може да лети. О способности летења може се претпоставити само на основу неких детаља у изузетно малом броју песама, на пример, када га именују као *птица рахманная* или када се говори да га је Иља погодио стрелом у крило. И само у једној од анализираних песама се говори да Славуј може да лети, што смо спомињали у претходном делу рада.

Славујева физичка снага у биљинама нема експлицитан опис. Само у једној од анализираних песама можемо на основу неких појединости закључити да је он снажан. Реч је о сцени, када у Кијеву Славуј тражи да му се налије огромна количина вина да би могао звиждати. Тада он само једном руком подиже велику и тешку посуду у коју му је сипано вино:

*Налили ему чашу зелена вина,
Весом чашу полтора пуда,
Мерой чашу полтора ведра,
Принесли к Соловьѹ разбойнику.
Принимал он чашу единой рукой* (Рyb., vol. II, No 16: 90).

⋮

Међутим, оно што јесте снага и најбитнија одлика Славуја разбојника је његов глас. Управо он је главно и једино оружје овог бића, управо њиме он може да побије људе у једном даху:

*Все побивает вздохом единым;
От свисту его змеинаго, от крику зверинаго
Помирают все удалы-добры молодцы* (Рyb., vol. II, No 127: 153).

Посебна пажња се придаје врсти звука који Славуј испушта. Он није нимало једноличан и једноставан: (1) *свищет по-соловьему / по-змеинному / громким голосом / зычным голосом*³¹, (2) *кричит / ревет по-звериному*, (3) *рвкает по-звериному / по-туриному*, (4) *кричит покриком львиным / голосом богатырским*, (5) *шипит по-змеинному*, (6) *мызгает по-собачьему*. У једној биљини (Kir., part IV, No 1) се заједно са звуковима које Славуј производи гласом, наводи и јуначко лупање у дланове (*бьет в ладони по-богатырскому*).

31 О томе шта представља *зычный голос* код Словена и Румуна в. Radenkovich 2011.

Уколико обратимо пажњу на сваки од наведених израза, приметимо да у том низу страшних звукова пажњу привлачи следећи: *свищет по-соловьему* или, како у једној биљини (Рyb., vol. I, No 61: 349) срећемо, *защектал по-соловьиному*, где глагол *защектатъ* означава славујев цвркут, а не нечији други. Када је реч о Славују разбојнику, морамо признати да се славујев цвркут, каквим га ми данас доживљавамо, никако не уклапа у слику страшног бића. Према А. Н. Афанасјеву, оваква данашња нелогичност могла би се објаснити тиме да је првобитно значење глагола *щекотать* било *испуштање јаких, реских звукова попут славуја*, а да је тај *соловьиный щекот* раније служио као метафора за громогласне мелодије олује, грмљавине (Afanasyev 2007: 98–100, 320). На тај начин би се могло објаснити зашто се Славујев звиждук пореди са оглашавањем славуја. Ако би се ишло корак даље, онда би се могло рећи и да име овог бића води порекло од горе наведеног доживљавања славујевог цвркута. Међутим, ово не можемо тврдити јер је могуће и то да је израз *свищет по-соловьему* настао тек касније у вези са именом Славуја разбојника.

У биљинама се обично наводе три врсте звука које Славуј испушта: *змеиный, соловьиный, звериный*. Као што можемо да приметимо, овим звуковима су обухваћене све три космичке сфере: земља (*змеиный*), небо (*соловьиный*) и простор између њих (*звериный*) (Ivanov & Tорогов 1973: 77).

О снази гласа / звиждука са доста описâ се говори у биљинама: са цвећа опадају латице, дрвеће у шумама се савија до земље, стогодишњи храстови се заљуљају, тло се затресе, вода у реци се замути, људи или падају мртви или у несвест, падају куполе, куће се пољуљају или руше, стакла пуцају, цигле из димњака излећу, кров у двору одлети, трудне жене и кобиле се породе превремено у том тренутку иако бивају одведене неколико километара далеко од самог Славуја, коњ Иље Муромца се спотиче... О јачини звиждука обично се у песми говори два пута: једном на почетку песме када се описује колико је опасан Славуј, а други пут када поробљени Славуј звижди у Кијеву. Навешћемо примере за оба описа:

*А ѿ закричал-то он ведь по зверинному,
А свистнул-то он по змеиному,
А ино мать сыра земля продрогнула,
А со кряжиков песочки посыпались,
А во реченки вода вся помутиласи,
А темныи лесы приклонилисе,
А богатырской конь да на коленка пал* (Hilf., No 56: 300).

А скрычал-то он да гласом своим нижниим,
 А й маковки со теремов посыпались,
 А хрустальние околени розлопали,
 А все ли заходили окоракою,
 А князь-то Владимир он со стула пал,
 А три часу он князь да без души лежал (Hilf., No 56: 303).

Овакви описи подсећају на описе појављивања змаја³² у биљини о Добрињи и Змају, приликом чега се чује грмљавина и јака бука, небо се наоблачи, све се смрачи, вода у реци се замути, севају муње. И код Славуја, баш као и у горе поменутој биљини, видимо праву стихију, која настаје када митолошко биће креће у напад. Међутим, највероватније, не убија стихија људе који се усуде да прођу крај Славујевог гнезда, нити сам Славујев глас, већ страх који изазива тај звиждук заједно са појавама проузрокованим њиме у околном свету (потресање тла, савијање дрвећа до земље итд.). Ово не можемо видети тако очито на основу свих варијанти биљине, већ само на основу неких, где се говори да коњ Иље Муромца поклекне од великог страха, који је изазван звиждукотом. А то нам онда даје и објашњење зашто Славујев звиждук не утиче на храброг Иљу.

Осим овакве упечатљиве способности звиждања, која строго чува идентитет Славуја, неке варијанте песме говоре и о томе колико и како Славуј може да попије³³:

Уж выпивал ён тут чару зелена вина,
 Зелена вина полтора ведра,
 Уж выпивал он чару на единый дух (Hilf., No 212: 1003).

Ово нас донекле повезује са једним ликом из друге биљине (*Илья Муромец и Идолище*). Реч је о Идолишчу, који се одликује тиме што једе и пије у огромним количинама.

2.6. Род. Славуј разбојник је увек мушког рода, како граматичког, тако и природног. Уз то се говори о томе да има жену и децу, што несумњиво указује на природни мушки род (пол).

³² У вези са змајем можемо рећи да он у свом древном облику представља природне стихије, а управо стихије ватре, воде, планина и небеских сила – кише и грмљавине (Ргорр 1958: 189).

³³ У неким варијантама ове биљине наведено је да Славуј – када га Иља Муромец доведе у Кијев – тражи (пре него што ће звиждати) да му се да вина.

2.7. *Место пребивања.* У свим варијантама биљине о Иљи Муромцу и Славују разбојнику говори се да се Славуј налази на великом храсту³⁴ или храстовима (*столетние, вековечные*), чији се број разликује од песме до песме: 12, 9, 7, 6, 3, 1. Често се спомиње³⁵ да је на храстовима и гнездо у којем седи Славуј. Пут до тамо је зарастао травом, шумом, и да би се стигло до Славуја обично се мора проћи кроз шуме и мочваре³⁶, а затим прећи и река. У песмама се срећу различити називи свих тих места. Тако су шуме – *темные леса Брынские / корбы дремучие / леса дремучие*, мочвара или мочваре су *грязь Черная / Смородинская / Смоленская / топучая* или *болота зыбучие / дыбучие*, а река је – *речка Черниговская, река Смородина*³⁷, *речка Черная, Пачей река*. Из неких песама сазнајемо о њеној ширини и дубини: *в ширину река она в шесть же верст* (Hilf., No 210: 987), *в ширину ровно три версты, / в глубину глубока очень* (Ryb., vol. II, No 127: 153). Неколико пута се спомиње и да се Славујево гнездо налази, осим на храстовима, и покрај искривљене брезе (*у березы покляпыя*) или на двама таквим брезама (*на двух березах на покляпых*). У неким варијантама биљине спомиње се и планина, као једна од препрека на путу до Славуја: *гора крутая / Сионская / Сарачинские горы*.

У оваквим описима места може се уочити сличност са биљином *Добрыня и Змей*: змај се налази крај широке, дубоке реке (најчешћи назив за њу је *Пучай река*) и планине (чији је најчешћи назив *Гора Сорочинская*).³⁸

Овде је битно споменути да се река у биљинама појављује као последица традиционалне представе о реци као граници између овога и онога света (Pgorr 1958: 188). Стога можемо рећи да се Славуј повезује са змајевима некадашњим схватањем о чувару границе између два света. У прилог томе навешћемо пример из биљине где се таква представа нешто боље сачувала, и где се може наслутити чувар реке-границе јасније него у другим варијантама песме.

У тој биљини видимо да Славуј седи баш крај моста³⁹, јединог места где се може прећи река, и не пушта никог да прође даље:

34 Храст се често повезује са дрветом света, чија трочланост представља бесмртност, живот и смрт. Међутим, дешава се и то да се дрво поистовећује само са смрћу. Стога вероватно није случајно да се Славуј, као носилац смрти, налази управо на храсту (Ivanov & Tорогов 1965: 82).

35 У 10 од 35 анализираних песама.

36 Шуме представљају места где живе бића непријатељска човеку, као што је, на пример, *леший*. Варијанте шуме могу бити и мочваре, раскрснице и сл. (Ivanov & Tорогов 1965: 174).

37 Ово је најчешћи назив за реку.

38 Као што можемо да приметимо, наведене називе реке и планине можемо срести и у неким од назива места која се везују за Славуја.

39 Мост који се спомиње у појединим варијантама биљине о Иљи Муромцу (*калинов мост*) може се срести и у руским народним бајкама, као нпр. у бајкама *Бой на калиновом мосту* и *Буря-богатырь Иван коровий сын*. Обично тај мост чувају змајеви.

А у той же речки да у Смородинки
 У ей нет переброду да часто-мелкого
 Да нет перескоку да часто-уского;
 У ней есь через ей один каленов мост.
 У того есь у моста каленого,
 Да сидит Соловей на девяти дубах;
 Там не конному, не пешому проезду нет (Mark., No 107: 532).

Уз ово је занимљиво споменути и варијанту песме (Kir., part III, No 1) где Иља прелази преко реке Смородине тек након што је поробио Славуја и прошао његову кућу, из чега можемо закључити да се Славуј налазио пре реке и тамо чувао пролаз.

Овде би се ваљало подсетити речи В. Пропа које смо наводили у уводном делу рада – да је Славуј везан за оно време када се веровало у постојање два света на земљи, њихових граница и чувара тих граница у облику чудовишта (Ргорр 1958: 254).

2.8. *Штета коју наноси.* Штета коју Славуј разбојник наноси састоји се у томе што је преградио пут ка Кијеву, којим већ 30 година не да ником да прође. Сем тога, у неким варијантама ове песме се говори да је убио много јунака и обичних људи који су покушали проћи туда. Осим чувања путева по цену туђих живота, он никакву другу штету не наноси, као што то раде нека друга нељудска бића у биљинама: отимање девојке и народа уопште (змај из биљине *Добрыня и Змей*), опседање Кијева (Идолишче у песми *Илья Муромец и Идолище*), намерно уништавање одређеног јунака посредством лукавства (Марја из биљине *Михайло Потык*). С обзиром на то да је Славуј разбојник затворио не било који пут, већ пут према Кијеву, штета коју он наноси може се посматрати као штета општедруштвеног карактера⁴⁰. На тај начин некадашњи чувар границе између овог и оног света добија нову функцију – функцију државног непријатеља. Ово се може објаснити потребом да се митолошко у сижеима песама претвори у историјско, о чему пише и Проп: *Митолошки непријатељ почиње да губи своје митолошке црте и добија нови карактер, који не долази из митологије, већ из историјских односа и борбе ратног карактера* (Ргорр 1958: 196).

Уз све ово занимљиво је приметити и то да се приликом описа тога како Славуј чува пут говори да се крај њега не може проћи ни пешке, ни на коњу, нити се може пролетети. Навешћемо два таква примера из биљина:

⁴⁰ Штета коју наносе Змај (отимање људи) и Идолишче (опседање Кијева) такође је општедруштвеног карактера.

*А не конному, не пешему проходу нет,
А не серому волку прорыску нет,
А не ясному соколу пролету нет* (Mark., No 6: 348).

Нет пути ни проезжему, ни прохожему, ни пролетному (Ryb., vol. II., No 11: 84).

И овде, као и у опису Славујевог гласа, о чему смо говорили у претходном делу рада, можемо уочити три нивоа света: земља, небо и простор између њих. На тај начин Славуј заузима сва три дела овоземаљског простора.

2.9. *Борба*. Борба између Славуја и Иље Муромца траје доста кратко. Славуј звижди, а за то време Иља спрема лук и стрелу, којом касније успева лако да савлада противника. Често можемо срести и варијанту у којој Иља пушта зачарану стрелу, а зачарао ју је тако што јој је рекао да погоди Славуја у десно⁴¹ око, а изађе на лево уво (у неким варијантама – стрела излази на леви пазух, или пак на лево око и при том се врати назад). Ређе су варијанте где Иља погађа Славуја у десно крило, а у само једној песми се говори како га је ударио палицом у груди и тако збацио на тло. Навешћемо пример из једне од биљина где Иља зачарава (*наговаривает*) стрелу:

*Ты лети, стрелка, выше лесу, выше темного,
Ты лети, стрелка, ниже облака ходячего,
Не падай ты, стрела, ни на воду, ни на землю,
Полети ты, стрелка, Соловьёу прямо в правый глаз,
Правым глазом, стрелка, залети,
А левым глазом, стрелка, вылети!* (Gor., No 58: 337–338)

У коришћењу оваквих магичних предмета приликом борбе са чудовиштем можемо уочити сличност са биљином о Добрињи и Змају када Добрињи у борби са змајем помажу чаробни предмети (марама, бич). Изгледа да је у народној представи победа над чудовишним бићем, сем храбрости, неустрашивости, тражила и употребу магичних предмета јер се борба водила са натприродним, а не људским.

Када је реч о начину савлађивања Славуја, споменули бисмо једну варијанту биљине (Hilf., No 120) у којој борба између Иље и Славуја изгледа другачије него у осталим песмама: противници се срећу у пољу, где Иља брзо побеђује, оборивши

41 У биљинама се најчешће говори о томе како је Иља погодио Славуја у десно око или десно крило. Десно се у народу повезује са срећом, а лево са несрећом. Стога није случајно што се појављује епитет десно кад је реч о радњама Иље Муромца. Уп. са *леший* (биће непријатељско човеку), који се повезује са левим. Више о томе в. у: Ivanov & Tорогов 1965: 93, Каріса 2003: 35–36.

Славуја са коња. Овде би требало имати на уму да се певач дате биљине одликује тиме што у једној биљини спаја различите ствари, што смо спомињали и у делу рада где се описује изглед Славуја.

На крају биљине обично се говори о начину на који је Славуј завршио свој живот: након звиждања у Кијеву на сав глас, а не у пола гласа, како је то од њега тражено, Славуј разбојник бива кажњаван смрћу од стране Иље Муромца. Начин на који Иља убија Славуја разликује се од песме до песме. У највећем броју случајева Иља одсеца главу Славују. Међутим, у неким другим варијантама говори се да га је Иља или скидао на комаде, или заклао, или ударио о земљу, или везао коњу за реп и тако га пустио у поље. Постоји такође биљина (Рyb., vol. II, No 127) где се говори да је Славуј жив сахрањен, односно жив у земљу закопан.

Поред оваквих трагичних по Славуја завршетака, срећемо и једну песму где му се и те како посрећило. Наиме, Иља пушта овог разбојника говорећи му да више ником не причини зла⁴²:

Отпустил Илья Соловья вора Рахматова:

– Послушай, Соловей вор Рахматовиц;

Поезжай во свой дом;

Никого не обидь, вор Рахматовиц (Grig., No 38: 163).

2.10. *Особине, карактер.* Славуј разбојник стрепи за свој живот, и кад се нађе у безизлазном положају спреман је да га искупи.⁴³ Тако Славуј покушава богатством да умилостиви Иљу. Међутим, то није уродило плодом, и он и даље остаје Иљин заробљеник. Тако поробљен он делује доста послушно. Нигде се не говори да покушава да побегне Иљи и слично. Исто тако исказује поштовање оном ко га је победио, а презир према осталима, слабијим од њега. Тако он поносно одбија да демонстрира свој звиждук када кнез Владимир то тражи, самим тим одбијајући покорност сваком ко није јачи од њега, и говори следеће:

Не у вас-то я сегодня, князь обедаю,

А не вас-то я хочу да и послушати,

Я обедал-то у старого казака Иљи Муромца,

Да его хочу-то я послушати (Hilf., No 74: 444).

42 Када је реч о оваквом крају биљине, не треба да сумњамо у то да је Славуј престао са својим злоделима јер је Иља Муромец јунак који је заувек решио народ дуготрајне беде и сумња у његову победу је незамислива.

43 Уп. са биљином *Добрыня и Змей*, где је Змају исто тако драг свој живот и на све начине покушава да га спасе.

Али, када му Иља Муромец наређује да звижди у пола гласа, Славуј га никад не слуша и звижди на сав глас, због чега га на крају Иља и убија. Зашто Славуј не слуша Иљу? Да ли зато што има такву нарав да пошто-пото учини штету, да убије све које може, иако зна да не може побећи Иљи и да ће казна за непослушност највероватније уследити, или зато што је окушао последњу прилику да се спаси, избави од Иље, надајући се да ће му овај пут то успети? Славуј пре него што ће звиждати тражи да му се дâ вино.⁴⁴ Говори како без тога не може да пусти глас јер је сав у ранама. Мало је вероватно да је то стварно тако, те можемо рећи да је Славуј овде прибегао одређеном лукавству: он се претвара да је скроз онемоћао како би добио вино које ће му дати снаге да буде још јачи у свом звиждању не би ли остварио оно што је наумио – да својим звиждуком учини све што може, односно да убије све присутне на гозби код кнеза, како нам то објашњава певач у једној биљини (Рyb., vol. II, No 10). Међутим, ово нам не даје једнозначан одговор на горе постављено питање: и даље не знамо да ли је овде главни руководилац и узрок таквог Славујевог понашања његова урођена зла нарав или покушај ослобађања.

У сваком случају, можемо да видимо да је Славуј паметан, поносан када је пред њим слабији од њега, стрпљив, лукав и довитљив противник, који чека свој тренутак. Ово је један од интелигентнијих ликова митолошких противника у биљинама.

У вези с наведеним указаћемо на још понеки карактеролошки детаљ из појединачних примера биљина, с тим да те црте нарави не можемо тако лако прикључити општој представи о Славују управо из разлога што се срећу у само по једној варијанти анализираних песама.

Тако о препредености Славуја говори једна варијанта песме, где он покушавајући да спаси живот обећава да ће изградити око Кијева села, улице и манастире. Међутим, Иља му не верује и убија га. Ово још додатно сведочи и о томе да је Славујева природа несумњиво зла. То непогрешиво зна Иља и зато му не верује.

Постоје још две биљине које овде ваља споменути. У једној видимо Славуја као биће жељно демонстрирања својих изванредних гласовних могућности, па тако када се у Кијеву од њега тражи да звижди, запажамо следећу ситуацију:

*Соловей разбойник разгордился,
засвистал он во весь свист* (Kir., part III, No 3: 34).

44 У једној варијанти биљине (Рyb., vol. II, No 170) Славуј, поред вина, тражи да му и превију главу.

У другој биљини Славуј је сувише поносан да призна да га је било ко успео победити, па тако када га у Кијеву питају како га је Иља поробио, он објашњава свој пораз следећим речима:

*Вить на ту пору больно пьян я был,
У меня большая дочь была именинница* (Kir., part III, No 4: 39).

2.11. *Сличан лик у другим песмама.* Лик као што је Славуј разбојник не појављује се ни у једној другој биљини. Он чува свој идентитет и непоновљивост, пре свега натприродном способношћу звиждања. Међутим, уз ово бисмо требали скренути пажњу и на то да Иванов и Топоров зближавају Славуја разбојника са рогатим змајем Соколом, ликом из белоруског фолклора који има гнездо на 12 храстова (Ivanov & Торогов 1974: 86). Наиме, они и у белоруском Соколу и руском Славују виде преобликованог змајоликог противника Перуна.

3. ЗАКЉУЧАК

У анализираном лику Славуја разбојника можемо да уочимо резултат процеса потискивања митолошког историјским, када у биљинама услед тежње ка описивању реалних догађаја и реалних историјских непријатеља митолошка бића губе своје фантастичне црте. Међутим, Славуј услед ове тенденције, поред тога што је добио реалне, није изгубио митолошке карактеристике. Све то можемо видети у неколико следећих тачака:

3.1. *Назив.* Уколико пођемо од самих назива за дато биће (*Соловей разбойник, Соловей Рахматович / Одихмантьевич* и сл., *птица рахманная*), увидећемо да се овде спајају две представе: једна о летећем митском бићу (*Соловей, птица рахманная*), друга – о реалном непријатељу (*разбойник*) чије нас име асоцира на татарско порекло (*Рахматович / Одихмантьевич*). У томе да име митолошког непријатељског бића прати назив који указује на његово страно, неруско порекло видимо потребу народа за историјским сижеом. На тај начин негативни јунак биљине постаје Татарин, односно нехришћанин.

3.2. *Изглед.* О изгледу Славуја биљине не говоре много, али оно што можемо да уочимо јесте то да се и овде митолошко и историјско стапају у једно: Славуј има како животињске (птичје) тако и људске црте. Фантастични, птичји елементи остали су само у траговима: Славуј има крила, о чему говоре само поједине варијанте песама, и сем тога, налази се на храсту у гнезду, што су стални његови атрибути. Насупрот овоме, о људским цртама сведоче Славујеви делови тела који се спомињу: глава (*буйна*

голова), коса (*желты кудри*), очи и уши, кроз које пролази стрела Иље Муромца, руке (*белы руки*), прса (*бела грудь*).

Слику о овом бићу употпуњује опис његове породице: мајка, жена, ћерке, синови и зетови су људског изгледа, говоре људским језиком (као и сам Славуј), живе у двору, а не у гнезду. Поред наведених људских особина, оваква, наизглед обична породица, има и одлике натприродних бића. О томе нам говори изузетна снага Славујеве деце (пре свега најстарије кћери), као и способност синова да се претварају у црне гавране.

3.3. *Способности*. Изузетно снажан глас и звиждук, који проузрокују праву стихију у све три тзв. космичке сфере (земља, небо и простор између њих), јесу најистакнутија црта Славуја разбојника. Управо ова фантастична способност даје Славују његову индивидуалност. Уз ово можемо да додамо да Славуј не поседује никакво друго оружје сем смртоносног звиждука. Процес уношења историјског у биљине на овом плану није достигао већи степен развијености; у супротном би највероватније Славуј имао уза себе оружје, а његово звиждање би се или у потпуности изгубило, или би представљало безначајан, споредни детаљ.

3.4. *Место*. Славуј разбојник се налази на храсту до којег се може доћи само након превазилажења одређених препрека: шума, мочваре, реке. У овоме видимо остатке некадашњих представа о чуварима граница између овог и оног света који су (према В. Пропу) имали облик летећег чудовишта. Границу између та два света представљала је река. Стога није случајно да се у појединим варијантама биљине Славуј налази испред реке (крај моста где се једино и може прећи река) и тамо чува пролаз. Овоме бисмо додали и то да јунак биљине не среће случајно Славуја, већ одлази до њега са циљем да га порази знајући тачно где се он налази. Вероватно је на исти или сличан начин поступао и првобитни јунак овог сижеа.

У вези са митолошким представама можемо споменути и храст на ком седи Славуј: он се доводи у везу са дрветом света. Сем тога, управо са њега ово митолошко биће не допушта пролаз у оквиру све три овоземаљске сфере (небо, земља, простор између њих). Уз ово бисмо још додали и то да се Славуј повезује и са шумом, где се, према народним представама, налазе натприродна бића непријатељска човеку.

Међутим, овде је процес потискивања митолошког историјским учинио своје: шума, мочваре, река и храст, где се налази Славуј, на путу су до Кијева. Они су препрека ка државном центру, а не ка оностраним свету. Ово нас доводи до следеће тачке.

3.5. *Штета*. Штета коју Славуј наноси састоји се у преграђивању пута ка важном државном центру (Кијеву), којим нико не може да прође већ 30 година. У овоме видимо покушај да се функције митолошког бића преосмисле и прилагоде историјском. На тај начин Славуј постаје државни, општедруштвени непријатељ, разбојник у ширем

смислу речи. Међутим, митолошки траг је ипак остао: Славуј без разлога запоседа пут ка Кијеву, он никог не пљачка, нити жели да покори и освоји Кијев, он само не да ником да прође даље од места крај реке на ком се он налази. Да је историјско у потпуности преовладало, Славуј би имао неку материјалну корист од свог преграђивања пута. Међутим, није тако, и његова функција стражара одређене границе остаје и у времену када је митолошко требало да буде избрисано.

3.6. *Борба.* Када је реч о борби између Иља Муромца и Славуја разбојника, можемо запазити да она доста кратко траје: Славуј звижди, након чега га Иља погађа стрелом. У тој борби постоји детаљ који се повезује са фантастичним. У питању је зачарана стрела уз помоћ које Иља побеђује свог противника. Само изговарање магичних речи одводи нас далеко од свега оног што може представљати историјско и реално. Међутим, оно што је битно, јесте то да се Славуј не може победити на обичан начин – само уз помоћ неустрашивости. Неопходан је и чаробни предмет за савладавање натприродног бића. Додајмо још и то да ако се у првом делу сукоба још и очувао фантастични елемент, у другом делу, где Иља убија Славуја, фантастично у потпуности нестаје: Иља одсеца главу свом поробљеном противнику у Кијеву, потпуно реалном и историјском месту.

На основу свега горе наведеног могли смо да закључимо шта је произишло из тенденције да се у биљине унесу историјске, реалне црте и самим тим истисну митолошке: процес историзовања није извршен до краја, захваљујући чему се могу уочити неки делови првобитног сижеа које смо споменули како током анализе лика Славуја тако и у закључку.

У вези с питањем порекла Славуја разбојника ништа поуздано не можемо тврдити. За такво разматрање потребна је, по свему судећи, шира анализа која би пре свега укључивала поређење овог лика са другим ликовима народног стваралаштва не само руског него и других словенских, а вероватно и несловенских народа.

БИБЛИОГРАФИЈА

Скраћенице – извори:

Dan.: Likhachov, Dmitry Sergeevich. *Old Russian Poems Collected by Kirsha Danilov. Moscow – Leningrad: AN SSSR, 1958.* [In Russian: Лихачев, Дмитрий Сергеевич. *Древние русские стихотворения, собранные Киршей Даниловым.* Москва – Ленинград: АН СССР, 1958.]

Grig.: Grigoryev, Alexander Dmitrievich. *Arkhangelsk Bylinas and Historical Poems. Vol. 1. Moscow: Typography of the University, Strastny Boulevard, 1904.* [In Russian: Григорьев, Александр

Дмитриевич. *Архангельские былины и исторические песни*. Т. I. Москва: Университетская типография, Страстный бульвар, 1904.]

Gor.: Gorelov, Alexander Alexandrovich. *Pechora Bylinas*. Vol. 1. Saint Petersburg: Nauka; Moscow: Klassika, 2011. [In Russian: Горелов, Александр Александрович. *Былины Печоры*. Т. I. Санкт-Петербург: Наука; Москва: Классика, 2011.]

Hilf.: Hilferding, Alexander Fedorovich. *Onega Bylinas*. In 3 vols. Saint Petersburg: Typography of the Imperial Academy of Sciences, 1873. [In Russian: Гильфердинг, Александр Фёдорович. *Онежские былины*. Т. I–III. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1873.]

Kir.: Kireevsky, Pyotr Vasilievich. *Poems Collected by P. V. Kireevsky*. In 3 vol. Moscow: Society of Lovers of Russian Literature, 1860. [In Russian: Киреевский, Петр Васильевич. *Песни, собранные П. В. Киреевским*. Вып. I–III. Москва: Общество любителей российской словесности, 1860.]

Mark.: Markov, Aleksey Vladimirovich. *Belomorsk Bylinas*. Moscow: Provider of His Majesty's Palace Partnership of Printing by A. A. Levenson, 1901. [In Russian: Марков, Алексей Владимирович. *Беломорские былины*. Москва: Поставщик Двора Его Величества Т-во Скоропечатни А. А. Левенсон, 1901.]

Ryb., vol. I: Gruzinskiy, Aleksey Evgenevich. *Poems Collected by P. N. Rybnikov*. Vol. 1. Moscow: Sotrudnik shkol, 1909. [In Russian: Грузинский, Алексей Евгеньевич. *Песни, собранные П. Н. Рыбниковым*. Т. I. Москва: Сотрудник школ, 1909.]

Ryb., vol. II: Gruzinskiy, Aleksey Evgenevich. *Poems Collected by P. N. Rybnikov*. Vol. 2. Moscow: Sotrudnik shkol, 1910. [In Russian: Грузинский, Алексей Евгеньевич. *Песни, собранные П. Н. Рыбниковым*. Т. II. Москва: Сотрудник школ, 1910.]

Литература:

Afanasyev 2007: Afanasyev, Alexander Nikolayevich. *Mythology of Ancient Russia*. Moscow: Eksmo, 2007. [In Russian: Афанасьев, Александр Николаевич. *Мифология Древней Руси*. Москва: Эксмо, 2007.]

Efimovich 1890–1907: Efimovich, Ivan Andreevskiy & Konstantin Konstantinovich Arsenyev & Fedor Fomich Petrushevskiy. *The Brockhaus and Efron Encyclopedic Dictionary*. Petersburg: AO F. A. Brockhaus – I. A. Efron, 1890–1907. http://dic.academic.ru/contents.nsf/brokgauz_efron/. [In Russian: Ефимович, Иван Андреевский & Константин Константинович Арсеньев & Федор Фомич Петрушевский. *Энциклопедический словарь Брокгауз и Ефрона*. – Петербург: АО „Ф. А. Брокгауз – И. А. Ефрон“, 1890–1907. http://dic.academic.ru/contents.nsf/brokgauz_efron/]

Ivanov & Toporov 1965: Ivanov, Vyacheslav Vsevolodovich & Vladimir Nikolayevich Toporov. *The Proto-Slav Religious Systems as Semiotic Models of the Universe*. Moscow: Nauka, 1965. [In Russian: Иванов, Вячеслав Всеволодович & Владимир Николаевич Топоров. *Славянские языковые моделирующие системы*. Москва: Наука, 1965.]

Ivanov & Toporov 1973: Ivanov, Vyacheslav Vsevolodovich & Vladimir Nikolayevich Toporov. “About a Problem of Authentic Late Secondary Sources in Regards to Mythology Research. (Data about Veles in North Russian Tradition and Issues about Criticism of Written Texts).” In Lotman, Yuriy Mihaylovich, ed. *Proceedings about Semiotic Systems*, no 6. Tartu: University of Tartu Press, 1973, 46–82. [In Russian:

Иванов, Вячеслав Всеволодович & Владимир Николаевич Топоров. “К проблеме достоверности поздних вторичных источников в связи с исследованиями в области мифологии. (Данные о Велесе в традициях Северной Руси и вопросы критики письменных текстов).” В: Лотман, Юрий Михайлович, ред. *Труды по знаковым системам*, по 6. Тарту: Издательство Тартуского университета, 1973, 46–82.]

Ivanov & Toporov 1974: Ivanov, Vyacheslav Vsevolodovich & Vladimir Nikolayevich Toporov. *Studies in Ancient Slavic Culture*. Moscow: Nauka, 1974. [In Russian: Иванов, Вячеслав Всеволодович & Владимир Николаевич Топоров. *Исследования в области славянских древностей*. Москва: Наука, 1974.]

Kapica 2003: Kapica, Fedor Sergeyeovich. *Slavic Traditional Beliefs, Celebrations and Rituals*. Moscow: Flinta: Nauka, 2003. [In Russian: Капица, Фёдор Сергеевич. *Славянские традиционные верования, праздники и ритуалы*. Москва: Фланта: Наука, 2003.]

Karadzic 2006: Karadzic, Vuk Stefanovich. *Serbian Folk Poems (1846): 3rd book*. Belgrade: Institute for Textbooks and Teaching Resources, 2006. [In Serbian: Караџић, Вук Стефановић. *Српске народне пјесме (1846): књига трећа*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2006.]

Kleyn 2004: Kleyn, Lev Samuilovich. *The Resurrection of Perun: the Reconstruction of East Slavic Paganism*. Saint Petersburg: Evraziya, 2004. [In Russian: Клейн, Лев Самуилович. *Воскрешение Перуна. К реконструкции восточнославянского язычества*. Санкт-Петербург: Евразия, 2004.]

Miller 1892: Miller, Vsevolod Fyodorovich. *Excursus on the Folk Russian Epic*. Moscow: Typography I. Kushnereva, 1892. [In Russian: Миллер, Всеволод Федорович. *Экскурсы в область русскаго народного эпоса*. Москва: Типография товарищества И. Н. Кушнерев и К°, 1892.]

NT 2003: The New Testament. *Holly Bible: The New Testament of Our Lord and Savior Jesus Christ*. Belgrade: Publishing Fund of the Archbishopric of Belgrade-Karlovac, 2003. [in Serbian: Нови завјет. *Свето писмо: Нови завјет Господа нашег Исуса Христа*. Београд: Издавачки фонд Архиепископије београдско-карловачке, 2003.]

Propp 1958: Propp, Vladimir Yakovlevich. *The Russian Heroic Epic*. Moscow: Gosudarstvennoe Izdatelstvo Khudozhestvennoy Literatury, 1958. [In Russian: Пропп, Владимир Яковлевич. *Русский героический эпос*. Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1958.]

Putilov 1971: Putilov, Nikolay Ivanovich. *Russian and South Slavic Heroic Epic*. Moscow: Nauka, 1971. [In Russian: Путилов, Борис Николаевич. *Русский и южнославянский героический эпос*. Москва: Наука, 1971.]

Putilov 2008: Putilov, Nikolay Ivanovich. *Ancient Russia in Personae*. Saint Petersburg: Azbuka-klassika, 2008. [In Russian: Путилов, Борис Николаевич. *Древняя Русь в лицах*. Санкт-Петербург: Азбука-классика, 2008.]

Radenkovich 2011: Radenkovich, Lubinko. “About Loud / Stentorian Voice in the Bylinas. (Some Slavic-Romanian Parallels).” In Ivanova, Tatyana Grigoyevna, ed. *Classical Folklore Today: Conference Materials Dedicated to the 90th Anniversary of the Birth of Boris Nikolaevich Putilov*. Saint Petersburg: Dmitry Bulanin, 2011, 76–84. [In Russian: Раденкович, Любинко. “О громком / зычном голосе в былинах. (Некоторые славяно-румынские параллели).” В: Иванова, Татьяна Григорьевна, ред. *Классический*

фольклор сегодня: Материалы конференции, посвященной 90-летию со дня рождения Бориса Николаевича Путилова. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2011, 76–84.]

Tokarev 1997: Tokarev, Sergey Aleksandrovich. *Myths of Nations of the World*. In 2 vols. Moscow: Bolshaya Rossiyskaya Enciklopedia, 1997. [In Russian: Токарев, Сергей Александрович. *Мифы народов мира: энциклопедия*. В двух томах. Москва: Большая Российская энциклопедия, 1997.]

Voyvodich 2007: Voyvodich, Darya Doychilovna. “Russian and Serbian Linguistic Pictures of the World through the Prism of Quantitative Relations in the Paroimyas.” In Szypielewicz, Ludmila & Iosif Sternin, eds. *Communicative Behavior*, no 28: *Communicative Behavior of Slavic Nations (Russians, Ukrainians, Belarusians, Poles, Serbs)*. Warsaw: Institute of Russian Studies of the University of Warsaw, 2007, 167–184. [In Russian: Войводич, Дарья Дойчиловна. “Русская и сербская языковые картины мира через призму количественных отношений в поговорках.” В: Szypielewicz, Ludmila & Iosif Sternin, red. *Коммуникативное поведение*, no 28: *Коммуникативное поведение славянских народов (русские, украинцы, белорусы, поляки, сербы)*. Warszawa: Instytut Rusycystyki Uniwersytetu Warszawskiego, 2007, 167–184].

⋮

XVIII-WIECZNA BUŁGARIA OCZYMA HETMANA FILIPA ORLIKA (NA PODSTAWIE *DIARIUSZA PODRÓŻNEGO 1720–1723*)

MARIOLA WALCZAK-MIKOŁAJCZAKOWA
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

18TH-CENTURY BULGARIA THROUGH THE EYES OF HETMAN PYLYP ORLIK (BASED ON HIS TRAVEL DIARY FROM THE YEARS 1720–1723). The paper comments on the information about 18th-century Bulgaria revealed by Cossack hetman Pylyp Orlyk in his travel diary. In October 1720 Orlik set out on a journey from Stockholm to Istanbul. The purpose of his trip was to find allies and supporters to fight against Russia. Orlik's journey began in Stockholm, because his first and most important ally was the king of Sweden, Charles XII, with whom he had already come in contact and agreed on joint plans. A large part of the hetman's journey went through the territories of the Ottoman Empire and the lands dependent on him. This is why his travel diary contained much information about Bulgaria and the Bulgarians. Orlik described the places where he stayed for a night, reported the course of the following days, travel hardships, meetings held and even eaten meals. He wrote about the state of the church and the number of Christians in each town. His diary is therefore a source of invaluable knowledge about the Bulgarian lands in the first half of the 18th century.

Keywords: *hetman, Cossack, travel report, Bulgaria, Thrace, 18th-century memoirs*

W październiku 1720 roku w podróż ze Sztokholmu do Stambułu wyruszył kozacki hetman Filip Orlik (ukr. Pyłyp Orłyk). Celem jego podróży było znalezienie sojuszników i pomocników do walki z Rosją. Podróż Orlika zaczęła się w Sztokholmie, gdyż jego pierwszym i najważniejszym sojusznikiem został król Szwecji Karol XII, z którym już wcześniej zdążył wejść w kontakt i uzgodnić wspólne plany. Duża część podróży hetmana przebiegała przez terytoria imperium osmańskiego i ziemie od niego zależne, toteż w jego dzienniku podróży-

nym znalazło się wiele informacji na temat Bułgarii i Bułgarów. Należy w tym miejscu zaznaczyć, że posługując się toponimem Bułgaria, Filip Orlik ma na myśli Mezję. W niniejszym artykule jako ziemie bułgarskie traktowana jest także ta część Macedonii z opisów Orlika, która obecnie leży na terytorium Republiki Bułgarii. W ten sposób pominięte zostały dość szczegółowe opisy kilku miast należących dziś do Grecji, chociaż przygody, jakie przeżył w nich podróżnik na pewno zasługują na uwagę.

Postać hetmana Filipa Orlika jest stosunkowo mało znana, chociaż jego działalność, dokonania, a nawet życie prywatne na pewno zasługują na uwagę. W polskiej literaturze naukowej, jeśli mowa o hetmanie Orliku, to jedynie w kontekście stworzonej przez niego kozackiej konstytucji z 1710 r., uznawanej dziś przez wielu historyków ukraińskich za pierwszą konstytucję Ukrainy. Podobne informacje znajdziemy też w Internecie. W ostatnich latach *Diariuszem* zajęła się Walentyna Sobol, podejmując jego tłumaczenie na współczesny język ukraiński (Sobol 2017, Sobol 2018). Jedna z nielicznych prac analitycznych dotyczących *Diariusza* zawierają rażące błędy, toteż nie można opierać na niej swoich wywodów, por. *przyszedł na świat [...] we wsi Kausta* – chodzi o wieś Kasut k. Oszmiany na Białorusi; *zaczął pobierać naukę w szkole, która należała do monasteru św. Wasyliana* – mowa o klasztorze bazylianów; *w swoim diariuszu pisze o podróżach po Rzeczypospolitej. Odwiedził m.in. Częstochowę, Wrocław, Kawaty* – podczas gdy Orlik pisze o mieście Kawala w dzisiejszej Grecji. Wszystkie cytaty pochodzą z artykułu zamieszczonego w czasopiśmie naukowym wydawanym przez Uniwersytet Warszawski (Bzorek 2015: 91–93).

Tymczasem hetman Filip Orlik był postacią nietuzinkową, o czym niezbitnie świadczy prowadzony przez niego *Diariusz podróży*, który zaczął spisywać w 1720 r. po opuszczeniu Sztokholmu. Encyklopedia kozaczyzny podaje, że prowadził go do roku 1732 (Turchenko 2006: 423). Tymczasem drukiem została wydana część opisująca okres od października 1720 do lutego 1723 (Tokarzewski Karaszewicz 1936) oraz nowsze, obszerniejsze wydanie obejmujące lata 1720–1726 (Subtelny 1988).

Na początek celowym wydaje się więc przybliżenie postaci autora *Diariusza*. Filip Orlik urodził się 11 lub 21 października 1672 we wsi Kosut (błr. Kasuta) koło Oszmiany, zmarł 24 maja 1742 w rumuńskich Jassach. Pochodził ze szlacheckiej rodziny o czesko-polskich korzeniach, był szlachcicem herbu Nowina (Smolij 2006: 190), która podczas wojen husyckich wyemigrowała z Czech do Królestwa Polskiego, a stamtąd do Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jego matka, Irena, była prawosławna i w takim też obrządku ochrzciła syna. Ojciec Filipa, Stefan, był katolikiem; zginął w bitwie pod Chocimiem. Przyszły hetman uczył się prawdopodobnie w kolegium jezuickim w Wilnie, później w Akademii Kijowsko-Mohylańskiej, gdzie zdobył solidne wykształcenie. Najprawdopodobniej tam też poznał Iwana Mazepę. W latach 1698–1700 był pisarzem w kancelarii metropolity kijowskiego,

potem w pułku połtawskim. W roku 1702 został głównym pisarzem wojska zaporoskiego i najbliższym współpracownikiem Mazepy. O jego zażyłości z hetmanem Mazepą, może świadczyć fakt, że Mazepa był ojcem chrzestnym trojga dzieci Orlika: syna Grzegorza, który został później we Francji generałem (tam znany jako Comte d'Orlik), syna Michała i córki Barbary. Orlik miał 8 dzieci – ojcami chrzestnymi dwojga kolejnych byli: król Szwecji Karol XII i król Polski Stanisław Leszczyński. Po bitwie pod Połtawą Orlik wraz z Mazepą i królem Szwecji Karolem XII wyemigrował na terytorium Imperium Osmańskiego, gdzie w miejscowości Bendery we wschodniej Mołdawii Mazepa zmarł. Pół roku po jego śmierci, w kwietniu 1710, Filip Orlik został obrany hetmanem na wygnaniu (Turchenko 2006: 423). Wybór ten został oficjalnie zatwierdzony przez szwedzkiego monarchę. Na początku roku 1711 Orlik oddał się pod protekcję chana krymskiego Dewleta II Gireja (Smolij 2006: 587–603). W tym samym roku światło dzienne ujrzaly *Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis (Pakty i konstytucje praw i wolności wojska zaporoskiego)* – w historiografii ukraińskiej określane jako tzw. *Konstytucja Benderska*.

Po tym jak w listopadzie 1710 r. Turcja wypowiedziała wojnę Rosji, Orlik wraz z Kozakami, Tatarami, Turkami i Polakami pod dowództwem Józefa Potockiego (zwolennikami Stanisława Leszczyńskiego) ruszył na Ukrainę. Początkowo odnosił sukcesy w walkach z Rosjanami, później jednak, na wieść o zbliżaniu się dużych sił rosyjskich pod wodzą feldmarszałka Borysa Szeremietiewa, hetmana opuścili Polacy, a wśród Turków i Tatarów następowały masowe dezercje. Siły Orlika stopniały na tyle, że był on zmuszony powrócić do Bender. W roku 1720, w dobie bezskutecznej walki o oswobodzenie się Rzeczypospolitej spod kurateli carskiej po tzw. Sejmie niemym, ułożył plan antycarskiego sojuszu. Do końca życia zabiegał w europejskich stolicach o poparcie dla sprawy kozackiej (Glebocki 1999: 52–60). W takim też celu, w październiku 1720 r. wyruszył do Stambułu, który w *Diariuszu* nazywany bywa również Konstantynopolem i Carogrodem.

Dziennik Piotra Orlika cenią szczególnie badacze zajmujący się historią Salonik. Mark Mazower, autor najnowszej monografii tego miasta, wydanej po polsku w roku 2017, tak charakteryzuje zapiski hetmana – o którym zresztą na podstawie *Diariusza* mówi, że był to człowiek *starannie wykształcony, życzliwy z natury* (Mazower 2017: 131):

Żaden inny dziennik nie dokumentuje równie szczegółowo życia tego miasta w XVIII wieku. Spisywane na bieżąco notatki zawierają nie tylko przebogatą korespondencję polityczną – autor prowadził ją po łacinie, francusku, polsku i ukraińsku, po czym skrupulatnie sporządzał kopie listów w diariuszu – lecz także opisują codzienność. Dowiadujemy się więc o wybrykach jego nieokrzesanych służących, o miejscowej kuchni, trofeach myśliwskich przyniesionych wieczorem z polowania na podmiejskich nizinach, czytamy opowieści zasłyszane od krawców, tłumaczy, strażników. Wygnaniec spotyka się

z jezuitami, konsulami, lekarzami, szpiegami oraz tureckimi sędziami i gubernatorami rządzącymi miastem (Mazower 2017: 131–132).

Ta krótka charakterystyka sposobu narracji prowadzonej przez Filipa Orlika jest niezwykle trafna i – chociaż odnosi się do innych realiów niż interesujące nas w tym miejscu – można powiedzieć, że opisy Bułgarii i Bułgarów prowadzone są bardzo podobnie, tyle tylko, że wiele miejsca w nich zajmują relacje dotyczące trudów podróży.

Hetman Orlik pisał w sposób niezwykle barwny, posługując się sobie tylko właściwą mieszaniną języka polskiego i łacińskiego, makaronizując teksty w różnym stopniu, w zależności od podejmowanego w danym miejscu tematu. Ten styl, charakterystyczny dla polskiej szlachty w XVIII wieku został dodatkowo urozmaicony zapożyczeniami z wielu języków, z którymi Orlik miał bezpośredni kontakt w czasie swoich wędrówek (wołoski, grecki, turecki). Oczekując na przeprawę przez Dunaj pisał:

Maius 11/31 (...) napisałem trzy Listy ieden do Hospodara Mulatńskie-o prosząc go o rekomendacją osoby moiey tak do Porty iako y do Siostrzeńca Swe-o Tłumacza wielkiego, drugi list do tegoż tłumacza wielkiego, w którym wyraziłem vinculum fraternitatis które między mną y wuiem Jego Hospodarem Mulatńskim interdecit, y prosiłem aby insistendo vestigijs Wuia Swe-o chciał mnie y rebus meis favere, y przypomniał o mnie Wezyrowi żeby mię po Ramazanie y Bayramie ordinanssem Porty wokowano do Stambułu (Tokarzewski Karaszewicz 1936: 103).

W innym miejscu zaś relacjonował:

(...) dogonił nas na koniu Poganin z wielkimi hałasami, y wołaniem hayde hayde powrócił nas, z którym przyszło ad ligitia y niechcąc dłużej z nim ligitari skoczyłem naprzod koniem do gospody (...) (Tokarzewski Karaszewicz 1936: 111).

Zdarzało mu się także używać cyrylicy – robił to jednak z rzadka, jedynie w takich wypadkach, kiedy miał problem ze znalezieniem polskiego odpowiednika jakiegoś cerkiewnego terminu:

13/2 We Szrodę byłem na nabożeństwie отдания праздника Paschalis które się odprawiało z mrozem y wiatrem zimnym przez cały dzień trwającym, byłem także na nieszporce.

20/9 We Szrodę na S-te-o Mikołaiia (które-o przeniesienia reliqwy Grecy nie celebriują) byłem na Nabożeństwie lecz na iutrznia już nie zostałem, którą po Służbie Bożej odprawiłem tamże w Cerkwi z величaniem и словословіемъ великимъ (Tokarzewski Karaszewicz 1936: 94–95).

Stosował charakterystyczny system skrótów i dość osobliwe zasady pisowni dotyczące użycia wielkich i małych liter:

(Maius) 30/19 W Sobotę byłem ex voto na Służbie Bożej y odprawiliśmy potym pro felici itinere Moleben do Najświętszej Panny po którym Nabożeństwie pożegnałem Oyca Ihumena, y powróciwszy do Gospody pisałem List do Xdza Załęskie-o zalecając mu y Correspondencją y prosząc o przesłanie Listo d Mustafy Agi Gospodarza mego iesli będzie miał od Żony moiey najmilszey. Prosiłem także o interpozycją do Imć P-a W-dy Kijowskie-o aby chciał żonie moiey succurrere 200 talr za które obiecałem aequivalente pretio w Stambule kupić dla Imsci co mi rozkaże (Tokarzewski Karaszewicz 1936: 98).

W notatkach dotyczących przejazdu przez ziemie bułgarskie pojawiają się (oprócz licznych nazw własnych) takie wyrazy jak: *aga*, *kadija*, *ramazan*, *bayram*, *rakija*, *Alkaran* ('Koran'), *menzel* ('karczma z pocztą'), *lafa* ('żołnierski żołd'), *hayde* i in.

Datację swych notatek sporządzał według dwóch kalendarzy – katolickiego i prawosławnego. Brał zresztą udział w nabożeństwach obu obrządków i na podstawie *Diariusza* trudno jest orzec, jakiego był wyznania. Sam zresztą nazywał siebie tylko chrześcijaninem, nie konkretyzując nigdy swojej konfesji. Jego wiedza religijna natomiast była niekiedy większa niż duchowieństwa, z którym miał kontakt – pouczał np. greckiego biskupa, że Ormianina nie należy chrzcić, gdyż ten jest już chrześcijaninem.

Przekroczenie Dunaju zajęło mu sporo czasu. Próbował to uczynić ostatniego dnia maja według *Stare-o kalendarza*, ale pod datą 1 czerwca 1721 odnotował, że na przeszkodzie stanął silny wiatr i *przewoźnicy nie smieli rezolwować się*. Pierwszym tureckim – jak pisze Orlik – miastem w którym się zatrzymali był Maczen nad Dunajem, a stamtąd wyruszyli do *Wsi Chrześcijańskiej* Satulna na nocleg. Kolejno wymienia jeszcze *miasteczko*, czyli wieś Taiakiu (przycaczając nawet legendę o mamce cesarza tureckiego o imieniu Tai, która tę wieś otrzymała na własność, i wyjaśniając, że tureckie *kiu* znaczy tyle właśnie, co 'wieś') oraz miasto Hirsowa (Obecnie Hârsova w Rumunii, okręg Konstanca). Kolejne wymieniane przez Orlika miejscowości to: wieś Bałta (gdzie zjedli obiad z *Suchą rybą*), *miasteczko mizerne* Karasu (co znaczy po naszymu Czarna Woda – wyjaśnia i dodaje *Snąc od Jeziora nad którym te miasteczko leży nazwane, dla niezdrawey y smierdzącey wody o ktorey powiadają iż iesliby się kto napił zaraz febra napadnie* – Tokarzewski Karaszewicz 1936: 105), wsie Butbuler i Guwemli, które nie zrobiły na nim większego wrażenia, nieco ładniejszą wieś Hermanowa oraz *głowa Dobrodzany* miasto Buzarczyk. Wszystkie te położone w delcie Dunaju miejscowości wydały mu się niewarte większej uwagi. Zauważał jedynie, że mieszka w nich niewielu chrześcijan, głównie niewolników lub służących, u których dostrzegł wielką *religionis ignorantia*. Tereny te nie przypadły mu do gustu również jeśli chodzi o krajobrazy, w których brakowało lasów. Narzekał więc, że posuwają się naprzód nazbyt wolno i winą

za to obarczał towarzyszącego mu agę, który w każdej miejscowości żądał dla siebie daniny – ryżu, rodzynek i korzeni. Wreszcie w sobotę 20/9 czerwca stanęli na popas *we wsi Wszelni już w Bułgarii zostającej* (Tokarzewski Karaszewicz 1936: 106). Opuścili zaś Bułgarię i wjechali na tereny, które nazywał *Romania olim Thracia* 29/18 czerwca, w Macedonii natomiast znaleźli się 14/3 lipca. Hetman Orlik spędził więc na obszarze będącym dzisiaj w granicach Bułgarii 16 dni, zatrzymując się po drodze w kilku wsiach i miastach (wymienia m.in. Karnobat, Jamboł, Starą Zagorę, Filipopol oraz kilka wsi trudnych dziś do zidentyfikowania, gdyż noszących tureckie nazwy).

Pierwsze wrażenie, jakie odniósł z pobytu na ziemiach bułgarskich nie było chyba najlepsze, skoro pisał o *miasteczku podłym Kozłudzy*, dalej o mieście Prewody, gdzie *małą nam barzo wyświadczyli hospitalitatem bo tylko siedm ok mięsa, chleba y dla koniey obroku y trawy dano* (Tokarzewski Karaszewicz 1936: 106). W tym miejscu należy zauważyć, że w notatce z następnego dnia pojawia się nazwa Kozłodża – rozchwiania ortografii występują w całym tekście, szczególnie w odniesieniu do nazw własnych. Częstym problemem podczas noclegu były pchły, zatem niejedną noc *dla płech nie spali*. Narzekał też na drogi – kamieniste, wyboiste i często wiodące przez góry – na konieczność przekraczania strumieni, często nawet wielokrotnie tego samego, wijącego się strumienia czy rzeczki. Drogi były prawdziwym utrapieniem podróżnych, gdyż niemal codziennie zmuszani byli naprawiać koła powozu głównego, którym podróżował Orlik, a niekiedy także *powozu kuchennego*, czyli zapewne wiozącego prowiant na drogę. Tempo ich poruszania się zależne było w ten sposób od *koleśników*, których nie zawsze mogli znaleźć, więc często po wsiach ratowali się przełożeniem koła (lub kół) od chłopskich wozów, zaprzęganych w woły. Te jednak nie pasowały rozmiarem do reszty kół, więc postój w każdej kolejnej wsi czy mieście zaczynał się od poszukiwań koleśnika. Orlikowi nie wolno było jechać inaczej niż powozem – taki otrzymał nakaz od władz, które wyznaczyły mu eskortę, przewodnika i tłumacza. Kiedy raz, za namową towarzyszącego mu agi spróbował jazdy wierzchem, został natychmiast zawrócony i udzielono mu srogiej reprimendy. Jego syn natomiast podczas jazdy konnej uległ poważnemu wypadkowi (słaby, pożyczony *manzelski* koń potknął się i upadł, zrzucając jeźdźca), a konieczność jego leczenia dała asumpt do opisu leczniczych procedur:

(...) a po obiedzie wyjechawszy nocowaliśmy także za półtory mile w miasteczku Czerpanie gdzie znaleźliśmy Cyrulika Greka z Morei niebarzo wysmienite-o, który opatrzył ręki Michała, y pocieszył mię że nie złamał ani kosci naruszył, tylko niebezpieczną w iunkturze dislokacją uczynił inszego Lekarstwa niedał tylko Kamfory z Wodką z rakię zmieszaną y Oleyku Lisiego, czym kazał smarować, tegoż czasu przyprowadzono iakiego Stare-o Bułgara, który Michałowi wyciągnął rękę y upewnił, że iuncturam dislocatam postanowił na swoim mieyscu (Tokarzewski Karaszewicz 1936: 110).

Hetman Orlik starał się przemierzać tę samą trasę wiodącą w kierunku Adrianopola, jaką kilka lat wcześniej przebył król Szwecji w drodze do Demotyki. Został jednak ku swojemu niezadowoleniu zmuszony przez konwojującego ich agę do odbicia w kierunku Filipopola i spędzenia tam 5 dni (od 1/20 do 4/23 czerwca), dzięki czemu uzyskujemy dziś niezwykle interesujący opis XVIII-wiecznego Płowdiwu.

Filip Orlik jechał do Filipopola niechętnie, zdając sobie sprawę, że aga zmusza go do tego, bo stamtąd łatwiej mu było wyprawić posłańca z przesyłką do żony przebywającej w Sofii. Jego niezadowolenie łagodziły trochę widoki żyznej Tracji, gdzie podziwiał winnice i *niezmierną obfitość zbóż* w pobliżu Eskzahara (Stara Zagora). Dalej w kierunku Filipopola jechali *mimo winogrody częścią lasem, w którym inszego drzewa nie widzieliśmy tylko orzechi Wielkie, morele, migdały y inne a naywięcey i naygęsciey było orzechow* (Tokarzewski Karaszewicz 1936: 110). Spodobał mu się też sam Filipopol: *miasto wielkie, obszyrne* znajdujące się w *pięknym położeniu nad samą rzeką Merycą na Gorze skalistej* (Tokarzewski Karaszewicz 1936: 110). Tam musiał już pierwszego dnia usłyszeć legendę o założeniu miasta, którą skrętnie przytoczył, nie zdając sobie sprawy z tego, że miesza fakty z fikcją mającą udowodnić niewzruszoną chrześcijańskość miasta od zarania jego dziejów, bowiem Filip Macedoński, ojciec Aleksandra Wielkiego w jego wersji wydarzeń jest Filipem-cesarzem, który *był pierwszy po Traianie, y za wiarę Chrześcijańską z synem iest zabity w Konspiraciey y rewoluciey Pogan* (Tokarzewski Karaszewicz 1936: 110). Od razu też przystąpił do sporządzania spisu cerkwi i meczetów. Czynił tak zresztą w każdym mieście – w ten sposób możemy się np. dowiedzieć, że Jamboł w drugim dziesięcioleciu XVIII wieku miał 2 tylko cerkwie i aż 18 meczetów, z czego jeden mieścił się w dawnej cerkwi katedralnej (*gdzie była sedes Eppalis, y miała Eppa*), inny natomiast w cerkwi św. Zofii, gdzie działy się cuda (*Chrzescianie mirabilia powiadali*) polegające na tym, że jeśli któryś z Turków próbował otworzyć drzwi wiodące do ołtarza, na którym niegdyś składano bezkrwawe ofiary – usychały mu ręce. W Filipopolu odnotował Orlik fakt zamieszkiwania go przez chrześcijańską większość. Sam znalazł nocleg u popa i był z niego bardzo zadowolony. Ze czynionych przez siebie obserwacji Orlik wyciągał nieraz dość daleko idące wnioski, których podstaw trudno dzisiaj dociec: *Chrzescian iest niezmierna moc, y kupcy są Bogaci, wszyscy prawie mówią słowieńskim ięzykiem po Serbsku bardziej niż po Bołgarsku* (Tokarzewski Karaszewicz 1936: 111). Wspomniał jednak o istnieniu siedmiu tylko cerkwi, gdyż inne zostały w *meczety obrócone*. Najbardziej wszakże zainteresowała go obecność w mieście biskupa katolickiego, ale złożona mu wizyta bardzo go rozczarowała:

1/20 (Julius) Jest tamże w Filipopolu Arcybiskup katolicki, ale mało w samym mieście ma owieczek y kościoła niema, tylko w tymże Domu, gdzie mieszka nabożeństwo odprawuje. Arcybiskup ten iest z Raguzy sześć lat temu minęło iak do Filipopolu ztamtąd prziachał. [...]

2/21 [...] Eodem nad wieczor oddałem wizytę Katholickiemu Arcybiskupowi który kiedy mię spotkał nie mogłem poznać jeżeli jest Biskup, gdyż żadnego na Sobie nie miał znaku Biskupiego, ale mi się zdał człowiek świecki. Wszedł do mnie w jednym tylko żupanie białym letnim płóciennym czyli mamsowym pasem iedwabnym czerwonym opasany, w czapce czwronowej, w gospodzie gdzie stoi, żadney nie masz apparencyey y znać że barzo się chudo po długich diskursach, które miał z łacińskim, włoskim y słowieńskim alias Raguzińskim językami, traktował nas winem z wodą, które-o wypiliśmy po kieliszku. Stał tam przed tym Arcybiskupem Xiądz w Żupanie sukiennym czerwonym starym y w Jupce także czerwoney krotkicy Sukienney starey dosyć mizernie ubrany o którym rozumiałem, że przytym Arcybiskupie jest za tłumacza, y w tey opiniey będąc kiedy pytał jeżeli jest tłumacz, odpowiedział mi Arcybiskup że jest Xiądz, do którego żadnego nie było podobieństwa zwłaszcza kiedy tak właśnie iak u świeckich ludzi broda ogolona a wąsy długie zostawione. Pytałem wiele by było w tym miescie Katholików, odpowiedział mi Arcybiskup że tylko trzech, kiedy zaś pytałem o wsiach, o których mi relacją czynili Grecy, że jest kilkanaście do tego Arcybiskupa należących y wszyscy są obywatele katolicy, odpowiedział mi że jest wszystkich sześć nie iakiści Pawikianow którzy recenter są a Paganismo ad Christianam Religionem conversi y teraz ieszcze in Christiana Fide claudicant, y prawie są Semiethnici, Kościoła y iedne-o w tych wsiach nie mają, y sacra non frequentant (Tokarzewski Karaszewicz 1936: 111–112).

Należy sądzić, że nawykły od dzieciństwa do przepychu, w jakim żył katolicki kler, z którym miał do czynienia, nie mógł pogodzić się ubóstwem, jakie zastał w siedzibie katolickiego biskupa w Bułgarii. Zbyt mocno kłóciło się to z jego wyobrażeniami na temat tego, jak biskupom przystało żyć. Z uznaniem wyrażał się za to o wizycie, jaką złożyli mu Oycowie Archimandrytowie trzey z Athonskiew gory. Wydaje się jednak, że powodem jego zadowolenia były podarunki, jakie mu przynieśli: *połmisek pełny Karakatyce¹ (...), drugi oliwek świeżo z skorkami pomarańczowemi solonych trzy krzyżyki drewniane i 12 tyżek toczonych* (Tokarzewski Karaszewicz 1936: 111). Spotkanie to stało się pretekstem do wyjaśnienia czym jest Święta Góra Athos i ile jest tam klasztorów. Wspomniał także o athoskich posiadłościach na terenie Bułgarii:

Mają ci Archimandrytowie do Gory Athonskiej należące monastyry swoje in vicinio Filipopolu zostające między gorami gdzie jest wszystkich monasterów 12 różnych. Siedzą zaś w Mieście we Dworach swoich dla łatwiejsze-o iałmużny zebrania, na swoje Monastery (Tokarzewski Karaszewicz 1936: 111).

Tego rodzaju notatki, jak ta ostatnia, każą sądzić, że hetman Filip Orlik prowadził swój dziennik nie dla własnej pamięci, ale dla udokumentowania przebiegu całej podróży, a opisy miejsc, w których przebywał, charakterystyka postaci, z jakimi się spotykał miały służyć

¹ Podając tę nazwę wyjaśnia, że chodzi o ośmiornice. Dodatkowo, przejawiając zainteresowanie etymologią, zauważa, że *Karakatyce Grecy nazywają achtoped to jest ośm nog y nie wiem zkąd tę denominacją ta wzięła ryba na Ukrainie Karakatyca* (Tokarzewski Karaszewicz 1936: 111).

pomocą potomnym, chcącym odbywać podróże podobne do jego eskapady. Przytaczanie zasłyszanych legend i etymologii wielu nazw było także czymś więcej niż tylko ubarwiającymi narrację dygresjami – hetman Orlik niczym encyklopedysta starał się przekazać wiedzę wszechstronną i przydatną, dająca możliwość poznania świata tym, którym nie dane było wyruszyć w drogę. Dzięki temu, że *Diariusz* cudem zachował się do dziś (po śmierci Orlika wszystkie jego dokumenty zostały przesłane do ambasady francuskiej w Stambule, a stamtąd wyekspediowane do Francji), także i my możemy poznać nieznaną Bułgarię.

BIBLIOGRAFIA

- Bzorek 2015:** Bzorek, Dawid. “The Idea of Freedom in Ego-Documents of Pylyp Orlyk and Karl Chojecki.” *Studia Polsko-Ukraińskie*, no 2 (2015), 91–97. [In Polish: Bzorek, Dawid. “Idea wolności w ego-dokumentach Filipa Orlika oraz Karola Chojeckiego.” *Studia polsko-ukraińskie*, nr. 2 (2015), 91–97.]
- Glebocki 1999:** Glebocki, Henryk. “Hetman Pylyp Orlik’s Plan for a Polish-Cossak Union from the year 1720.” *Arcana: kultura, historia, polityka*, no 26 (2) (1999), 52–60. [In Polish: Głębocki, Henryk. “Hetmana Filipa Orlika plan sojuszu polsko-kozackiego z 1720 roku.” *Arcana: kultura, historia, polityka*, nr 26 (2) (1999), 52–60.]
- Mazower 2017:** Mazower, Mark. *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews 1430–1950*. Trans. by A. Nowakowska. Wołowiec: Czarne, 2017. [In Polish: Mazower, Mark. *Saloniki. Miasto duchów. Chrześcijananie, muzułmanie i żydzi w latach 1430–1950*. Przeł. A. Nowakowska. Wołowiec: Czarne, 2017.]
- Smoliy 2006:** Smoliy, Valeriy, chief ed. *The History of Ukrainian Cossacks. Essays in Two Volumes*. Vol. 1. Kiev: National Academy of Sciences, Kyiv-Mohyla Academy Press, 2006. [In Ukrainian: Смолій, Валерій А., від. ред. *Історія українського козацтва. Нариси у двох томах*. Т. 1. Київ: Національна Академія Наук України, Видавничий дім “Кієво-Могилянська академія”, 2006.]
- Sobol 2016:** Sobol, Valentyna. “The Discourse of Private Life in Pylyp Orlik’s *Diariusz Podrozny*.” In Borek, Piotr et al., eds. *Memoirs in Ancient Poland, 162–167*. Krakow: Collegium Columbinum, 2016. [In Polish: Sobol, Valentyna. “Dyskurs życia prywatnego w *Diariuszu podróżnym* Filipa Orlika”. W: Borek, Piotr i in., red. *Memuarystyka w dawnej Polsce, 162–167*. Kraków: Collegium Columbinum, 2016.]
- Sobol 2018:** Sobol, Valentyna. “Interslavic Translation: the Polish-Language Diary of Pylyp Orlik (1672–1742). Reading, Edition and Translation into the Ukrainian Language.” In: Zielinski, Boguslaw, ed. *Z Polskich Studiów Sławistycznych*. Series 13, vol. 2, 243–253. Poznan: UAM Press, 2018. [In Polish: Sobol, Valentyna. “Międzysłowiański przekład: polskojęzyczny diariusz Filipa Orlika (1672–1742). Rozczytanie, edycja i tłumaczenie na język ukraiński.” W: Zieliński, Bogusław, red. *Z Polskich Studiów Sławistycznych*. Seria 13, t. 2, 243–253. Poznań: UAM, 2018.]
- Subtelny 1988:** Subtelny, Orest, ed. *The Diariusz podrozny of Pylyp Orlyk (1720–1726)*. With an introduction by O. Subtelny. Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts. Vol. V, 1988. Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1988, 838 pp.

- Tokarzewski Karaszewicz 1936:** Tokarzewski Karaszewicz, Jan z Tokar, ed. *Diariy Getmana Pylypa Orlika*. Works of the Ukrainian Institute of Science, vol. XVII. History Series, issue 3. Warsaw, 1936. [In Ukrainian and Polish: Tokarzewski Karaszewicz, Jan z Tokar, opr. dla друку. *Диярій гетьмана Пилипа Орлика*. Prace Ukraińskiego Instytutu Naukowego, tom XVII. Seria historyczna, zesz. 3. Warszawa 1936.]
- Turchenko 2006:** Turchenko, Fedir et al., eds. *Ukrainian Cossacks. Small Encyclopedia*. 2nd ed. Kiev: Geneza, 2006. [In Ukrainian: Турченко, Федір Г., кер. авт. колект. *Українське козацтво. Мала енциклопедія*. Вид. 2. Київ: Генеза, 2006.]

⋮

ДИМИТЪР ТОПОЛИН И РЕСПИРИТУАЛИЗИРАНЕТО НА СОНЕТНАТА ФОРМА

KALIN MIHAYLOV

Uniwersytet Sofijski im. św. Klemensa Ochrydzkiego

DIMITAR TOPOLIN AND THE REMODELING OF THE SONNET FORM. The sonnet in its Shakespearean form holds a prominent place in the poetry of the Bulgarian Orthodox priest Dimitar Popnikolov-Topolin (1886–1962) whose ample oeuvre has only partially been published. This article seeks to situate Topolin's poems within the seven-centuries old European tradition of this influential lyric genre. As it turns out, Topolin's numerous sonnet variations consistently work towards overcoming the cult of the superb human personality celebrated as an idol in Western Renaissance classical literary samples. Thus, Dimitar Topolin turns into a unique Bulgarian Orthodox "Shakespeare" who breathes new life into the sonnet form and fills it with the spiritual essence of Eastern Christian sensibility and worldview.

Keywords: *Petrarchism, Christianity, sonnet, Shakespeare, religious poetry*

Преди да стане дума за сонетното творчество на протоiereй Димитър Попниколов – Тополин, редно е да обърна внимание на неговата личност, все още слабо позната на читателската аудитория.

ЗА МОИТЕ ДВЕ ЗАДОЧНИ СРЕЩИ С ПОЕТА ДИМИТЪР ПОПНИКОЛОВ

Първата ми среща с *поета* Димитър Попниколов се състоя сравнително отдавна, през периода, в който работех по изследователски и издателски проект на Института по литература при БАН, свързан с поредицата *Периодика и литература* (1985–1999). Става дума за годините около началото на настоящото столетие, когато тази поредица беше набрала скорост и се подготвяше шестият ѝ том. На мен се падна честта да

проуча дългогодишното течение на сп. *Християнка*¹ и да напиша обзорен текст за художествената и литературно-критическата продукция в него².

Оказа се, че в списанието, което съвсем не е някакъв аналог на лайфстайл издание от едно време (както човек би могъл да си помисли, съдейки по заглавието), са сътрудничили редица значими творци на българското художествено слово между двете световни войни. Не липсваха и много неизвестни за широката литературна общественост днес автори, но една от водещите идеи на тези обзори и на цялата поредица се състоеше тъкмо в това – да ги извади от забвението или поне да направи достояние на любознателните потомци техните имена, заедно с по-значимото от творбите, мненията, вълненията им, ситуирани в тогавашния социокултурен и литературен контекст. Между тези последните автори попадна и името на Димитър Попниколов. Ето какво бях открил за него тогава, в качеството му на един от по-редовните сътрудници с художествени текстове на *Християнка*, и как бях отразил това свое откритие в обзорния текст за списанието, останал непубликуван:

Специално внимание заслужава сътрудничеството със стихотворения за *Християнка* на двама свещеници – прот. Иван Попмихайлов и прот. Димитър Попниколов. [...] и при двамата поетическите умения не достигат³ [...], ала липсата на достатъчна литературна школовка и шлифовка се компенсира поне отчасти от *завладяващата искреност на чувството и от наличието на безспорен талант*. [...] Стихотворенията на Д. Попниколов издават *не само известна поетическа култура*, но не са чужди и на *стремежа към експериментаторство, към опитване на различни формални решения*. [...] тук не става дума за авангардизъм, а просто за *по-голяма творческа освободеност, която невинаги води до успешни резултати*. (К. Михайлов: ръкопис⁴)

Впечатляваща за мен бе иновативната, разнообразна строфична организация, с която се отличаваха почти всички стихотворения на Попниколов, публикувани на страниците на *Християнка*, а поставяйки се на мястото на някогашния читател на

1 *Християнка*. Списание за християнското семейство. Започва да излиза през 1923 г. в София (печатница Добруджа). От 1931 до 1934 г. излиза в Стара Загора. Престава да съществува през 1948 г.

2 Текстът отдавна е налице, но шестият том така и не успя да види бял свят.

3 За разлика от добрите технико-поетически умения, които демонстрира друг плодовит сътрудник на списанието, Любомир Бобевски – те обаче се оказват недостатъчни, за да осигурят силно поетическо въздействие на творбите му. Техният често пъти открит дидактизъм не липсва и в творби на Тополин, особено от книгата *Лето Господне* (Петканов 2016b), но също и в стихотворния сборник *Слънчеви сонети* (Петканов 2016a). Трябва все пак да се добави, че констатацията за недостиг на поетически умения важи в по-голяма степен за Иван Попмихайлов, отколкото за Димитър Попниколов.

4 Михайлов, Калин. *Обзорен текст за художествената и литературнокритическата продукция в списание „Християнка“ (1923–1948 г.)*, ръкопис. Позволявам си да се позова нееднократно на този неиздаден текст с надежда поне малко да „компенсирам“ липсата му в българското литературоведско пространство. Отгласи от работата ми по списанието могат да бъдат намерени и в статията *Един негласен критически дебат за българската религиозна поезия* (Mihaylov 2007: 42–52).

списанието, стигнах до заключението, че в неговото съзнание този свещеник и поет от Бургас, както смятах тогава⁵, ще да е останал [...] преди всичко с голямата си стихотворна поредица „Из съкровищницата на св. Ефрем Сирин“ (Popnikolov 1932), която – без да е равностойна в отделните си части, – се явява представителна за една поетическа традиция в „Християнка“, градена и от други автори – традицията да се претихотворяват (на приемливо художествено равнище) големи религиозни текстове⁶. С оглед на темата на настоящата статия е важно да се отбележи също, че в световната литература успешни опити в това отношение могат да бъдат намерени още през седемнадесетото столетие (известен е например опитът на Корней да претихотвори класическия за западната култура религиозен текст *Подражание на Христа*, приписван на Тома Кемпийски), но това със сигурност не може да се каже и за новобългарската литература⁷. При това стремежът на Д. Попниколов да върви в тази посока не е спорадичен: на страниците на *Християнка* забелязваме и наченатата, но непродължена поредица *Из съкровищницата на св. Тихон Задонски* (Popnikolov 1933a), но също така и доста сполучливите опити на поета да превърне в съвременни стихотворни творби някои от библейските псалми – *По псалом 18* (бр. 8(1): 5–6), *Зрънца из Светата книга (по псалми 1, 11 и 127)* (бр. 21(14): 2–3). Отделно от тези произведения на Попниколов, посветени на претворяване на големи религиозни текстове, в *Християнка* са публикувани и редица други негови стихотворения, които се отличават с добро художествено качество. При това в активното сътрудничество на Д. Попниколов с художествени текстове на християнска тема не се виждаше изолиран случай на прицърковно творчество, намерило радушен прием в конкретно списание, а по-скоро знак за причастността на автора към кръг от талантиливи и обещаващи български поети с цялостно християнско светоусещане, който се забелязва към средата на 30-те години на ХХ век в България⁸.

Преди да се върна към историята на задочните ми „срещи“ с фигурата на прот. Д. Попниколов, ще поясня защо бях убеден, че той трябва да е бил тясно свързан с Бургас – до степен да го нарека *бургаски поет*. Това мое убеждение бе подкрепено

5 По-нататък ще се върна отново към това мое начално убеждение.

6 Отново се позовавам на непубликувания си текст (вж. бел. 4).

7 Едно от малките съвременни изключения на почвата на българския език (без да е непременно на българска почва) е начинанието на Тодор Червенков, който се опитва да *парафрази* в стихове библейската книга на Йов (Йов), стъпвайки върху една традиция, имаща своето начало още в Късното средновековие (вж. Chervenkov 2012). Стъпката, която прави Тополин в по-нататъшното си творчество, след периода на сътрудничество в *Християнка*, не е да *претихотворява* чужд образец, а да го претворява, да го преосмисля цялостно.

8 Към неговото име могат да бъдат прибавени като минимум тези на Григор Угаров, Змей Горянин, Йордан Стубел (през 1937 г. той издава антологията с духовни стихове *Небесни камбани*), както и на споменатия вече прот. Иван Попмихайлов (вж. Mihaylov 2007: 52).

от факта, че през 1933 г. Д. Попниколов издава в морския град своя поетична книга, екземпляр от която се намира в Националната библиотека *Св. Кирил и Методий* (вж. Popnikolov 1933b). За излизането на тази книга се съобщава и в сп. *Християнка*. Като се има предвид, че авторът е свещеник, т.е. човек, обвързан със служение и енория, издаването на книгата в Бургас е белег и за това къде той е живял и служил, поне в известен период от своето поприще. Едва по-късно имах възможност да науча, че картината на живота му е доста по-динамична, отколкото съм си я представял, но нека да продължа по реда на събитията.

Стигам до второто си съприкосновение с фигурата на протоерей Димитър Попниколов, което се случи във връзка с едно книжовно събитие – през 2016 година в България се появи антологията *Небе за земята. Българска християнска лирика* (вж. Mihaylov 2016). Работата по тази антология, в която участвах активно, продължи между есента на 2012 и пролетта на 2016 г. и беше в процес на завършване, когато, към края на 2015 г., бях поканен на юбилейно честване. Издателството, което – както се оказа по-късно – се бе заело да публикува по-цялостно съчиненията на прот. Д. Попниколов, *Нов човек*, празнуваше тридесетгодишно присъствие на българския книжен пазар, а на самото честване получих като подарък от г-жа Рени Стоянова, активна участничка в събирателско-редакционния екип на антологията, бройка от току-що излезлите *Слънчеви песни* на Д. Тополин – книга, която, след последващи редакции, щеше да се превърне в споменатите по-горе *Слънчеви сонети* (Petkanov 2016a). Тази „случайна“ среща направи възможно включването, почти в последния момент, на два сонета от въпросната книга в антологичния сборник *Небе за земята* (Mihaylov 2016: 36–37)⁹. Благодарение на срещата се коригира и допълни и представата ми за житейската траектория на твореца на *слънчевите сонети*.

От съприкосновението със самата книга, както и от контакта с шефа на издателството и с внука на автора¹⁰ разбрах следното за прот. Д. Попниколов, което не ми бе известно дотогава: (1) че *Д. Тополин* е негов поетичен псевдоним, явно от по-късно време, свързан с любовта към родното му село Каваклия, където тополите се наричат *каваци* (оттук нататък ще го именувам предимно с този псевдоним); (2) че е *по-голям брат на известния български писател Константин Петканов*; (3) че е *роден и отрасъл в Югоизточна Тракия (Лозенградско)*, намираща се в днешна Турция, но някога била в България, и че е завършил Цариградската духовна семинария; (4) че семей-

9 На тях предстои да се спра по-нататък.

10 Димитър Кършев.

ството на баща му, поп Никола, свободолюбив и смел човек, страхуващ се само от Бога¹¹, е принудено от турците през 1913 г. да напусне родното си място и да се засели на север, в България, където Димитър учителства до 1924 г., след което е ръкоположен за свещеник и служи 30 години в бургаския храм *Св. св. Кирил и Методий*; (5) че издателство *Нов човек* се е наело да публикува, с помощта на роднините на автора, голяма част от ръкописното наследство на Д. Тополин, от което пръв плод засега са цитираните две книги – *Слънчеви сонети* (книга, която е в центъра на моя интерес в този текст) и *Лето Господне. Част първа. Януари–Март* (Petkanov 2016b). Тук е мястото да отбележа, че, както подсказва донякъде и заглавието на втората книга, тя обхваща само една четвърт от огромния замисъл на автора ѝ, предвиждащ включването на 1300 стихотворения, да създаде *поетичен отклик [...] върху „Жития на светиите“*, т.е. да обхване празнуваните през цялата църковна година събития и светци¹².

Ето как се съединиха моите две информационни нишки, водещи към личността и творчеството на Д. Тополин: едната, по-ранната, тръгваща от сп. *Християнка*, и другата, по-късната, появила се във връзка със съставянето на антологията *Небе за земята*.

ПОГЛЕД КЪМ МЯСТОТО НА СОНЕТА В НОВОБЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРНА ТРАДИЦИЯ

Известно е, че мнозина значими български автори пишат сонети – ще спомена само Ив. Вазов, Ст. Михайловски, К. Величков, П. Славейков, К. Христов, Д. Бояджиев, Д. Дебелянов, Н. Лилиев, Т. Траянов, Н. Ракитин, Хр. Ясенов, Ат. Далчев (известен е неговият *Метафизически сонет*), Е. Багряна, Л. Станчев, Змей Горянин и др. Ще отбележа попътно любопитния за изследователя факт, свързан с творчеството на Ст. Михайловски, че в религиозните му стихотворения, подбрани от Д. Михайлов и издадени през 1996 г. (Mihaylovski 1996), няма включени сонети, ако не се брой шедьовърът *Лама Сабахтани*. Но литературните историци знаят, че в по-ранния творчески период на поета философ, преди 1905 г., се появяват *Философически и сатирически сонети* (1895) – цяла една книга, издържана целенасочено и последователно в тази лирическа форма. Фактът, че имаме автори като Ст. Михайловски и К. Величков, които създават цели поетични книги, издържани в сонетна форма, и други, при които сонетът

11 Вж. краткия предговор към *Слънчеви сонети*, дело на внучката на автора Евпраксия Апостолова (Apostolova 2016: 1–2).

12 Apostolova 2016: 2. Формулировката, която се появява малко по-нататък в същия текст, е: *поетичен алманах за всички дни на годината*.

се явява по-скоро спорадично (като Вазов, Дебелянов, Далчев), ни насочва към следната особеност на сонета след времето на Романтизма, на която е обърнала внимание Кл. Протохристова: докато през Ренесанса той съществува задължително в *сонетна поредица (сюита)*, от Романтизма насетне вече не е така, *за сонета вече се мисли като за единично и самостоятелно стихотворение* (Protohristova 2000: 65–66¹³).

Подобно на целия западно- и централноевропейски свят, и в България се следва основно *моделът на класическия италиански сонет*, именно този, чиито *неумолими правила* извежда А. В. Шлегел в своя *Сонет* (Velchev 1978b: 97¹⁴), а не моделът на английския сонет, познат ни най-вече чрез посредничеството на Шекспировото творчество. И на българска почва обаче има *изключения*: такъв е примерът с известното стихотворение на Е. Багряна *Унес*¹⁵, посветено на любовната ѝ авантюра с големия критик, славист и почитател на полската култура Боян Пенев; можем да посочим и стихосбирката на съвременния бургаски поет Манол Манолов *Библейски сонети* (2002), от когото в антологията *Небе за земята* е включена една творба¹⁶, както и ... изобилното сонетно творчество на Д. Тополин, отдаващо пълно и еднозначно предпочитание на английския сонет.

Не ми е известно какво е накарало Д. Тополин да се насочи към английския вариант на сонета, а не към предпочитания и широко разпространен в България италиански тип сонет. За да се опитаме да намерим подстъпи към отговора на този въпрос, добре е да си припомним някои основни прилики и разлики между двете сонетни разновидности, италианската и английската. Ето кое е налично и в двата варианта: 14 стиха (затова можем да наречем сонета *четирнадесетостишник*), деливши се на октава и секстет; устойчива и строга римна схема; идеята за смислово противопоставяне на едни части от творбата на други; промислена, интелектуализирана, силно рефлексивна структура (вж. Mettler 1981: 368–377; Protohristova 2000: 63–64; Kuncheva 2000: 253). Разликите между двата варианта на сонета идват от това, че четирите строфи на италианския сонет (два катрена и две терцини, или терцета) не отговарят вътрешнокомпозиционно на четири части; че неговата вътрешна логика предполага всъщност *три части* в развитието на лирическия сюжет: първите две съответстват на катрените, а третата обхваща терцините по схемата: теза, антитеза, синтез; експози-

13 Приемам това твърдение с уговорката, че става дума за доминираща тенденция, но все пак и до днес при немалко автори остава стремежът към събиране на повече сонети на едно място – в цикли или в книги.

14 В немския оригинал *неумолими правила* в буквалния смисъл на това словосъчетание липсват, но строгостта в композиционно и римно отношение, която сонетната форма изисква, според А. В. Шлегел, е безспорно установима.

15 Вж. Приложението в края на текста.

16 Вж. Приложението.

ция, конфликт, перипетия (обрат); или по схемата на силогизма¹⁷. Английският сонет, от своя страна, изглежда клони повече към *четиричастност*, запазвайки важния за всеки сонет преход между октавата и секстета (т. нар. *волта* между втория катрен и първата терцина в италианския вариант и между втория и третия катрен в английския вариант), като всяка строфа *съответства на конкретен етап от развитието на мисълта* (Protohristova 2000: 76). Завършващото двустишие тук има смисъл на афористична поанта, която „заковава“ най-важния извод от всичко предшестващо. При това положение *общото усещане* в английския сонет е за по-голяма плавност и повече възможности за разнообразие в развитието на лирическия сюжет¹⁸, което се дължи със сигурност и на по-голямата свобода за вариране на римата в катрените (ABAB/CD/CD/EFEF срещу ABBA/ABBA в италианския вариант¹⁹) – сюжетната линия на творбата може, при необходимост, да продължи да се развива без твърде рязко прекъсване и в секстета, независимо от конвенцията за принципно противопоставяне между него и октавата²⁰.

Възможно е тъкмо последните съображения, които изтъкнах, да са подтикнали Д. Тополин да се обърне именно към английския тип сонет, а не към неговия италиански предшественик.

РЕСПИРИТУАЛИЗИРАНЕТО НА СОНЕТНАТА ФОРМА

Преди да се занимаем с респиритуализирането на сонетната форма, трябва да се изясни *в какъв смисъл тя се е деспиритуализирала*.

Деспиритуализирането на сонета е свързано с онова, което първоначално е негова най-голяма сила – да дава израз на петраркисткия модел на любовта отдалеч, който постепенно изчерпва потенциала си, достигайки до своя смислов вътрешен предел, отвъд който остава единствено [...] *една красота не толкова на съдържанието, колкото на външната форма, на чистата поезия, на звучността и мелодичността*

17 Вж. Velchev 1978a: 7–8, който се опира до голяма степен на интуициите на Й. Бехер. Кл. Протохристова е по-скоро привърженичка на разбирането за двучастност на италианския сонет: *обособяване[то] в обща рамка на две до голяма степен самостоятелни стихотворения* (явно съответстващи на октавата и секстета, б. м., К. М.), *които да представят различни аспекти към една и съща идея* (Protohristova 2000: 76).

18 На по-големите възможности за разнообразяване, с които разполага английският сонет, настоява Кл. Протохристова (срв. отново Protohristova 2000: 76).

19 Т.е. шест рими срещу само две в катрените на италианския сонет.

20 Затова вероятно не е случаен и фактът, че катрените често не се отграничават графически един от друг, както е в италианския сонет. Отделя се само финалното двустишие и графически по-скоро то се противопоставя на останалата част от творбата, но, както вече казах, противопоставянето е по-скоро по линия на лаконичността и афористичния характер на финалния извод, а не в смисъл, че се появява нещо, за което читателят не е бил внимателно подготвян дотогава.

(Mincoff 1998: 117). Макар обикновено да се смята, че най-вече в сонетите на Шекспир се наблюдава това едновременно оттласкване от и продължаване на петраркистичната традиция (и мода), може да се каже, че кризата на петраркисткия лиричен модел и на свързаната с нея неоплатонистична късноренесансова нагласа се наблюдава по-разтърсващо още в лириката на Микеланджело Буонароти (1475–1564)²¹ от последните години на творческия му път, в която намираме следната недвусмислена стихотворна изповед:

През бурна шир и с лодка уязвима
достигна вече пътят ми човешки
до пристана: за добрини и грешки
душата там ще бъде подсъдима.

Така фантазията ми любима,
превърнала през дните ми младежки
изкуството на идол – пълна с грешки
видях, от низки цели нелечима.

Любовни помисли – така примагни! –
защо сте ми пред тази смърт, която
ведно с плътта душата ще погуби?

Длето и четка – радости измамни!
Духа ми гледа Любовта, чиято
прегръдка върху кръста ни залюби.²²

Каква е същността на проблема, пред който се изправя лирическият Аз на късния Микеланджело? Този Аз си дава сметка, че дълго време е издигал на пиедестал *прекрасния човек* (независимо от това дали в мъжка или в женска персонификация)

21 За трагизма на *титаничната* ренесансова личност у Микеланджело и невъзможността ѝ за творческо са-мопостигане вж. повече в класическото изследване на Лосев *Естетика Возрождения* (Losev 1978: 436 и сл.). Срв. и у Nikolchina 2014: 99–100, където изоставянето от твореца на *зримото* (материалното) заради *незримото* (духовното) се тълкува като конфликт, противопоставящ иманентно вяра и творчески стремления, конфликт, на който Микеланджело се явява изразител и свидетел. Изкуството наистина може да се роди от този конфликт и свързаното с него *бягство от страстта, което не престава да бъде страст* (Nicolchina 2014: 100), но не е задължително непременно да е така; няма сериозни основания да мислим вярата и творческите устреми като непременно и изначално антагонистични. В този своеобразен дебат се включва и друга съвременна българска изследователка на творчеството на Микеланджело, М. Огойска, завършвайки свой неотдавнашен текст върху автора на *Пиета* с възклицанието: *Микеланджело* (разбирай изкуството му, б. м., К. М.) *е едно от доказателствата за съществуването на Бог!* (Ogoyska 2018: 114).

22 Цитатът е по изданието Michelangelo 1970: 119. Преводът е на Драгомир Петров.

– онази личност, прекрасна преди всичко със своята напрегната вътрешна сила, със *съсредоточената мисъл и дълбокото чувство* на своите движения, правещи я да *трепти от вдъхновение* (Bitsili 1994: 149). Именно тази прекрасна личност, превърнатата от художника (в широк смисъл) в посредник на усилията му да постигне Бога, е довела петраркистите до *опасност от идолизиране* – на самата обожавана личност (чрез култа към красотата у нея – физическа и най-вече душевна, на която тя се явява носител), на твореца, който се домогва до нейната красота в и чрез любовта, и в крайна сметка – на самото му изкуство.

За да се проумее по-добре механизмът на идолизиране на прекрасната човешка личност, трябва да се вземат предвид възгледите на италианския философ неоплатоник от Куатрочентото Марсилио Фичино (1433–1499). В своя ключов за философията му коментар върху диалога *Пир* от Платон Фичино говори за *безплътната красота* като за *сияние на божествения лик в ангела, в душата, в материята на света* и разкрива как според него се достига до тази красота – чрез нейното съзерцаване-възприемане, с помощта на *разума, зрението и слуха, което движи и услажда нашите души, услаждайки ги, ги привлича; и увличайки ги, запалва гореща любов* (Ficino 1994: 371). Няма съмнение, че при петраркистите това *услаждане, привличане и запалване* на лирическият Аз се осъществява най-вече по посока на възлюбената и възпявана от тях прекрасна личност, в която сияе красотата на божествения лик (Ficino 1994: 367). В подобно съзерцателно докосване до *прекрасния човек* чрез средствата на изкуството не би се съзирала сериозна опасност, ако всеки идол нямаше свойството да застава между твореца и търсения от него Бог, който вместо да бъде откриван и постиган, става все по-отдалечено-непостижим – именно тази горчива констатация измъчва лирическият Аз на Микеланджело в цитирания по-горе сонет.

Как може да се осъществи едно завръщане към поезия с духовен корен, каквато е лириката в сонетна форма, като се избегне опасността от идолизиране – на *ангела, на душата, на материята на света* или на което и да било друго творение – това е един от въпросите, които вероятно си е задавал прот. Д. Попниколов, когато е създавал своите сонети и други съчинения в мерена и немерена реч. Тук опитът на символистичната лирика, включително на българска почва, да трансформира класическия сонетен модел, превръщайки го в *инструмент* за изразяване на раздвоената и вътрешноантиномична модерна душевност (вж. Galabova 2000), не върши достатъчно работа, защото за творец, устремен към цялостно възприемане и възсъздаване на света, подобен опит крие повече проблеми, отколкото изглежда, че разрешава. В рамките на *Слънчеви сонети* поетът Д. Тополин предлага два основни пътя за респиритуализиране на сонетната форма: (1) чрез такъв поглед на лирическият Аз към

цялото творение (а не само към изолирано същество от него²³), който води винаги до насочване към Твореца му и, в крайна сметка, до славослов към Него – това е едната едра „линия“ в книгата, която се изгражда от голяма група стихотворения²⁴; (2) чрез творби, които засягат реалии, по-пряко свързани с християнската вяра, и в които природното обкръжение (пейзажът) минава на заден план, за да отвори място за такова съкровено изживяване на света и случващото се в него, което насочва погледа на лирическия Аз отново нагоре – в скърби и радости.

Ще дам по един пример за всяка от двете групи творби²⁵.

Представителен за първата група от тях е сонетът *Високият дъб над село* (Petkovic 2016: 24):

Приказан левент, красавец строен
и висок, той всеки ден
пръв от всички срещаше спокоен
слънцето... и вдъхновен.

Погледът му виждаше широко –
всичко в цялото село,
за молитва сякаш, тъй високо
дигаше над нас челò.

Всякога, през всяко дневно време
ний поглеждахме с любов
къмто него, за да разбереме
тайния му листослов.

А той ясно шепнеше на всеки –
осветлявай своите пътеки.

Природата, в случая дъбът, сочи нагоре, към Бога и към неговия висок духовно-нравствен закон. Паралелизмът е прокаран убедително, а завършващото двустипие, както и подobaва, извежда с афористична лаконичност поантата на творбата.

23 Въпреки че има предпочитани Божии създания – напр. чучулигата; има стихотворения и за любимата жена на лирическия субект.

24 Вероятно по този пункт не би била неуместна една съпоставка с древногръцкия поет Алкей (VII-VI в. пр. Хр.), който използва всичко в природния и социален кръговрат (изгрев, залез, смяна на сезоните и на тираните), за да призове слушащите песните му към пиене. При Д. Тополин всичко в природния и житейски кръговрат е повод да подтикне читателите си към прослава на Бога.

25 Двете стихотворения са включени в антологията *Небе за земята* (Mihaylov 2016).

Ето и стихотворението, представително за втората група от творби в стихосбирката на Тополин – сонета *Свещица* (Petkanov 2016a: 52):

Пламъче, което ни говори
трепетно за вяра и любов,
за сърце, небесните простори
възлюбило в този свят суров.

Някога и скръб до плач вещае.
Но скръбта превръща се на дим,
щом молитва заблагоухае
пред светия образ там любим...

Малко пламъче, а изсушава
скръбните сълзи и ръси в мир
наболялата душа, раздава
Божията милост, светъл вир.

Радост и утеха на душата
е свещицата тук, на земята.

Ако дъбът насочва погледа на читателя към високия духовно-нравствен хоризонт, към който трябва да е устремен целият му земен път, църковната свещ сочи към силата на молитвата, съпровождаща горенето ѝ, а също и към безпределната Божия милост, идваща в отговор на тази молитва и изсушаваща *скръбните сълзи* на моления се.

Връщайки се към техниката на изграждане на сонета – и в италианския, и в английския му вариант, у нас възниква въпросът налична ли е в творбите на Тополин характерната за този лирически жанр *волта*, т.е. някакъв обрат, противопоставящ една част на стихотворението на друга? Във *Високият дъб над село* волтата ми се струва по-ясно присъстваща: първоначално нещата са видени от перспективата на дървото, от *високо*, а после оптиката се сменя – погледът се движи от хората, стоящи долу, в ниското, нагоре, към дървесната корона. В *Свещица* волтата също е налична, но е по-трудно забележима, новата мисъл констатация в началото на третия катрен (*Малко пламъче, а изсушава / скръбните сълзи...*) се явява като *контрапункт* на големите очаквания, свързани с молитвата, т.е. противопоставянето на частите върви по линията *малко – голямо*.

Всички *неумолими правила* на сонетната форма в английския ѝ вариант (строфични, римни и вътрешнокомпозиционни) са изпълнени и в двата случая, и в двата случая погледът на читателя се насочва нагоре и навътре, духовният заряд на творбите е неоспорим. Очевиден е и поетическият талант на техния автор.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Опитът на Д. Тополин за респиритуализиране на сонетната форма *не може да бъде определен като еднозначно сполучлив* във всичките си отделни художествени реализации, но си заслужава да бъде отбелязан и изследван като цяло. Като се имат предвид и останалите творби от *Слънчеви сонети*, както и сонетите, публикувани в прозаично-поетичната книга *Лето Господне* (Petkanov 2016b), заслужаваща отделно изследване²⁶, остава все пак под въпрос доколко сонетната форма (и то в по-непопулярната ѝ в България английска разновидност) се е оказала подходяща, за да „въплъти“ чистите и благородни намерения на един автор, за чиято духовна традиция тя все пак продължава да изглежда сравнително чужда. При всички случаи обаче може да се твърди, че Д. Тополин е единственият поет у нас, който би могъл да претендира за „титлата“ български православен Шекспир.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Елисавета Багряна (1893–1991)

Унес

Говорѝ, говорѝ, говорѝ! –
аз притварям очи и те слушам:
ето минахме сънни гори
и летим над морета и суша...

Вляво кървава вечер гори,
вдясно тъмни пожарища пушат.
Де ще стигнем кога зазори?
Този път накъде лъкатуши?

Манол Манолов (1952–)

По водата хляба си хвърли

По водата хляба си хвърли
и след много дни ще го намериш;
и ще разбереш, че Бог е верен
в часове, когато те боли.

Във пустинята ще завали
в оня миг дъхът ти като спира;
с мед ще се наситиш от скали
и живот от тебе ще извира.

²⁶ Най-добре когато видят бял свят и останалите ѝ три части.

Там ли дете свободни ще бдим
и ще бъдем два пламъка слети,
и в нощта сред безбройни звезди,
като двойна звезда ще засветим?

– Ти не знаеш? Аз също не знам –
но води ме, води ме натам!
(Bagryana 1973: 84)

В шатъра Си ще те подслони,
милостта Му ще ти е закрила;
и през всичките ти земни дни
Бог ще подновява твойта сила.

И довека Той ще благославя
твоего потомство с чест и слава.
(Manolov 2002: 20)

БИБЛИОГРАФИЯ

- Apostolova 2016:** Apostolova, Evpraksia. „Nakratko za avtora – ikonom Dimitar p. Nikolov Petkanov-Topolin (1886–1962)“. In Petkanov-Topolin, Dimitar. *Slanchevi soneti*, 1–2. Sofia: Nov chovek, 2016. [In Bulgarian: Апостолова, Евпраксия. „Накратко за автора – иконом Димитър п. Николов Петканов – Тополин (1886–1962)“. В: Петканов-Тополин, Димитър. *Слънчеви сонети*, 1–2. София: Нов човек, 2016.]
- Bagryana 1973:** Bagryana, Elisaveta. *Izbrana lirika v dva toma. Tom parvi: Amazonka*. Sofia: Balgarski pisatel, 1973. [In Bulgarian: Багряна, Елисавета. *Избрана лирика в два тома. Том първи: Амазонка*. София: Български писател, 1973.]
- Bitsili 1994:** Bitsili, Pyotr. *Evropeyskata kultura i Renesansat*. Sofia: Anubis, 1994. [In Bulgarian: Бицили, Пьотр. *Европейската култура и Ренесансът*. София: Анубис, 1994.]
- Chervenkov 2012:** Chervenkov, Todor. „Knigata na prorok Yona v stihove.“ *Hristiyanstvo i kultura*, no 10 (2012): 66–71. [In Bulgarian: Червенков, Тодор. „Книгата на пророк Йона в стихове“. *Християнство и култура*, no 10 (2012): 66–71.]
- Ficino 1994:** Ficino, Marsilio. „Commentary on Plato’s Symposium“ (excerpt). In *Kulturata na Zapadnoevropeyskiya renesans*, 362–371. Veliko Tarnovo: Abagar, 1994. [In Bulgarian: Фичино, Марсилио. „Коментар върху Платония „Пир““ (откъс). В: *Културата на Западноевропейския ренесанс*, 362–371. Велико Търново: Абагар, 1994.]
- Galabova 2000:** Galabova, Mila. „Transformatsiya na klasicheskiya soneten model v balgarskata poeziya ot nachaloto na veka.“ *LiterNet*, 23. 03. 2000. Accessed 12.09.2018. <https://litenet.bg/publish/mgylybova/sonet.htm>. [In Bulgarian: Гълъбова, Мила. „Трансформация на класическия сонетен модел в българската поезия от началото на века.“ – *LiterNet*, 23.03.2000. Достъп: 12.09.2018. <https://litenet.bg/publish/mgylybova/sonet.htm>.]
- Kuncheva 2000:** Kuncheva, Raya. *Metrika. Svoboden stih. Sonet. Stihoznaniето преди i sega*. Sofia: IK Aura, 2000. [In Bulgarian: Кунчева, Рая. *Метрика. Свободен стих. Сонет. Стихознанието преди и сега*. София: ИК Аура, 2000.]
- Losev 1978:** Losev, Aleksei. *Aesthetics of the Renaissance*. Moscow: Mysl, 1978. [In Russian: Лосев, Алексей. *Эстетика Возрождения*. Москва: Мысль, 1978.]

- Manolov 2002:** Manolov, Manol. *Bibleyski soneti*. Burgas: Pisatelско druzhestvo, 2002. [In Bulgarian: Манолов, Манол. *Библейски сонети*. Бургас: Писателско дружество, 2002.]
- Mettler 1981:** Mettler, Dieter. „Das Sonett.“ In Knoerrich, Otto, ed. *Formen der Literatur in Einzeldarstellungen*, 368–377. Stuttgart: Alfred Kroener Verlag, 1981.
- Michelangelo 1970:** Buonarotti, Michelangelo. *Lirika*. Selected and trans. by Dr. Petrov. Sofia: Narodna kultura, 1970. [In Bulgarian: Микеланджело Буонароти. *Лирика*. Подб. и прев. от ит. Др. Петров. София: Народна култура, 1970.]
- Mihaylov 2007:** Mihaylov, Kalin. „Edin neglasen kriticheski debat za balgarskata religiozna poeziya.“ In Mihaylov, Kalin. *Hristiyanstvo i identichnost. Patuvane kam sebe si v sveta na literaturata i kulturata*, 42–52. Sofia: Nov chovek, 2007. [In Bulgarian: Михайлов, Калин. „Един негласен критически дебат за българската религиозна поезия.“ В: Михайлов, Калин. *Християнство и идентичност. Пътуване към себе си в света на литературата и културата*, 42–52. София: Нов човек, 2007.]
- Mihaylov 2016:** Mihaylov, Kalin, ed. *Nebe za zemyata. Balgarska hristiyanska lirika. Antologiya*. Editorial team: E. Dikova, R. Stoyanova, K. Mihaylov, M. Georgiev. Sofia: Omofor, 2016. [In Bulgarian: Михайлов, Калин, съст. *Небе за земята. Българска християнска лирика. Антология*. Събир.-ред. екип: Е. Дикова, Р. Стоянова, К. Михайлов, М. Георгиев. София: Омофор, 2016.]
- Mihaylovski 1996:** Mihaylovski, Stoyan. *Religiozni stihotvoreniya*. Collector, editor and notes by D. Mihaylov. Veliko Tarnovo: Slovo, 1996. [In Bulgarian: Михайловски, Стоян. *Религиозни стихотворения*. Подбор, съставителство, послеслов и бележки Д. Михайлов. Велико Търново: Слово, 1996.]
- Mincoff 1992:** Mincoff, Marco. *Shakespeare: Life & Works*. Sofia: Rolis-press, 1998. [In Bulgarian: Минков, Марко. *Шекспир. Епоха и творчество*. София: ИК Ролис-прес, 1998.]
- Nikolchina 2014:** Nikolchina, Miglena. *Devi, ritsari, kralitsi. Lyubovta v literaturata na Srednovekovieto i Renesansa*. Plovdiv: Zhanet 45, 2014. [In Bulgarian: Николчина, Миглена. *Деви, рицари, кралици. Любовта в литературата на Средновековието и Ренесанса*. Пловдив: Жанет 45, 2014.]
- Ogoyska 2018:** Ogoyska, Maria. „Ritamat na sveta v zhivopista, skulpturata i poeziyata na Mikelandzhelo.“ *Hristiyanstvo i kultura*, no 2 (2018), 108–114. [In Bulgarian: Огойска, Мария. „Ритъмът на света в живописата, скулптурата и поезията на Микеланджело.“ *Християнство и култура*, no 2 (2018), 108–114.]
- Petkanov 2016a:** Petkanov-Topolin, Dimitar. *Slanchevi soneti*. Sofia: Nov chovek, 2016. [In Bulgarian: Петканов-Тополин, Димитър. *Слънчеви сонети*. София: Нов човек, 2016.]
- Petkanov 2016b:** Petkanov, Dimitar. *Leto Gospodne*. Part I, January–March. Sofia: Nov chovek, 2016. [In Bulgarian: Петканов, Димитър. *Лето Господне*. Част първа. Януари–Март. София: Нов човек, 2016.]
- Popnikolov 1932:** Popnikolov, Dimitar (sveshthenik). „Iz sakrovishtnitsata na Prep. Efrem Sirin.“ *Hristiyanka*, no 1 (1932), 18–19 – no 6 (1933/1934), 134–135. [In Bulgarian: Попниколов, Димитър (свещеник). „Из съкровищницата на Преп. Ефрем Сирийски.“ *Християнка*, no 1 (1932), 18–19 – no 6 (1933/1934), 134–135.]
- Popnikolov 1933a:** Popnikolov, Dimitar (protoyerey). „Molitvena pohvala na Hrista. Iz sakrovishtnitsata na sv. Tihon Zadonski.“ *Hristiyanka*, no 4/5 (1933/1934), 96–97. [In Bulgarian: Попниколов, Димитър

(протойерей). „Молитвена похвала на Христа. Из съкровищницата на св. Тихон Задонски.“
Християнка, no 4/5 (1933/1934), 96–97.]

Popnikolov 1933b: Popnikolov, Dimitar (prot.). *V predverieto na hrama. Stihove*. Burgas: Pечатnitsa Kotva, 1933. [In Bulgarian: Попниколов, Димитър (прот.). *В предверието на храма. Стихове*. Бургас: Печатница Котва, 1933.]

Protohristova 2000: Protohristova, Kleo. “Sonetat – istoricheski razvoy i natsionalni konkretizatsii.”
 In Protohristova, Kleo. *Zapadnoevropeyska literatura. Sapostavitelni nablyudeniya, tezisi, idei*, 63–82.
 Plovdiv: Hermes, 2000. [In Bulgarian: Протохристова, Клео. „Сонетът – исторически развой
 и национални конкретизации.“ В: *Западноевропейска литература. Съпоставителни наблюдения,
 тезиси, идеи*, 63–82. Пловдив: Хермес, 2000.]

Velchev 1978a: Velchev, Petar. “Nay-dialektichnata lirichna forma.” In Velchev, Petar, ed. *100 shedyovri
 na soneta*, 5–10. Sofia: Narodna kultura, 1978. [In Bulgarian: Велчев, Петър. „Най-диалектичната
 лирична форма.“ В: Велчев, Петър, съст. *100 шедьоври на сонета*, 5–10. София:
 Народна култура, 1978.]

Velchev 1978b: Velchev, Petar, ed. *100 shedyovri na soneta*. Sofia: Narodna kultura, 1978. [In Bulgarian:
 Велчев, Петър, съст. *100 шедьоври на сонета*. София: Народна култура, 1978.]

⋮

AXIOLOGICAL ASPECTS IN THE TALE *MEDENATA PITA* BY KONSTANTIN KONSTANTINOV

ELITSA GEORGIEVA

Uniwersytet im. Angela Kancheva w Ruse

MIRA DUSHKOVA

Uniwersytet im. Angela Kancheva w Ruse

⋮

AXIOLOGICAL ASPECTS IN THE TALE *MEDENATA PITA* BY KONSTANTIN KONSTANTINOV. The paper presents a linguo-cultural analysis of the tale *Medenata Pita* (*The Honey Bread*) by the Bulgarian writer Konstantin Konstantinov. The authors try to build a complex methodological apparatus for studying readers' perceptions regarding the axiological aspects of the text. The study starts with the analysis of surveys carried out among undergraduate students of Bulgarian Language and History on the axiological components of the text. Then, an analytical linguistic model is built to explain the obtained results. The conceptual metaphor *Life is a journey* created by Lakoff and Johnson (1980) and Lakoff and Turner (1989) serves as a theoretical underpinning; its structure is compared to the plot of the tale. The model is enriched with the interpretation of words and images typical of the traditional Bulgarian culture (bread, destiny / fate, fortune tellers, luck). In the course of the study, close connection is established between the students' answers, the linguo-cultural analytical apparatus and Konstantin Konstantinov's text.

Keywords: *Konstantin Konstantinov, Medenata Pita, linguo-cultural analysis, content analysis, linguistic model, axiological approach, cognitive metaphor theory, bread, fate, fortune tellers, luck*

INTRODUCTION

The linguo-cultural analysis of literary fairy lies at the boundary between linguistic and literary analytical practices. The approaches to analyze the explication of the meanings of a text are numerous. Some of the linguistically oriented theories view the narrative through the communicative and representational functions of language, emphasizing the role of

a narrative text as a communicative act. For example, the rhetorical approaches look at the narrative as a communicative act that consists of a sender, a message and a receiver (Cf. Booth 1961; Phelan 2007). Translated into the language of a fairy tale, these could mean a teller, a reader / listener and a story. Each of the three elements may be the focus of analysis, as could be the relationship between them. The purpose of this paper is to reveal some possible mechanisms through which a given narrative text affects the readers, allowing them to deconstruct some axiological and value-laden meanings. Our interest lies in a more cognitively-oriented approach to studying the reception of a story with an emphasis on the values encoded in a text.

To this purpose, we try to build a complex methodological apparatus for studying readers' perception and meaning construal of a text in general and the interpretation of the axiological aspects of a text, in particular. The object of our analysis is Konstantin Konstantinov's tale *Medenata Pita* (*The Honey Bread*). Starting from a survey with undergraduate students in the humanities, we aim to build an analytical linguistic model. The conceptual metaphor *Life is a journey* as examined by Lakoff & Johnson (1980) and Lakoff & Turner (1989) serves as a theoretical underpinning; we compare its structure to the plot of the tale. The model is enriched with the interpretation of words and images from the text which are typical for the traditional Bulgarian culture (bread, destiny / fate, fortune tellers, luck). In the course of our work, we seek to establish a close connection between the students' answers, the linguo-cultural analytical apparatus and Konstantin Konstantinov's text.

ON THE WRITER AND HIS TALE

Medenata pita, the text under scrutiny, is an author's tale; however, it is also rich in realia from Bulgarian folklore, e.g. the image of the fortune teller (*orisnitsa*, *орисница*), the bread loaf (*medenata pita*, *медената нута*) made with honey as part of ritual practices, the importance of bread in traditional Bulgarian society. So far, the tale has not been a subject of linguo-cultural analysis, which provoked us to interpret it from this point of view and to look at the axiological meanings in it that are typical for the Bulgarian national culture. At the same time the analysis allowed us to seek for the artistic representation of the value-laden elements in the author's tale.

The author of the tale, Konstantin Konstantinov (1890–1970), is a Bulgarian writer, essayist, memoirist and a notable translator from Russian and French. In the 1920s and 1940s he published five collections of short stories, several collections of travel books and essays, two novels, one of which, *Sartseto v kartonenata kutiya* (*The Heart in the Cardboard Box*, 1933), was co-authored by Svetoslav Minkov. Between 1959 and 1966 his memoirs *Pat prez godinite* (*Road Through the Years*) were published (Dushkova 2012: 270–285).

Influenced by Ran Bosilek¹, a well-known Bulgarian author writing for children, editor of *Detska Radost*² magazine, since the 1920s Konstantinov began publishing tales, stories and short stories for children: *Prikazi za teb* (1924), *Prikazki za shturcheto* (1927), *Bosa Komanda* (1929), *Otbor Yunachi* (1933), *Priklyucheniata na kotaraka Mur-Mur*, *Eho-o-o* (1938), *Zlatna kashtichka* (1947), *Kogato detsata zaspyat* (1962), *Medenata pita* (1965). His children's books have been republished repeatedly and separate texts are included in reading books, textbooks and teaching aids used in the Bulgarian school curriculum at the primary stages of education. They are translated into Russian, Slovenian, Serbo-Croatian, Uzbek. His tales were used as an incentive for creative activities for pupils at primary school (e.g. in the 4th grade of Konstantin Konstantinov Secondary School, Sliven – Bulgaria, vide Gospodinova 2003).

Konstantin Konstantinov's books for children have not yet been analyzed in detail. Among the authors who work on them are Elka Konstantinova, Petar Dobrev, Petar Syarov, Ivan Simeonov, Vladimir Yanev, Ogniana Georgieva-Teneva, Alexandra Antonova, and more recently younger scholars such as Christina Andonova and Galina Dimitrova. The critics point out Konstantinov's artistic skills, his ability to create a unique artistic world where Bulgarian folklore elements play a central role; they also mention that his works excel at providing aesthetic delight to the young readers and enriching their spiritual world. The critics also mention some characteristic motives in his books: sleep, reality, toys that come to life, etc. Other important elements of literary analysis are: the figure of the narrator, the aesthetics of memory, the image of the child, the connection with Plato's world.

Konstantin Konstantinov's tale *Medenata Pita* resembles Bulgarian folk tales. It tells about some typical Bulgarian cultural elements: the tale focuses on the life of a poor woman and her son, a boy, who live in a humble house and make their living by hard work. The text narrates about how the mother gets sick and sends her young son to look for the loaf of honey bread (*medenata pita*) rolled at his birth by a fortune teller (*orisnitsa*). The boy sets off chasing the loaf and on his way he passes through wonderful lands. In the Golden Land,

1 Ran Bosilek (1886–1958) – pseudonym of Gencho Negentsov. Ran Bosilek is one of the most popular and loved Bulgarian writers of literature for children. He wrote poems and fairy tales. He was a chairman of the Society of Children's Writers in Bulgaria. His credit for the recognition of Bulgarian literature for children and for the artistic layout of children's books is enormous. Among his most famous books are *Nerodena moma* (1926), *Jiva Voda* (1933), but his greatest popularity is due to the *Patilansko Tsarstvo* series. In 1932, he won the International Shoemaker Award at the Second International Book Exhibition in Brussels for his book *Nerodena Moma*, illustrated by Georgi Atanasov.

2 *Detska Radost* Magazine (1910–1947) started out as a two-week issue of illustrated fairy tales for children and adolescents (curator Hristo T. Hadzhiev). From 1923 it became a monthly magazine edited by Ran Bosilek. One of the most famous Bulgarian editions for children in the period between the two world wars. Ran Bosilek attracted some of the most talented poets and writers – Elisaveta Bagryana, Assen Raztsvetkinov, Vassil Stoyanov, Geo Milev, Dora Gabe and many others, as well as the artists Vadim Lazarkevich, Iliya Beshkov, Aleksandar Bojinov, Nikola Kozhuharov, Rayko Aleksiev, etc.

people who look like big lizards and frogs, try to lure him to stay with them, but the boy resists the temptation. At the end of the world, by the infinite sea, he finds the bread loaf, but it is no longer made with honey; rather, it is made of brown flour – a hard, cracked, poor-man's loaf. When the hero sees his reflection in the water, he notices he is no longer a boy but a well-built man. On the way back, he gives some bread to the blind, and the last piece he gives to a starving homeless dog lying in front of his house. Eventually, he returns home empty-handed, but his mother is healed since she does not really need the bread loaf; she has realized that her son has a heart of gold.

There are some fantastic elements in the text (the Land of the blind, the Land of the stone-silent people and the Golden Land), and they play an important part for the artistic representation of the tale's messages. However, more important elements are the story line and the plot, as well as the main character who, in the course of the tale, reaches self-actualization. Similar to realistic folktales, Konstantinov's work has a simple and clear composition. The characters are ordinary people and the setting bears resemblance to everyday life.

RESEARCH METHODOLOGY AND ANALYSIS OF THE RESPONDENTS' ANSWERS

We assigned Konstantin Konstantinov's *Medenata Pita* for home reading to 1st and 2nd-year students of the *Bulgarian Language and History* degree course at Ruse University (Ruse, Bulgaria) assuming that, as future teachers of Bulgarian language and literature, they are already competent readers, i.e. they are able to analyze and extract value-laden information in relation to important ideas in the content of the text. Besides, they are native speakers of Bulgarian and bearers of Bulgarian traditional culture with an educational background in the humanities, so they have additional resources to read codes of culture.

We asked them to answer two questions:

1. What values does the tale teach about / assert?
2. What is the message / moral of the tale?

The answers (in writing) had to be within 100 words. We aimed to elicit direct opinions on the values expressed in the text by provoking a sense of empathy and reflection on the ethical and moral values that guide the actions of the character.

We received answers from seven students. Their texts were analyzed by applying content analysis; the key lexemes and phrases associated with the tale's moral / message and values were summarized and color coded for easier processing. The obtained data is summarized in Table 1.

Table 1

	Values	Message
1. Martina	<ol style="list-style-type: none"> 1. Love your neighbor. 2. Love and care to one's mother. 3. Kindness. 4. Compassion. 5. Dedication. 6. The happiness and health of the loved ones are more important than gold and money. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. We should help people and animals in need. 2. Pursue one's goals and ignore temptations and distractions. 3. We should be grateful for what we have. A simple repast that can be shared with is more important than one fit for a king.
2. Suna	<ol style="list-style-type: none"> 1. Compassion / to be ready to help those in need. 2. All the good we do makes us happy – doing good = happiness. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. We should listen to our inner voice (the voice of the heart). No one knows what their fate is and what the road ahead might be so our heart will show us the right way. 2. Our lives depend on the choices we make.
3. Christiana	<ol style="list-style-type: none"> 1. Compassion (empathy). 2. Helping those in need (self-sacrifice). 3. Modesty – the unfeigned feeling of not wanting things for yourself not because you are not in need yourself but because someone else is more needy. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. No one can escape from their destiny; one can only be truly happy if following their own unique path. 2. Everyone's way goes through doing good deeds, which return in time.
4. Pamela	<ol style="list-style-type: none"> 1. Family values: solicitude and love 2. Empathy. 3. Showing respect and concern. 4. Kindness / Humanity. <p>Anti-values:</p> <ul style="list-style-type: none"> - venality; - acting under false pretenses; - hypocrisy; - hate; - indifference. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Be generous to the have-nots. 2. We should try not to be enticed by the easy way to achieve something because eventually the easy way always proves to be the more difficult one.
5. Ana	<ol style="list-style-type: none"> 1. Mutual understanding, love and respect in the mother-son relationship. 2. Kindness. 3. Tenderness. 4. Cordiality. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Be kind, compassionate, sympathetic and generous to our relatives, to people in need and to animals. 2. We can be truly happy and content if we try to contribute to the happiness and well-being of other people. 3. Family background and social class are not important for being successful in life; rather, success depends on personal qualities and on the ability to overcome obstacles and difficulties. 4. One cannot escape one's fate.

Values		Message
6. Radostina	<ol style="list-style-type: none"> 1. All the gold in the world cannot replace the boy's joy of his mother's recuperation. 2. Persistence and purposefulness. 3. Christian values: love, faith, hope, compassion, kindness and charity. 	<p>The young man is not tempted by gold. He is focused and persistent – he doesn't stop even for a moment; he does not lose determination, even though he is very tired at the end of the story.</p>
7. Dilyana	<ol style="list-style-type: none"> 1. Kindness. 2. Purity of heart. 3. Self-sacrifice in the name of those in need. 4. What is of utmost importance for the boy is not money and wealth but his mother's health and well-being. 5. Being strong-willed and determined; not to waver despite the difficulties one can face. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. When you do good – you get good. 2. The importance of our relatives' health. 3. Do not be selfish. 4. It's important to be strong-willed and never lose determination. 4. One cannot escape from one's fate. 5. We should be grateful for what we have and be able to appreciate the things that really matter in life.

Despite some variation in the responses, we can infer from the results that our readers have come to very similar conclusions and evaluations as to the expressed values and messages of the fairy tale. We can summarize that the basic axiological components of the fairy tale are kindness (5/7 answers), empathy / sympathy (5/7 answers), building a strong bond in the family and love between mother and son (5/7) – the parent-child relationship, happiness, and the health of relatives are more important than material possessions, gold and money. Qualities such as *modesty*, *humanity*, *warmth*, *determination* and *tenacity* are also recognized as important values expressed in the text. A few answers emphasize the importance of Christian virtues, such as: faith, hope and love (love your neighbor, sacrifice in the name of the needy, willingness to help others). Most of the students find that happiness and success in life are achieved through being of service to others rather than through succumbing to one's personal desires and interest. One of the students reads in the hero's actions strong will that does not allow him to waver despite the difficulties he faces. One of the answers also mentions some anti-values seen as direct opposites to the positive qualities that the text affirms: mercantilism, hypocrisy, acting under false pretenses, hatred, indifference.

Looking at the messages expressed in the text, the student readers generally come to the conclusion that the main character becomes a happy person due to his positive qualities and his value system. Most of the answers emphasize the role that fate plays in one's life: *One cannot escape from fate; no one can escape their destiny; people can be truly happy if they walk along their path, provided they do not deviate under the influence of temptations and they listen to their inner voice (their heart)*. At the same time, the opposite view is

also expressed: the life of a person depends on the choice he or she makes; social origin is not a factor for success in life because personal qualities, determination and the ability of a person to overcome difficulties and obstacles are seen as the forces behind it (4/7 answers). Additional messages that are mentioned focus on the *readiness and joy to help people in need* (4/7 answers). There is also the message that we should be grateful for what we have and that we should appreciate the things that really matter in life as well as the people we share our life with (2/7 views).

ANALYTICAL TOOLS FOR DEVELOPING A LINGUISTIC MODEL INTERPRETING THE RESULTS

During the analysis stage it became clear that most of the students use the plot of the tale and the ideas of travel and overcoming difficulties and obstacles in order to justify the messages and values they have identified in the text. As mentioned previously, the role of fate and luck as determinants of man's life and self-realization are also widely discussed in the answers. In some responses, the opinion that we cannot escape from our fate is expressed while others advocate the opposite idea – we are responsible for our own lives and the actions we take and the choices we make determine who we are.

This gives us reason to construct an analytical apparatus describing how readers reach the ethical and moral values that are implicitly expressed in the story. We use a methodological framework developed by Lakoff & Johnson (1980) and Lakoff & Turner (1989), using the conceptual metaphor theory within the framework of cognitive linguistics. We add to it cultural models, typical of the Bulgarian linguaculture and linguistic worldview. Our choice is based on the following reasons:

1. There is a great degree of overlap between the plot of the fairy tale and the structure of the conceptual metaphor *Life is a journey*. In fact, the metaphor infuses the whole text, thus becoming a vital part of the narrative itself, a part which cannot possibly be ignored at interpretation level.

2. Lakoff and Turner convincingly reveal the role of conceptual metaphors in understanding and constructing the meaning of literary works by readers:

... people have, as part of their normal conceptual systems, a wealth of conceptual metaphors that they use to make sense of their experience. Many meanings are conventional and shared, and these limit what a literary work can mean to someone. Literary works, for this reason, can't mean just anything. (Lakoff & Turner 1989: 109–110)

As we are more interested here in the cognitive aspect of the matter, the conceptual theory framework can help us to try to understand how, in this particular text... *we think in narrative and how exactly it is that narrative helps us think* (Popova 2015:10).

3. The text is rich in images and notions typical of the Bulgarian linguistic and cultural worldview (*bread, luck, fate*); therefore they are also considered as factors influencing meaning construal.

ON CONCEPTUAL METAPHORS

According to Lakoff & Johnson (1980) and Lakoff & Turner (1989), in every language there is a set of basic metaphorical concepts that are at the heart of conceptualizing and understanding our world and forming our worldview. They convincingly prove that the conceptual system of people is structured metaphorically and certain aspects of our lives are represented metaphorically in a systematic way. In their view, metaphor is not so much a figure of speech but a basic tool employed in understanding and shaping our experience: *Far from being merely a matter of words, metaphor is a matter of thought – all kinds of thought: thought about emotion, about society, about human character, about language, and about the nature of life and death.* (Lakoff & Turner 1989: xi).

According to them, conceptual metaphors have the following main features:

- They are part of the common conceptual apparatus of the members of a given culture and are mutually understandable due to common shared experiences.
- They are systematic, i.e. there is an established correspondence between the source domain structure and the target domain.
- For most of them, their use is automatic and habitual, although the possibility of special emphasis on them is not excluded.
- They are highly conventionalized in the language, i.e. there is a large number of lexemes and idiomatic expressions whose interpretation depends on these metaphors.
- They create a structure in our understanding of life, and also help to construe the meaning of the literary works.

ON THE CONCEPTUAL METAPHOR *LIFE IS A JOURNEY*

One of the main conceptual metaphors that Lakoff and Turner exploit in their guide to poetic metaphor is *Life is a journey* whose structure is reflected in the mapping of two conceptual domains – *travel* (source domain) and *life* (target domain). They list the following elements of the metaphor:

- (i) *The person leading a life is a traveler;*
- (ii) *His purposes are destinations;*
- (iii) *The means for achieving purposes are routes;*
- (iv) *Difficulties in life are impediments to travel;*
- (v) *Counselors are guides;*
- (vi) *Progress is the distance traveled;*
- (vii) *Things you gauge your progress by are landmarks;*
- (viii) *Choices in life are crossroads;*
- (ix) *Material resources and talents are provisions (Lakoff & Turner 1989: 3-4).*

It is obvious how this structure corresponds to the storyline of *Medenata Pita*. The metaphor is not merely at word or sentence level; rather it permeates the whole text. Table 2 lists the main elements of the correlation between the metaphor and the plot of the story.

Table 2

Source: Journey	Target: Correspondence with the Fairy Tale Text
The travelers	The young boy sets off to seek his fortune.
The vehicle	The boy walks along following his fate (the honey bread that was rolled ahead at his birth) – a representation of life.
The journey	The boy reaches the end of the world and gets back to his mother thus the journey represents the different events in his life.
The distance covered	This is the idea of the age of a person: at the beginning of the tale the protagonist is a young boy but when he finds the rolled honey bread he is already a mature man.
Obstacles encountered	Obstacles and difficulties encountered along the way – <i>The boy crossed meadows and mountains, his legs got sore and injured...</i>
Decisions about where to go	The choices the protagonist makes in order to distinguish between good and bad; he chooses the simple rye bread instead of choosing the Golden Land.
The destination	In Konstantinov’s tale the narrative ends where it began – the boy’s home – thus emphasizing the idea of a fulfilling life and a sense of life purposes and goals that have been achieved.

Life is a journey as a conceptual metaphor is common for many Indo-European languages; it is also significant for the Bulgarian linguaculture. The Bulgarian language is rich in expressions that show how we think of a complex concept such as *life* through the idea of *travel*: *we come to this world and leave it for good; we say that we are at a crossroads when we have to make a difficult choice or we reach our goals, etc.*

It could be assumed that the metaphor defines the framework within which the interpretation of the members of the Bulgarian linguaculture occurs. As Popova points out: *metaphor, when used in narrative on the word, sentence and even text level, serves the purposes of the narrative itself* (Popova 2015: 66). This is how the tale can be interpreted as an allegory, i.e. the story is about something else than what is narrated on the surface. So, implicitly, the tale becomes not a story about the individual journey of the main character but suggests the idea of a life well-lived and the ultimate path of salvation of every man. The journey the protagonist undertakes leads to his personal self-realization and even though at the end of the story neither his social nor material status has changed, he has achieved something even more valuable – a golden heart seen as a symbol of all that matters in life – beauty of soul. This idea is something that our readers identified as being part of the message level of the fairy tale: the belief that it is possible to overcome all obstacles in life, that everyone has a good destiny, that good always prevails, and even the ordinary poor man can finally find his or her true nature. Or, as Flahault writes, the character reaches [...] the nucleus of their own personality, which contains the seeds of their personal self-realization, a power of life that is enshrined in its entirety, even if the external conditions are hostile, and even if no other character comes to the hero's help (Flahault 2002: 12).

However, in the development of the plot, we observe the opposition between fate and human choice. At the text level, the concepts of fortune tellers, fate and destiny are found in the exposition of Konstantinov's tale at the point of the rising action:

– When you were born, my son, a fortune teller rolled a loaf of honey bread, and said, “This is his luck. Let him chase it around the world. When he reaches his fortune, he'll be happy.” But it was hard for me to let you go. I did not say anything to you, and now the fortune teller is punishing me. I will die unless you find the honey bread and bring it back together with my and your happiness. Go, son, wander the world and chase your luck! (Konstantinov 1972: 35)

These opposing notions are also reflected in the students' answers: some students believe that a main message lies in the idea of irrevocability of fate and values such as following one's destiny to the best possible end are to be inferred from the text. Others, on the

other hand, believe that it is the individual choices made along the life journey that ultimately lead to achieving one's life purposes and goals.

Thus, the idea of *destiny* or *fate*, an important element of Bulgarian linguaculture, proves to be an important part of the Bulgarian concept of *Life is a journey* that guides interpretation. If we look deeper into it, we find out that it has a significant presence in the different forms of folk art and it is believed that it is determined at the birth of a person. In Bulgarian folk concepts and perceptions, the life of a child is predetermined by fortune tellers who tell the fate of the newborn on the third night after the birth. In his study *Mythic Songs. Origin and Basic Motives* published in *Essays on Bulgarian Folklore*, Mihail Arnaudov claims that the Bulgarians take the idea of the fortune tellers from the Greek (from the Greek verb *ὀρίζω* – *determine, tell, call* and the noun *ὀρίσμος* – *definition, determination*). The author points out the connection with the ancient idea of the goddesses of fate. Arnaudov recalls Hesiod, according to whom the goddesses, daughters of Zeus, are three: one of them spins the thread of life, the second determines its length, and the third, the *irrevocable one*, cuts it (Arnaudov 1996: 614). This number is significant in Bulgarian folk beliefs, as well. The idea of the irrevocability of fate is preserved in many Bulgarian proverbs and sayings: *Тъй му било писано и наречено* (*This is what was foretold to be his / her fate*); *Тъй го описали описниците* (*This is what the fortune tellers foretold to be his / her fate*) (Minkov 1963); *Такава му е описията* (*This is what his / her fate is*); *Що е на глава писано, на камък не иде* (lit. *What has been written on the head, does not go on stone*, meaning *One cannot escape from his / her fate*) (Georgieva 1983: 138), to cite but a few. Ivanitchka Georgieva points out that mythical beings similar to the Bulgarian fortune tellers (*описници*) are commonly believed to exist in other nations as well (Serbs, Croats, Slovenians, Czechs, Russians, as well as the German, Baltic, Caucasian and Siberian peoples) (Georgieva 1983: 141). Mihail Arnaudov writes that the belief in the fortune tellers and in one's luck is part of Bulgarian demonology, but it is clear from the cited examples that they are related to a wider Balkan or even European linguistic picture of the world.

Therefore, at a conceptual level, for a Bulgarian reader it could be either the idea of following one's destiny or the notion of choices made along the way that guides a person through their life journey and can lead to one's self-fulfillment. Or it could be a mixture of the two – we have to do what is predestined but if we are able to choose wisely along the way, then self-fulfillment is achievable at a satisfactory level. The interpretation seems to depend on the personal schemas a reader brings along during the process of reading and meaning construal. The distance travelled (the length of one's life) and life difficulties one has to overcome are important elements of the story meaning underlined by fact that as long

as a person sticks to important values such as kindness, empathy, love or determination and tenacity, the end will always be satisfactory and rewarding. As Lakoff and Turner reason:

All reading involves construal... For any given person, some construals will seem more natural than others, and those are the ones that are often ascribed to the intention of the poet. But if we actually talk to contemporary poets about their poems, we find that the poet's most natural construals may not be our own. That is normal, inevitable, and part of what makes poetry valuable and of lasting interest. (Lakoff & Turner 1989: 109–110)

SPECIFIC CULTURAL IMAGES AND MEANINGS

In addition, the text of the fairytale is rich in images and meanings related to specific cultural models typical of the Bulgarian linguo-cultural worldview: bread, fortune tellers, luck.

Bread is a key image of the Bulgarian cultural picture of the world. In Bulgarian folk culture, bread is a sacred symbol which has a significant role in the ritual system and is linked both to the life cycle (*birth – wedding – death*) and to the events of the traditional calendar: *Ritual bread bears the idea of birth, death and the new birth. The ground flour and the baked bread are seen as a kind of transformation of the movement from nature to culture, that is, from the world of nature to the human world* (Avginova-Nikolova 2017: 417). Yaneva adds that bread becomes a fact of the Bulgarian spiritual culture when it is associated with the ritual system (Yaneva 1989: 9). Dacheva summarizes the rituals related to bread and childbirth:

... immediately after birth, the so called *fast* bread is made, on the third day a second loaf is prepared and it is consumed only by women (for health, happiness and fertility). (Dacheva 2000: 149)

It is believed that on the third or even the same night after the birth of a child the fortune tellers come – three sisters in white clothes, they stand near the hearth or the chimney and start to spur the thread of life of the newborn and they do so until the first rooster crow is heard, and so they start to tell the fortune [...] To be predisposed, they are welcomed with a meal specifically set for them and a specially prepared ritual bread has a central place on the table. (Dacheva 2000: 149)

Ritual loaves of bread are prepared for the christening of children, as well as when they start to walk; a good example is the traditional Bulgarian ritual called *proshtapulnik* which involves a toddler going after a round loaf of bread that has been rolled ahead; this is done to determine the child's future profession or craft. There is a great deal of similarity between this ritual and the text of the analyzed tale. In fact, the rolled bread can be seen as a metaphor of human life.

In addition to the rich ritual use of bread, in Bulgarian there are a great number of proverbs and sayings around the lexeme *bread* which comes to intensify the importance of bread in Bulgarian culture. In the Bulgarian language there are expressions like: *Изкарвам си хляба* (*Earn one's bread*); *Никой не е по-голям от хляба* (*No one is bigger than bread*); *Хлябът е по-голям и от царот* (*Bread is bigger than the king*); *Половин хляб – половин късмет* (*Half bread – half luck*); *Къща без хляб да не замръква* (*A household shouldn't be left without any bread at the end of the day*). There is even an oath: *Да те убие хлябът!* (*May bread kill you!*) (Zaykov & Raychevski 1984: 11).

The type of bread is also important. Avginova-Nikolova (2017) points out that sweet bread (with honey) is served at rituals such as birth, or when a child starts to walk independently, i.e. initiation rituals. Honey is considered to be a blessed gift of nature, an elixir of life and a symbol of immortality – a notion typical of all ancient mythological systems tied to the different stages of human civilization (Stoynev 2006: 193). In addition, wheat bread, i.e. bread made of good flour brings positive connotations for the Bulgarians, while brown bread is associated with poverty and misery (Cf. *Омръзна ми да бъда черен хляб* (*I am tired of feeling like brown bread*). = *I am tired of feeling poor or deprived*).

Thus, the metamorphosis of the bread in the fairy tale – *from a loaf made with honey to a hard loaf made of the darkest kind of flour – a cracked, rough loaf of bread* – becomes a symbol of the hero's initiation and growth. The main character manages to resist the temptations offered to him along the way, thus revealing strong character and determination in following his goals, ideas which are identified as important values in the text. The interviewed students are holders of the Bulgarian linguistic culture so they naturally use the established cultural models for the role that bread plays in it in order to reach their conclusions.

Another idea presented in the tale is the notion of good luck. Mihail Arnaudov believes that the word *luck* (*късмет*) is a loanword from Turkish, who in turn loaned it from West Asian peoples (Arnaudov 1996: 67). In Turkish it means *good chance, honor, a good meeting*. The Bulgarians take up the idea of luck, which is reflected in many proverbs: *Късметя ѝ от педя* (*She is fortunate from when she was a small child*); *Роди ме с късмет и фърли ма на купуше* (*One's good luck is obvious even in the hardest of circumstances*); *Човек с късметя си се ражда* (*A man is born with his luck*), etc.

In Konstantinov's story, for the creatures in the Golden Land, there is no better luck than the possession of gold. In their world everything is of pure gold – the trees, the fruits, the jewelry. But the author indirectly gives his assessment of the creatures living in the Golden Land: they are strange people, resembling big lizards and frogs. Lizards and frogs have a pronounced chthonic character and are associated with a deeply negative value model. Thus, two value models are opposed and the imaginary worlds narrated in the tale

play a vital role in the artistic representation of this opposition. For the people of the Golden Land, for example, the material possessions and the prosperity expressed in gold are of primary importance. For the boy, on the other hand, it is essential to fulfill his mother's request and find the honey bread. But when this is done, the boy does not leave it for himself, but distributes it to the needy.

The ending of the tale is especially significant in this respect; this is the episode when the mother addresses her grown-up son:

– No, my son, you are not going to die. On the contrary, now you are going to live happy and content. You did all that the fortune teller had foretold. So here I am now, healthy and healed and you will always be with me. But all you went through had to happen. You had to go and see the world with all the good and bad in it and you had to choose between the two. You had to find the honey bread and give it to the needy and not to act out of self-interest. Don't be sorry about the bread loaf, my son! I don't need it any more. You brought me your golden heart, didn't you! Not take that loaf of rye bread from the shelf over there, come and sit and let us dine together. And you will see that it will be more delicious than all the honey bread in the world! (Konstantinov 1972: 37–38)

The metaphor of the golden heart links etiologically with beauty and kindness of soul. Self-realization is achieved by living for the others and ignoring self-interest and personal needs.

CONCLUSION

The value-axiological approach to the study of literary works is of great importance for the aesthetic world perception and a necessary condition towards the building of a value system. Julia Doncheva points out:

Moral norms and requirements are based on public opinion, beliefs, traditions and habits. They are mandatory components in the structure of a moral system. There are also components for the coordination of moral requirements and views. These are moral knowledge, beliefs, and related moral motives for behavior, moral judgment, and self-esteem. The criterion for moral assessments is the public interest expressed in the shared public opinions for good and bad. (Doncheva 2014: 28)

Therefore, we believe that the focus on the axiological elements of language is essential in the education and preparation of future teachers.

In this paper, we tried to build a complex methodological apparatus for studying readers' perceptions regarding the axiological aspects of a text. Starting from a survey with undergraduate students, we built an analytical linguistic model. The conceptual metaphor *Life is a journey* created by Lakoff and Johnson (1980) and Lakoff and Turner (1989) served

as a theoretical underpinning; we compared its structure to the plot of the tale *Medenata Pita*. We enriched the model with the interpretation of words and images typical of the traditional Bulgarian culture (*bread, destiny / fate, fortune tellers, luck*) and tried to explore the connection between the students' answers, the linguo-cultural analytical apparatus and Konstantin Konstantinov's text.

We have reason to believe that this complex model can be used successfully to explain the axiological meanings that readers infer from an expanded text. In other words, it allows the explication of the evaluative meaning from the viewpoint of the reader which is important from a linguo-cultural point of view, because it makes possible the study of the linguistic picture through the prism of a certain linguo-cultural personality.

REFERENCES

- Arnaudov 1996:** Arnaudov, Mihail. *Essays on Bulgarian Folklore*. Vol. 2. Sofia: Prof. Marin Drinov Academic Press, 1996. [In Bulgarian: Арнаудов, Михаил. *Очерци по българския фолклор*. Т. 2. София: АИ Проф. Марин Дринов, 1996.]
- Avginova-Nikolova 2017:** Avginova-Nikolova, Emilya. "The place of bread in the Bulgarian and Greek culture." In *Proceedings from the Arnaudov Readings Conference*. Vol. 9, 416–422. Ruse: Leni An, 2017. [In Bulgarian: Авгинова-Николова, Емилия. "Мястото на хляба в културата на българите и гърците." В: *Арнаудов сборник*. Т. 9, 416–422. Русе: Лени Ан, 2017.]
- Booth 1983:** Booth, Wayne C. *The Rhetoric of Fiction*. Second edition. Chicago: The University of Chicago Press, 1983.
- Dacheva 2000:** Dacheva, Svezha. *On the Good Girl and the Bad Girl*. Sofia: Sineva, 2000. [In Bulgarian: Дачева, Свежа. *За доброто и за лошото момиче*. София: Синева, 2000.]
- Doncheva 2014:** Doncheva, Julia. *Consolidating Functions of Bulgarian Folk Games Used at Pre-School Age*. Ruse University Press, 2014. [In Bulgarian: Дончева, Юлия. *Консолидиращите функции на българските детски фолклорни игри в предучилищна възраст*. Русе: УИ на Русенски университет, 2014.]
- Dushkova 2012:** Dushkova, Mira. *Semper Idem: Konstantin Konstantinov. Poetics of Konstantinov's Late Stories*. Ruse: Leni An, 2012. [In Bulgarian: Душкова, Мира. *Semper Idem: Константин Константинов. Поетика на късните разкази*. Русе: Лени Ан, 2012.]
- Flahault 2002:** Flahault, Francois. "Self-realization in Fairy Tales." *Bulgarian Folklore*, No 3–4 (2002), 11–15. [In Bulgarian: Флао, Франсоа. "Себеосъществуването в приказките." *Български фолклор*, No 3–4 (2002), 11–15.]
- Georgieva 1983:** Georgieva, Ivanichka. *Bulgarian Folk Mythology*. Sofia: Nauka i Izkustvo, 1983. [In Bulgarian: Георгиева, Иваничка. *Българска народна митология*. София: Наука и изкуство, 1983.]

- Gospodinova 2003:** Gospodinova, Krassimira, ed. *My Book on Konstantin Konstantinov*. Sliven: Shturche, 2003. [In Bulgarian: Господинова, Красимира, ред. *Моята книжка за Константин Константинов*. Сливен: Щурче, 2003].
- Konstantinov 1972:** Konstantinov, Konstantin. *Fairy Tales for You. Selected Fairy Tales and Stories*. Sofia: Narodna Mladezh, 1972. [In Bulgarian: Константинов, Константин. *Приказки за тебе. Избрани приказки и разкази*. София: Народна младеж, 1972.]
- Lakoff & Johnson 1980:** Lakoff, George & Mark Johnson. *Metaphors We Live By*. Chicago: The University of Chicago Press, 1980.
- Lakoff & Turner 1989:** Lakoff, George & Mark Turner. *More Than a Cool Reason. A Field Guide to Poetic Metaphor*. Chicago: University of Chicago Press, 1989.
- Minkov 1963:** Minkov, Tsvetan, ed. *Bulgarian Folk Art*. Vol. 12. *Proverbs, Sayings, Riddles*. Sofia: Balgarski pisatel, 1963. [In Bulgarian: Минков, Цветан, съст. и ред. *Българско народно творчество*. Т. 12. *Пословици, поговорки, гатанки*. София: Български писател, 1963.]
- Phelan 2007:** Phelan, James. "Rhetoric / Ethics." In Herman, D., ed. *The Cambridge Companion to Narrative*, 203–216. Cambridge University Press, 2007.
- Popova 2015:** Popova, Yanna. *Stories, Meaning, and Experience. Narrativity and Enaction*. New York: Routledge, 2015.
- Stoynev 2006:** Stoynev, Anani, ed. *Bulgarian mythology. Encyclopedic Dictionary*. Second Completed Edition. Sofia: Zahari Stoyanov, 2006. [In Bulgarian: Стойнев, Анани, съст. *Българска митология. Енциклопедичен речник*. Второ допълнено издание. София: Захари Стоянов, 2006].
- Yaneva 1989:** Yaneva, Stanka. *Bulgarian ritual breads*. Sofia: BAN, 1989. [In Bulgarian: Янева, Станка. *Български обредни хлябове*. София: БАН, 1989].
- Zaykov & Raychevski 1984:** Zaykov, Iliya & Stoyan Raychevski. *Book of Bread*. Plovdiv: Hristo G. Danov, 1984. [In Bulgarian: Зайков, Илия & Стоян Райчевски. *Книга за хляба*. Пловдив: Христо Г. Данов, 1984.]

ЗА СМЪРТТА НА РАЗКАЗВАЧА В МАРАНЯТА НА МАГИЧЕСКИЯ РЕАЛИЗЪМ. НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ ТВОРЧЕСТВОТО НА ГЕОРГИ МАРКОВСКИ

MAIA ANGELOVA

Uniwersytet Wielkotypnowski im. Świętych Cyryla i Metodego

ON THE DEATH OF THE NARRATOR IN THE HAZE OF MAGIC REALISM. OBSERVATIONS ON GEORGI MARKOVSKI'S NARRATIVES. The article focuses on specific aspects of Georgi Markovski's fiction, linking them with the influence of magical realism over his work. The analysis is based on the author's debut novel *Sensemaya* (1971) and its version from 1978, named *Portrait with a blue bird*.

Keywords: *magic realism, socialist realism, parody, absurdity, postmodernism*

Търсейки изразителността на парадокс, за да илюстрира разликите между сказ и поток на съзнанието, преди време Йордан Ефтимов предложи да си представим Бай Ганьо по следите на изгубеното време. Модерният роман обича парадоксите. Може би затова неосветените литературни дворове през 60-те и 70-те години на ХХ век се изпълват с подобни противоречиви страници. Така експерименталният опит на Георги Марковски да въведе сказовостихийния фолклорен хитрец Хитър Петър в парадигмата на митопоетичното, запазена територия за националния етос и сакрум, или да превърне селския кларнетист Истатко Бирков в Доктор Фаустус от Байрактарската махала, който пише симфония (за четири кларнета) на човешкото величие, ще се окаже предизвикателство за жанрова памет на днешното поколение белетристи. Питам се дали неговият опит ще стане по-разпознаваем и привлекателен, ако бъде припознат като явление на българския магически реализъм?

Опитите ми да мисля за български магически реализъм в теоретичен план се спъват в не едно противоречие. Може би едни от най-значителните се крият в това, че

творби, които днес може да оценим като магико-реалистически, чудесно илюстрират теорията на сказа (която напоследък сякаш е позагубила очарованието си), върху тях са хвърлили прохладна сянка и понятия като *митологизъм* и *митологична проза*.

ОКОЛО МАГИЧЕСКИЯ РЕАЛИЗЪМ

Магическият реализъм в социалистическите литератури е поставен в ситуация да се бори за своя територия, за място, където да въдвори специфичния си призрак. Той, според своите анализатори, съчетава битовото със символични и митологични елементи, външния примитивизъм – с дълбините на съзнаването, с предчувствието, интуицията: все неща, които попадат в зоната и на други естетически направления. Изследователите на магическия реализъм в литературите на държавите от Източния блок непрестанно се сблъскват с проблеми колкото от терминологичен порядък, толкова от смесването на елементи от близки поетики – неомитологизъм, хиперреализъм, екзистенциализъм, абсурдизъм, постмодернизъм...

В СЪРЦЕТО НА 60-ТЕ

Ако се вгледаме в една лабораторно избрана година като 1965, когато Радичков публикува сборника си *Свирепостта*, и в която излизат два модерни романа, чието сюжетното действие е разположено в рамката на един ден – *Лош ден* на Генчо Стоев и *Пътуване към себе си* на Блага Димитрова, ще забележим, че в поетиките и на тримата писатели сякаш назрява бунт към постъпателното каузално протичане на повествователното време. Генчо Стоев и Блага Димитрова разколебават очевидността на материалния свят по линията на несъвпадението между субективния свят на героите си и идеологическото въображаемо за реалност, но тези процедури изграждат плана на психологически достоверното. Обкръжаващите вътрешния свят събития не достигат висока степен на неопределеност, а *пунктираните* сюжетни линии не нарушават логиката на обичайния *нормален живот*. В *Свирепостта* единственият герой, който сверява света *вън* с този *вътре*, е патица. Или по отношение на персонажите от този сборник на Радичков по-адекватно е да използваме понятието *сказов герой*, с което ще отличим спецификата му по отношение на другите двама новатори. Погледнем ли с различна оптика обаче, ще забележим, че спрямо въпроси като кога или какво (се случва в света на село Черказки), именно Радичков постига лесно голяма степен на неопределеност, а сюжетите му са готови всеки момент да се пренесат в сферата на фантазмагорическия разказ, в нарушение на логиката на обичайния живот, което може да ни улесни в генеалогичното укрепване на магическия реализъм в рамките на българската литература.

След средата на 60-те години обаче, смъртта често се мисли през философията на съществуването, по индиректен начин задава големите въпроси за човешката свобода и за *безсмисленото изтичане на живота*. Този импулс става емблема на модерното, творческо отношение към света. Случва се не само в „сериозната“, но и в иронично-пародийна проза, която също се усеща като алтернатива на официалната линия. В нейния ексцентричен поглед върху човешкия свят са преплетени различни отблясъци. Линията на смеховото, на пародийното изнася *на гърба си* потисканите в първото комунистическо десетилетие битийни питання и не е рядкост героите, които днес се усещат като сказово-наивни, наистина да търсят следите на изгубеното време.¹ Истатко Бирков ще сключи договор с Мефистофел, Хитър Петър ще се лута в самотата между героическия песимизъм и пьянството на историческия оптимизъм, каруцата на Флори от *Барутен буквар* ще разнася между селата грънци, но и картините на литературноисторическата памет.

Затова е трудно да осмислим сместването на битово-наивистично с екзистенциално или на реалистично с магично в ясна теоретична рамка. И може би най-неподатливи в това отношение са новелите и романите на Г. Марковски, и по-скоро в негативите на изличеното в текстовете му можем да възстановим влиянието на магическия реализъм върху неговото творчество.

ОТ СЕНСЕМАЯ ДО ПОРТРЕТ СЪС СИНЯ ПТИЦА

За да се справим в рамките на няколко страници с тази задача, ще изберем дебютната му новела *Сенсемая*, която открива първия сборник на Г. Марковски *По желязната стълба* (1971). По времето, в което работи над другите си по-известни произведения – *Хитър Петър* (1978) и *Повест за Истатко Бирков* (1975), писателят извършва и симптоматични поправки над текста на *Сенсемая*, за да я превърне в новелата *Портрет със синя птица*, публикувана в сборника *Както за праведен, тъй и за грешник* (1978). Сравнението между първото и второто издание ще ни даде необходим наглед за постепенното оформяне на по-генерален творчески замисъл, в нея ще открием чернови на образи, теми и мотиви, които обикновено се свързват с триадата *Повест за Истатко Бирков, Хитър Петър, Разказвачът и смъртта*.

Тази своя творба, която получава вяла критическа рецепция, Марковски не изоставя в нито един сетнешен сборник. Едва ли е случайно това, че героят на новото време М. Ст. Т. (Драган от *Сенсемая*), който е изповеден двойник на автора, ще заеме

¹ Ако цитираме Симеон Янев: *подобно блуждаещи електрони интензиите на сериозното проникват дълбоко в полето на несериозното, както и ироничните в сериозното, но и: те могат да съществуват в чуждото, но без да го определят* (Янев 1989: 54).

позицията на разказвач и убийствено ще пародира инстанцията *Автор* в едно от най-амбициозните произведения в българската литература *Разказвачът и смъртта*. Сякаш писателят интуитивно подготвя героя на своята първа новела за участието му в заговор срещу инстанцията на властта над текста. Вероятно за да постигне почерка, който Виолета Русева с право нарича *постмодерен* (Ruseva 2002: 195), на писателя му е била необходима агонията на голяма, гигантска смърт, каквато българската литература до него не познава – смъртта на автора.

* * *

В резюме съдържанието на *Сенсемая* е следното: млад студент очеркист се отправя към Тракия, за да отрази подема в селското стопанство, въоръжен с набор от умения (клишета, усвоени във факултета по журналистика) за *подправяне* на действителността. Художественият модел на сюжета за пътуващия герой е организиран в традиционния вектор на пътешествието, но целта запазва висока степен на неопределеност – читателят се пита бягство ли е това или себенамиране, поръчка или мисия, като така по индиректен начин още в първите страници се внушава идеята, че скритата цел на командировката е проверка на нравствения идеал на времето. В селското стопанство младежът се среща с жадувания нов герой на социалистическия труд – агронома Драган, който го „изпитва” и го запознава с духа на мястото, с езика на езичеството и племенното (*който чува шуртенето на кръвта във вените си и който вижда сенките на прадедите си, и който пее обредната песен срещу себе си* – Markovski 1971: 21). Младият човек си тръгва с една нова картина на Тракия в душата, която свързва видимия свят с промисъла на *мирозданието*.

Тракия в новелата е показана като място за духовни преобразования, тя е ритуален кръг за инициации, в нея героят влиза един (журналист), а излиза друг (писател). В тази връзка трябва да впишем проблема в по-обхватна творческа концепция за митологизиране на мястото чрез абстрахиране на локуса от обичайното му обкръжение, насищането му със специфични присъствия и превръщането му в сцена на духовни епифании. Още повече – в това място, чрез стереоскопа на спомените на героите, Марковски проектира и родната си Байрактарска махала. По този начин зад хоризонта на събитията се оформя нещо като пулсар, чиито силни гравитационни полета забавят или спират повествователното време. Нека добавим и това, че в почти всяка новела Георги Марковски се опитва да абстрахира родната си Байрактарска махала или от битово конкретното, или от споменно биографичното, или от административно селското и да я превърне в място за роене на митове и дискурси, литературно място, което, изчистено от конкретика, става магично. Около тази дискурсивна Аркадия се

разполагат орбитите на времето и в *Хитър Петър*, и в *Повест за Истатко Бирков*, и в *Селски календар*². Чрез различните процедури по абстрахиране от действителността, и най-вече от днешното, особено чрез осмислянето на махалата като завършен свят, Марковски в голяма степен успява да я превърне в автомат, във вълшебна кутия, където мястото се губи и възстановява, което се свива или разширява чрез литературни сюжети и митове, които ще пулсират с въображението на неговите текстове. Както споделя и самият писател, в предговора на сборника си *Кълна се в Лукавия* (1987):

Има несъответствие между модела на света, който бях донесъл от Байрактарското си детство, и света, в който живеех: тоя свят (Това наоколо) и оня свят (светът на Нравствения идеал) не си съответстваха, разликата между тях ту изтъняваше като паяжина сред всекидневните залисии, ту разрастваше във въпиюща рана; един ден съвсем неочаквано намерих решението на уравнението: X, неизвестното, тайната се съдържаше в изкуството, в литературата, в писането (Markovski 1987: 8–10).

В светлината на казаното, цялото творчество на Марковски се превръща в аутомитологизация, в процедура на-себе-си, а сливането на митичното място с това наоколо е една концепция за изкуството, която трябва да удържа личността на автора в зоната на универсалния промисъл.

* * *

Друг важен проблем при осмислянето на творчеството на Г. Марковски е това, че писането, от първата му новела (*Сенсемая*) до последния му роман (*Разказвачът и смъртта*), е обърнато към пишещия Аз, което най-ясно се наблюдава при *затормозяването* на зоните, в които може да бъде ограничена авторовата власт над текста. Нека проследим определени аспекти на този метатекстов сюжет.

В *Сенсемая* с аритменото разиграване на мотива за двойничеството повествованието пулсира в напрежението между изповедния Аз (писателя-очеркист) и изповедния Ти (агронома Драган, във второто издание – М. Ст. Т.), чиито отношения са основани на почти мистично привличане и отблъскване, което е осезаемо еротично.

2 Предговаряйки сборника си с избрани новели от 1987 г., писателят ни дава наглед за осъзнатото следване именно на тази линия: *Байрактарската махала за мене е опит да систематизирам света, модел на света, един завършен свят. Тук стана моето откриване на света [...] и където и да ме запокитеше случаят, в близки и далечни страни, на други континенти, под чужди звезди, неизменно съпоставях света с неговия Байрактарски модел [...]. Другата страна на въпроса е, че през байрактарските си години открих света на книгите [...]. Поради двойния модел на света – действителния и отразения, емпиричния и осъзнатия, живот на яве и живот от сънищата – Байрактарската махала присъства така често в книгите ми и знам, че приближава денят, когато ще се сбoguвам с нея и никога повече няма да се върна там, за да не разруша илюзиите си* (Markovski 1987: 8–10).

ПОВЕСТ ЗА ИСТАТКО БИРКОВ КАТО ПРОДЪЛЖЕНИЕ И ЕПИЛОГ

Можем да твърдим, че картината, която превръща репортера в творец, се постига чрез жертването на собствената другост и раздвоеност, както симфонията на човешкото величие в *Повест за Истатко Бирков*, постигната чрез договор между селския кларнетист и Натанаил Пфайфър, става метафизическо изкупление на *продадената душа*. (Тези и други литературни травми вероятно подхранват пародийната мощ на разказвача М. Ст. Т. в последния роман на Г. Марковски).

Разбира се, при поглед по-отблизо, това обобщение не е толкова отчетливо.

Съдържанието на атоналната симфония в *Повест за Истатко Бирков*, което е поднесено в нарация като кулминация на разказа и разкрива тайните на човешкото събитие, наследява черти от интерпретацията на Фаустовското в соцреализма, където митът захранва изхабеното в революционните години прометеевско начало. Трагичната мелодия на безнадеждността, с която започва новелата, се превръща в симфония за величието на човека, който покорява природата. Превърнал човешките си стойности (тревоги и възторзи) в активи на нравствения идеал (симфонията звучи като едно ново евангелие), героят на Марковски обаче се лишава от вътрешен живот и конфликтност. След написването на творбата на Истатко Бирков не му остава друго, освен да понася безсмислието на оставащото време и тягостната вечност на славата. Оставаме с впечатление, че кларнетистът очаква смъртта като *царска милост*. И авторът му я дава с великодушие, което съответства на най-изчистената алегория за нетрайното и променливото, като космически принцип на битието (по Хераклит): ръката на мъртвия кларнетист пише по речната вода последния лист на Творбата.

За разлика от него, след завършване на картината, М. Ст. Т. от *Портрет със синя птица* се превръща в равнодушен зрител на застинало значение. Творческо-витаалното в него е употребено без остатък за създаване на шедьовъра. Равнодушен е и художникът, който чрез контаминацията на образи (Аз и Другия) е завършил модела на своята нарцистична индивидуалност, за да се роди авторът – онази абсолютна власт, която Марковски ще се заеме да оспори в последния си роман.

Във философски план можем да определим *Разказвачът и смъртта* като опит да се излезе от капана на дилематиката, от капана на силната мисъл (която вижда Космоса като всемирен порядък, изграждащ всичко съществуващо по законите на логоса), чрез търсене на слабите места в романовия дискурс.

Ето защо повествователните структури, които създава и след това пародира Марковски, съдържат в голяма степен неговия същностен *коментар* на изкуството, докато в есеистичните фрагменти и в размислите му за творчеството винаги има нещо недоизречено:

Неизвестното, тайната се съдържаше в изкуството, в литературата, в писането [...], избавлението е да си създадеш нов, друг, свой си свят, който може би няма да е материализация на така жадувания нравствен идеал, но и няма да е в противоречие с него, а опипом ще следва неговия релеф, и така, интуитивно, ще го възпроизведе! (Markovski 1987: 9)

Тази диалектика на следване-откъсване от нормативния морал е може би една от най-осъзнатите, най-показ(а)ните трагедии в българската литература. Говорейки за своята триада *Истатко Бирков*, *Хитър Петър*, *Разказвачът и смъртта*, Марковски ще разкрие повечето от това, което днес можем да кажем – не без тъга – за съдбата на твореца:

Най-напред написах *Повест за Истатко Бирков* – най сполучливата новела в тая книга; [...] гледната точка е *властта покровителства таланта*; [...] После дойде редът на *Хитър Петър*; гледната точка там е *властта преследва таланта*; [...] После дойде ред на *Разказвачът и смъртта*; гледната точка там е *талантът във властта на собствената си диалектика*. (Markovski 1987: 17–18)

Магическият реализъм на Георги Марковски е в голяма степен въображаемо на текстовете, което обслужва патоса на пародията, на демистификацията, като по този начин се произвежда един генерален опит (според редица критици – със спорен успех) за отхвърляне на бремето на автора – демиург.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Markovski 1971:** Markovski, Georgi. *On the Iron Ladder*. Sofia: People's Youth, 1971. [In Bulgarian: Марковски, Георги. *По желязната стълба*. София: Народна младеж, 1971.]
- Markovski 1975:** Markovski, Georgi. "Novel for Istatko Birkov." In Markovski, Georgi. *Parallel Worlds*. Sofia: People's Youth, 1975. [In Bulgarian: Марковски, Георги. *Повест за Истатко Бирков*. В: Марковски, Г. *Успоредни светове*. София: Народна младеж, 1975.]
- Markovski 1987:** Markovski, Georgi. "Elegy of the fiery years." In Markovski, Georgi. *I swear to the evil one*. Sofia: People's Youth, 1987. [In Bulgarian: Марковски, Георги. *Елегия на пламенните години*. В: Марковски, Г. *Кълна се в лукавия*. София: Народна младеж, 1987.]
- Ruseva 2002:** Ruseva, Violeta. "Power and Games of Language." In Markovski, Georgi. *Hitar Peter*. Veliko Tarnovo: Word, 2002. [In Bulgarian: Русева, Виолета. "Властта и игрите на езика." В: Марковски, Георги. *Хитър Петър*. Велико Търново: Слово, 2002.]
- Yanev 1989:** Yanev, Simeon. *Parody in Literature*. Sofia: Science and Art, 1989. [In Bulgarian: Янев, Симеон. *Пародийното в литературата*. София: Наука и изкуство, 1989.]

ФАНТАЗМИТЕ ЗА БЪЛГАРИЯ В НЯКОИ ПОЛСКИ РЕПОРТАЖИ ОТ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА ХХ ВЕК

ADRIANA KOVACHEVA

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

PHANTASMS ABOUT BULGARIA IN SEVERAL POLISH REPORTAGES FROM THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY. The reportages analyzed in the article are interpreted as texts that illustrate the ways in which knowledge about socialist countries in the era of increasing censorship is shaped. The main purpose of the article is to present how the authors of the reportages reproduce colonial discourse, replacing the ideological fiction of a colonizer with fiction, created for the sake of the totalitarian state.

Keywords: *reportage, censorship, literature of socialism, the image of the Other, Polish-Bulgarian literary contacts, orientalism*

Настоящата статия няма за цел да опише всички репортажи за България, публикувани в Полша през втората половина на ХХ век. Ще се спра само на четири сборника с репортажна проза, чиито автори са Леслав Бартелски (Bartelski 1963), Збигнев Клайн (Klejn 1977, Klejn 1979) и Бронислав Тронски (Tronski 1979). Съзнателно се отказвам тук да коментирам стиловите различия между изброените публикации, които са плод не само на различен авторски натюрел, но и на различаващи се възгледи за ролята и предназначението на репортажа и неговите жанрово близки форми. Отказвам се също така да следя корелациите между личните житейски перипетии на пишещите и темите и мотивите, които засягат в репортажите си. Не си поставям също така за цел да квалифицирам коментираният тук творби като част от сложния властови дискурс, в рамките на който са създадени. Еднозначното им определение като конформистки или дисидентски би било не само невъзможно, но и крайно опростителско.

Въпросът, който отправям към изброените тук текстове, е следният: с какъв репертоар от фантазми за България разполагат репортерите и по какъв начин този

репертоар се актуализира в новите за двете народни републики социално-политически условия. Позволявам си да чета репортажите и очерците на Бартелски, Клайн и Тронски като творби, в които се пресичат категориите власт и знание, защото те са създадени в период на засилен интерес към процеса на циркулация на познание за социалистическите републики, а също така и на засилен контрол върху публикациите, които изграждат репрезентациите на социалистическите държави.

Като пример за политическия контекст, който по един или друг начин детерминира съдържанието на обсъжданите тук творби, ще посоча случая с публикацията на Леслав Бартелски. В увода писателят уточнява, че книгата е съставена от два елемента: *z własnych przeżyć i lektur. Nie pretenduje ona do wyczerpującego naukowego przestudiowania tematyki. Jest zbiorem szkiców, poświęconym najważniejszym wydarzeniom z historii polityki i kultury Bułgarii*¹ (Bartelski 1963: 6). Скромното определение на събраните текстове като скици и причисляването им, въпреки че се опират на исторически извори, към фикционалната литература, предпазват автора от обвинения за грешки, неточности и недоглеждания. Бартелски подчертава, че част от поместените сведения са получени от локални информатори, а следователно точно с тях той споделя отговорността за написаното: *W mojej „bułgarskiej edukacji“ odegrały dużą rolę wakacje, jakie z całą rodziną spędziłem w uroczym Sozopolu. Wieczorem siedzieliśmy z bułgarskimi przyjaciółmi na tarasie Domu Literatów albo w parku „morskata gradina“. Niestrudzenie i cierpliwie pouczali mnie o historii swego kraju, za co byłem im wdzięczny*² (Bartelski 1963: 6). Едно писмо от съветника на Посолството на Република Полша в София, адресирано до редакцията на вестник *Нова култура*, където се отпечатват фрагменти от книгата на Бартелски преди нейната цялостна публикация, оправдава подобни реторични похвати за самосъхранение.

Игнаци Кшемен, бивш полковник на Въоръжените сили на Полската народна република, посочва чувствителните теми в съдържанието на книгата и всъщност изисква да се направят съответните съкращения и поправки:

W związku z ukazaniem się w Nr. 36 /650/ z dnia 9 września niezwykle cennego wyjątku z książki Lesława M. Bartelskiego o Bułgarii, proszę o poinformowanie autora w sprawie, jak niżej:

1 ... от собствените ми преживявания и онова, което съм прочел. Тя не претендира да бъде изчерпателно научно изследване на проблематиката. Това е сборник от скици, посветени на най-важните събития в политическата и културна история на България. (Ако не е посочено друго, подадените в бележка под линия преводи на цитираните в статията фрагменти са направени от авторката.)

2 Почивките, които с цялото си семейство прекарвах в Созопол, изиграха голяма роля в моето българско образование. Вечер с моите български приятели седяхме на терасата на Дома на писателите или в морската градина. Неуморно и търпеливо ми даваха напътствия за историята на своята страна, за което им бях благодарен.

W ustępie, w którym mówi się o procesie Wapcarowa, jest użyte sformułowanie: „33 letni szeroko znany poeta... zapytał eksperta od spraw literatury, czy w jego utworach brzmi nuta patriotyczna? Odpowiedź była negatywna i kto wie, czy nie przesądziła wyroku“.

Ponieważ w tej sprawie niedawno na łamach prasy sofijskiej toczyła się dyskusja, która raczej nie potwierdza cytowanej opinii, oraz ze względu na osoby, których dotyczy, słuszniej byłoby, moim zdaniem, opuszczenie w ogóle tej sprawy w przygotowywanej książce.

Łączę wyrazy wysokiego szacunku, I. Krzemień, Radca Ambasady³ (Letters 5731 – вж. сн. 1).

В книжното издание на *Мадарския конник* мнението на Кшемен е наложено и фрагментите за съдебния процес срещу Никола Вапцаров са изпуснати. Трудно е да се каже колко такива забележки е получил Леслав Бартелски, докато е работил върху скиците си за България. Запазеното в кореспонденцията му писмо доказва с какво внимание съответните служби са наблюдавали обмяната на знания, протичаща в рамките на народните републики. Затова и въпросът дали социалистическите власти имат някаква полза от коментираните репортажи и очерци изглежда правомерен и логичен.

Краткият отговор, който ще се постарая да дам, е свързан с разбирането на фантазма, предлагано от Мария Янион. Тя го определя като *въображение, ситуирано между мита и стереотипа* (Janion 2006). Фантазмите са всички онези *мечти, илюзии, миражи, блянове, мистификации, халюцинации, съновидения и замъглени образи на онова, което е едновременно реално и нереално* (Janion 2006). Леслав Бартелски, Збигнев Клайн и Бронислав Тронски не следят с критично внимание фантазмите, които са предизвикани от срещите им с чужди култури, а ги репродуцират. Това възпроизводство – без това да е съзнателна цел на репортерите – всъщност служи за налагане на новия властови дискурс. Използваният от писателите репертоар от фантазми включва стереотипните познавателни клишета, чрез които се филтрират информацията за колонизираните други.

България такава, каквато е била според тримата репортери преди комунистическата партия да поеме управлението на държавата, е еманация на Изтока – въобразен така, че неговата репрезентация да оправдае западното желание за господство. Добре познатата ни, назована и интерпретирана от Едуард Саид през 1978 година сис-

3 Във връзка с публикацията на необикновено ценния фрагмент от книгата на Леслав М. Бартелски за България в бр. 36 (650) от 9 септември, моля да информирате автора за следното: В абзаца, в който става въпрос за процеса на Вапцаров, е употребена формулировката: „33-годишният широко известен поет... попитал експерт по литературните въпроси дали в неговите творби звучи патриотичен акцент? Отговорът е бил отрицателен и кой знае дали не е предрешил присъдата“. Тъй като по тези въпроси по страниците на софийския печат напоследък се разгоря дискусия, която по-скоро не потвърждава цитираното мнение, и имайки предвид лицата, към които се отнася, според мен по-правилно би било този проблем въобще да не се засяга в подготвяната книга. С дълбоко уважение, И. Кшемен, Съветник на Полското посолство в София.

тема на идеологическа фикция – т. нар. от него ориентализъм – се създава чрез бинарни опозиции, ръководени от правилото за абсолютна неравност (Said 2005). Западът е логичен, нормален, емпиричен, културен, рационален, реален. Изтокът е изостанал, деградирал, некултурен, ретрограден, нелогичен, деспотичен, няма оригинално, творческо участие в световния прогрес. Ще проследя само две въплъщения на това оценъчно противопоставяне. То е вписано във фантазма за спрялото, неисторично време на Изтока и във фантазма за екзотичния Изток, намиращ най-точния си израз в образа на жената. Как в рамките на тази понятийна мрежа полските репортери представят и си въобразяват България?

В България нищо не се променя. Облеклото на българите, техните жестове, навици и предпочитания повтарят някогашните традиции, датиращи от незапомнени времена. Тези незапомнени, неисторически по същността си времена приемат различни хронологически измерения. За Бартелски това е времето отпреди хиляди години:

Błądziliśmy po miasteczku, uroczym już choćby przez to, że tu się zatrzymał czas. Kobiety w ciemnych sukniach bacznie przyglądały się przybyłym, mężczyźni o łagodnym spojrzeniu, skupieni w ruchach, siedzieli pod platanami, latając sieci. Dzieci biegały, krzycząc jak mewy nad miasteczkiem. Wiatr niósł zapach oliwy i soli. W ogródku ocienionym winoroślą garncarz pochylał się nad kołem, (...) zachwalał robotę gestem tak starym, jakby sprzed tysiąca lat⁴ (Bartelski 1963: 430).

Бронислав Тронски, от своя страна, измерва времето с все още актуалните на Балканите естетически формации на Ренесанса:

Mozaika strojów. Czerwień z seledynem, zieleń z granatem, brąz z fioletem i cynobrem. Kobiety nosiły szerokie szarawary, u góry pofałdowane, ciasno spięte przy kostce, kwieciste koszule i pstrokate chusty. Chustki na głowach młodych dziewcząt wydały mi się założone bardziej finezyjnie i przystrojone. W warkoczach podzwaniały drobne miedziane monety. Tak jak przed laty. (...) Przyglądałem się twarzom teteweńskich Bułgarów. Mają w sobie coś z ikony⁵ (Tronski 1979: 60–61).

4 Скитахме из градчето, очарователно дори само поради това, че тук времето е спряло. Жени с тъмни рокли внимателно се вглеждат в новодошлите, мъже с мек поглед, със съсредоточени движения, седят под кестените и кърпят рибарски мрежи. Децата бягат, крещейки като чайките над градчето. Вятърът носи миризма на зехтин и сол. В градинка, засенчена от лоза, грънчар се свежда над колелото (...) хвали работата си с толкова стар жест, сякаш отпреди хиляди години.

5 Мозайка от облекла. Червено с резеда, зелено с тъмносиньо, кафяво с лилаво и цинобър. Жените носеха широки шалвари, надиплени от горната страна, тясно завързани при глезена, цветни ризи и шарени кърпи. Струваше ми се, че кърпите на главите на младите момичета са сложени по-изтънчено и гиздаво. В плитките звъняха дребни медни пари. Също като преди години. (...) Наблюдавах лицата на тетевенските българи. В тях има нещо, което прилича на икони.

Dziewczyny niosły na głowach wianki z winorośli, w które przystroili również Wencze. Rozgrzane, w pąsach, stanęły przed nami jak boginki przeniesione z renesansowych obrazów. Obdarowały nas uśmiechem oraz kłosami pszenicy i kukurydzy, które symbolizują pragnienie dobrych urodzajów⁶ (Tronski 1979: 11).

Според Збигнев Клайн спрялото историческо време отпраща направо към времената на гръцките митове: *Bułgarzy lubią śpiewać przy każdej okazji. Był na tej ziemi przecież mitologiczny poeta i tracki muzyk Orfeusz, syn muzy Kaliope*⁷ (Klejn 1977: 14).

На фона на общия застои социализмът е представен като необходима промяна, която събужда жителите на тези земи от летаргията на тяхното полусънно битуване и ги кара да участват в динамиката на съвременната история: *Współczesność wtargnęła tu przemysłem, który już się usadowił na dobre*⁸ (Tronski 1979: 52). *Piękny kraj, bogaty, obfity w gorące źródła, przez wieki zacofany, zatrzymany w rozwoju ekonomicznym uzyskał teraz możliwość rozkwitu gospodarczego*⁹ (Bartelski 1963: 438).

Всеки опит да се разкаже за актуалната реалност се връща към миналото, представено като поле на кървави битки и ориенталски деспотизъм. Бронислав Тронски започва репортажа си, озаглавен *За жените и първата дама*, от разказ за историята на крепостта на нос Калиакра. По-голяма част от очерка, уж посветен на съвременната българка, представлява преразказ на легендата за четиридесетте девойки, които са взети в плен от османските завоеватели и се хвърлят в морето, искайки да избегнат съдбата на затворнички в султанския харем. Репортерът е очарован от техния паметник, намиращ се на Калиакра, точно срещу терасата на ресторант *Балкантурист*. Неговият поглед, отправен към наследничките на онези четиредесет жени, всъщност повтаря желанието те да бъдат подчинени и редуцирани до ролята на сексуален обект:

Siedziały dziewczyny i patrzyły w morze. Miały duże okrągłe ciemne okulary i czerwone, niebieskie i żółte bluzki w kolorze parasoli osłaniających rozstawione stoliki. Bluzki były bardzo wycięte. Dziewczyny

6 Момичетата носеха на главите си лозови венци, с които бяха украсили и Венче. Разгрънати, зачервени, застанаха пред нас като малки богини, пренесени от ренесансовите картини. Подариха ни усмивка, пшеничен клас и царевича, които символизират желанието за плодородие.

7 Българите обичат да пеят при всеки удобен случай. Та нали на тази земя е живял митичният поет и тракийски музикант Орфей, син на музата Калиопа.

8 Тук съвременността настъпва заедно с промишлеността, която вече е намерила своето място за дълги години напред.

9 Красива страна, богата, надарена с топли извори, в продължение на векове изостанала, недоразвита икономически, сега придобива способността за стопански разцвет.

zachowywały się swobodnie. Wysuwały niedbale nogi. Słońce dotykało ich jędrnych piersi wystających nad dekoltem. Nie wiem, czy były takie same albo podobne do tamtych z Pomnika¹⁰ (Tronski 1979: 113).

Репортерът не е в състояние да си представи жените в друга роля и макар че е привърженик на всички промени в социалния статус на жената, наложени от социализма, заключава, че дилемите, които срещат съвременните българки, не се различават значително от тези, с които са се борили техните предшественички: *Wszystkie one, współczesne Bułgarki, są siostrami tamtych*¹¹ (Tronski 1979: 115).

Единствено прокламираната от социализма еманципация е в състояние да освободи българката от ориенталските нрави и репортерите регистрират с одобрение проправящите си път промени:

Bułgarzy chętnie chodzą do lokali, ale Bułgarki – mniej. Działaczka Komitetu Kobiet Bułgarskich opowiadała mi, że w czasie delegacji w terenie ma zazwyczaj kłopot ze spożyciem posiłku. Samotna kobieta w restauracji czy kawiarni budzi nadal, szczególnie na prowincji, zdziwienie. „Ta towarzyszka jest z Sofii“ – wyjaśnia wtedy kelner, a konsumenci wyrozumiale kiwają głowami. Przybywając w lokalu w męskim towarzystwie kobieta zachowuje się bardzo powściągliwie. Nie ma mowy, także w toku zaawansowanej zabawy, żeby pozwoliła się pocałować lub objąć. Nawet własnemu narzeczonemu czy mężowi. „Osmańskie tradycje“ – wyjaśniają to czasem Bułgarzy, ale na straży tych obyczajów stoją przede wszystkim sami mężczyźni¹² (Klejn 1977: 76).

Социалистическият морал, социалистическите поведенчески и социални норми са противопоставени на ориенталското разбиране за второстепенната роля на жената в обществото, но едновременно с това по силата на парадокса те самите *ориентализират* наратива за предшестващите ги времена. България преди 1945 година се явява като непозната и слаба страна, която чака своите социалистически освободители и просветители:

10 Момчетата седяха и гледаха морето. Имаха големи кръгли тъмни очила и червени, сини и жълти блузи в цветовете на чадърите, засенчващи изнесените навън маси. Блузите им бяха много изрязани. Момчетата се държаха свободно. Небрежно си протягаха краката. Слънцето докосваше техните стегнати гърди, подаващи се над деколтетата. Не знам дали бяха същите като онези от Паметника и дали приличаха на тях.

11 Всички те, съвременните българки, са сестри на онези.

12 Българите с желание посещават заведения, но българките – по-малко. Деятелка от Комитета на българските жени ми разказа, че докато е в командировка обикновено среща трудности, когато отива да се нахрани. Особено в провинцията това, че жена е сама в ресторант или кафене, все още събужда учудване. „Другарката е от София“ – пояснява келнерът в такива ситуации, а клиентите започват да кимат с разбиране. Когато е в заведение в мъжка компания, жената се държи много сдържано. И дума не може да става в разгара на забавата тя да позволи да бъде целуната или прегърната. Дори на собствения си годеник или съпруг. „Османски традиции“ – поясняват понякога българите, но на страж на тези обичаи застават най-вече самите мъже.

Tamta Bułgaria była na forum międzynarodowym niemal nie znana. Jeśli się o niej mówiło, to zazwyczaj jako o pionku wielkich mocarstw dążących do ustanowienia swej hegemonii na Bałkanach. „Kocioł bałkański“ – tak przez wiele lat nazywano ten południowo-wschodni skrawek Europy, nie bez racji upatrując w nim beczkę prochu. (...) Ale to już historia. Decydującą przyczyną tezasadniczej przemiany było powstanie w tym rejonie Europy krajów socjalistycznych, których ideologia i polityka reprezentują najżywotniejsze interesy wszystkich narodów: pragnienie pokoju i stosunków dobrosąsiedzkich oraz wszechstronnej współpracy. (...) Sukcesy Bułgarii w stosunkach międzynarodowych są owocem jej udziału we wspólnocie krajów socjalistycznych, rezultatem z gruntu nowej polityki zagranicznej, u podstaw której leżą zawarte z krajami tej wspólnoty układy o przyjaźni, współpracy i pomocy wzajemnej, będące w istocie pierwszymi w historii tego kraju równoprawnymi aktami międzynarodowymi. (...) Czynnikiem dla niej podstawowym jest stałe umacnianie i wszechstronne rozwijanie stosunków z ZSRR, gwarantem bezpieczeństwa i pomyślnego rozwoju. (...) Bułgaria jest krajem małym, ubogim w surowce i kapitały. Swoją szybki rozwój zawdzięcza współpracy z krajami socjalistycznymi, umożliwiającymi jej m. in. rozwijanie najkorzystniejszej (...) produkcji wielkoseryjnej¹³ (Klejn 1979: 356–358).

Леслав Бартелски от своя страна твърди, че в Полша историята на България е била непозната, а източниците на информация са непълни и несигурни:

Muszę się przyznać, że był to okres, w którym nawet nie można było dostać mapy, nie mówiąc już o przewodniku. (...) Zabrałem się wtedy za lekturę, która by mi cokolwiek powiedziała o dziejach tego bratniego kraju. (...) Były to jednak skąpe, urywkowe wiadomości, nie obrazujące całokształtu dziejów. (...) Nie było książki o Bułgarii, postanowiłem więc, że ją napiszę¹⁴ (Bartelski 1963: 5–6).

Изказванията на Клайн и Бартелски са класически пример за конструирането на наратив за чуждата култура с цел нейната *не-история* да се представи в рамките на собствените исторически и фабулни схеми.

13 На международната сцена онази България беше почти неизвестна. Ако се говореше въобще за нея, говореше се като за пионка на великите сили, стремящи се да установят хегемония на Балканите. „Балкански котел“ – с това име дълги години е наричана тази югоизточна част на Европа, не без основания съзирайки в него буре с барут. Но това е вече история. Решителна причина за тази основна промяна е създаването в този регион на Европа на социалистически държави, чиято идеология и политика представляват най-важните интереси на всички народи: нуждата от мир, добросъседски отношения и всеобхватно сътрудничество. Успехите на България в международните отношения са плод на нейното участие в общността на социалистическите държави, резултат са на изначално нова външна политика, в основата на която се намират сключените с тези държави договори за приятелство, сътрудничество и взаимопомощ, които са всъщност първите в историята на тази страна равноправни международни договори. Основен фактор за нейното постоянно укрепване и всестранно развитие са отношенията ѝ със СССР, който гарантира сигурност и успешно развитие. България е малка държава, бедна на суровини и капитали. Бързото си развитие дължи на сътрудничеството със социалистическите държави, които ѝ дават възможност да развие най-благоприятното за нейните условия масово производство.

14 Трябва да си призная, че това беше период, в който не можеше да се намери дори карта, а за пътеводител да не говорим. Тогава започнах да търся четива, които да ми кажат поне нещо за историята на тази братска страна. Но това бяха откъслечни, кратки информации, които не показваха цялостно историята ѝ. Нямахме книга за България, затова реших да я напиша.

Представяйки по такъв начин паметта и миналото на България като несъществуващи, объркани, неразгадаеми, а съвременните българи – като наследници на историческо минало, в което не са били активни участници, репортерите утвърждават схемата за пътуването на Изток като пътуване към неизвестни диви терени, над които европейците са призовани да упражняват контрол и които трябва да се култивират. В техния наратив обаче на мястото на западноевропейската империя е поставен социалистическият управленски режим.

Това е и поредният характерен за представяните репортажи фантазъм – отпътуването на Изток като приключение, като среща с непознатото, което е привлекателно и екзотично само защото е далечно. Това е приключение, изживявано по наложения от романтиците модел. За да може България да се вмести в него, тя трябва да бъде представена като радикално различна от Полша – трябва да се превърне в страна на екзотиката и чувственото, сенсуално насищане: *Po podróży do Bułgarii byliśmy urzeczeni jej pięknem i ludźmi, tak że naszym marzeniem było wrócić tam raz jeszcze. Ach, przeżyć ponownie, przeżyć tę jesienną podróż statkiem do Neseber, zobaczyć góry i morze, (...). Kto raz pojedzie do Bułgarii, będzie potem tęsknił długo i wspominał*¹⁵ – отбелязва Леслав Бартелски. *Fantazja przyrody, która uskrzydla wyobraźnię...*¹⁶ – възхищава се Збигнев Клайн. Бронислав Тронски също се оставя на емоциите и замества описанието с възклицателни изречения: *Aromat, aromat winnic! Czulem go wszędzie, całym sobą i w sobie, w ustach, w ubraniu, w naskórku dłoni, którą ochładzałem rozpalone czoło. I te śpiewy młynczanek w czasie zbiorów!*¹⁷. *Widok pól tytoniowych, które zdawały się nie mieć kresu, wapienne stoki pokryte winnicami, zupełnie odmienny pejzaż niż ten, który mi towarzyszy w życiu codziennym, oczarował mnie całkowicie*¹⁸ – заключава Бартелски.

Единствено така представената България – далечна, екзотична, без линеарна, хронологически подредена история, с примитивни традиции и назадничави обичаи, може да се превърне в обект на култивиране от страна на комунистическата идеология и власт.

15 След пътуването до България бяхме очаровани от нейната красота и нейните хора, затова мечтаехме да се върнем там още веднъж. Ах, да преживеем отново, да преживеем есенното пътуване с корабче до Несебър, да видим планините и морето. Който веднъж посети България, после дълго ще тъжи и ще си спомня за нея.

16 Фантазията на природата дава криле на въображението.

17 Ароматът, ароматът на лозята! Чувствах го навсякъде, с цялото си същество и в себе си, в устата си, върху дрехите си, по кожата на дланите, с които охлаждах разпаленото си чело. И песните на мелничанките по време на гроздобер!

18 Тютюневите полета, които ми се струваха безкрайни, варовиковите хълмове, покрити с лозя, пейзажът, напълно различаващ се от този, който ме съпътства ежедневно, изцяло ме очароваха.

AMBASADA POLSKA W SOFII
ПОЛСКО ПОСОЛСТВО В СОФИЯ
AMBASSADE DE POLOGNE A SOFIA

Sofia, dnia 15 września 1962 r.

Redakcja "Nowa Kultura"

W a r s z a w a

ul. Wiejska 12

L. Bartelski

W związku z ukazaniem się w Nr.36 /650/ z dnia 9 września niezwykle cennego wyjątku z książki Lesława M. Bartelskiego o Bułgarii, proszę o poinformowanie autora w sprawie, jak niżej:

W ustępie, w którym mówi się o procesie Wapcarowa, jest użyte sformułowanie: "33 letni szeroko znany poeta zapytał eksperta od spraw literatury, czy w jego utworach brzmi nuta patriotyczna? Odpowiedź była negatywna i kto wie, czy nie przesądziła wyroku".

Ponieważ w tej sprawie niedawno na łamach prasy sofijskiej toczyła się dyskusja, która raczej nie potwierdza cytowanej opinii, oraz ze względu na osoby, których dotyczy, słuszniej byłoby, moim zdaniem, opuszczenie wogóle tej sprawy w przygotowywanej książce.

Łączę wyrazy wysokiego szacunku

I. Krzemiński
Radca Ambasady

Krzemiński

БИБЛИОГРАФИЯ

- Bartelski 1963:** Bartelski, Lesław M. *Jezdziec z Madary. Szkice o Ziemi Bułgarskiej*. Warsaw: Książka i Wiedza, 1963. [In Polish: Bartelski, Lesław M. *Jeździec z Madary. Szkice o ziemi bułgarskiej*. Warszawa: Książka i Wiedza, 1963.]
- Janion 2006:** Janion, Maria. *Niesamowita Słowiańszczyzna. Fantazmaty Literatury*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2006. [In Polish: Janion, Maria. *Niesamowita słowiańszczyzna. Fantazmaty literatury*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2006.]
- Klejn 1977:** Klejn, Zbigniew. *Zycie po Bułgarsku*. Warsaw: Iskry, 1977. [In Polish: Klejn, Zbigniew. *Życie po bułgarsku*. Warszawa: Iskry, 1977.]
- Klejn 1979:** Klejn, Zbigniew. *Miara Słońca i Miara Kryształu*. Warsaw: Książka i Wiedza, 1979. [In Polish: Klejn, Zbigniew. *Miara słońca i miara kryształu*. Warszawa: Książka i Wiedza, 1979.]
- Letters 5731:** "Letters to Lesław Bartelski from representatives of foreign institutions", II. k. 79, 5 t. 2, sygnatura 5731, t. 23, Manuscript Archives, The Adam Mickiewicz Museum of Literature in Warsaw. [In Polish: „Listy do Lesława Bartelskiego od cudzoziemców z instytucji zagranicznych”, II. k. 79, 5 t. 2, sygnatura 5731, t. 23, Zbiory Działu Rękopisów, Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza w Warszawie.]
- Said 2005:** Said, Edward W. *Orientalism*. Polish translation by M. Wyrwas-Wisniewska. Poznań: Zysk i S-ka, 2005. [In Polish: Said, Edward W. *Orientalizm*. Przeł. M. Wyrwas-Wisniewska. Poznań: Zysk i S-ka, 2005.]
- Tronski 1979:** Tronski, Bronisław. *Słońce nad Stara Planina. Zapiski korespondenta z Bułgarii*. Warsaw: Ministry of National Defence, 1979. [In Polish: Troński, Bronisław. *Słońce nad Starą Planiną. Zapiski korespondenta z Bułgarii*. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1979.]

O KAMIENIACH ATANASA DAŁCZEWA I ZBIGNIEWA HERBERTA – CZYLI O PEWNYM NIEZREALIZOWANYM POETYCKIM DIALOGU

KAMEN RIKEV

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

THE STONES OF ATANAS DALCHEV AND ZBIGNIEW HERBERT – CONCERNING AN UNREALIZED POETIC DIALOGUE. The paper offers an intertextual approach towards the poems *Pebble* (*Kamyk*, 1961) by Zbigniew Herbert and *Stone* (*Камък*, 1926) by the Bulgarian poet Atanas Dalchev. Although these works, emblematic for their authors' ars poetica, reveal similar concepts, they have never been studied from a comparative perspective. In 1993 Joseph Brodsky's comment on *Pebble* (*Wilson Quarterly*, vol. 17) puts Herbert's work in the context of Polish history and national spirituality, while numerous analyses of Dalchev's *Stone* have never provoked similar reflections on modern Bulgarian identity. The paper defends the thesis that Brodsky's comments on *Pebble* could be extended towards Dalchev's poem provided the existence of an appropriate context for interpreting Bulgarian 20th century literature. Up to today such an interpretive background – revealing national specifics and historical experience in works that have been unambiguously recognized as individualistic – is scantily represented in critic and scholarly texts on Bulgarian literature.

Keywords: *Atanas Dalchev, Zbigniew Herbert, Joseph Brodsky, Pebble, stone as a poetic symbol, poetry interpretation*

W 1961 roku w trzecim tomie poetyckim Zbigniewa Herberta, zatytułowanym *Studium przedmiotu* został opublikowany wiersz *Kamyk*¹. Rok wcześniej fragment tego utworu pojawił się w audycji radiowej *Rekonstrukcja poety*², a później stał się jednym z emblematycznych – prostych i zarazem tajemniczych – dzieł Herberta:

1 Po prawie czterech dekadach został przetłumaczony na bułgarski jako *Камък* (tłum. Wera Dejanowa, zob. Бродски, Йосиф. „За Збигнев Херберт“. *Литературен вестник*, nr 29, 27.09–03.10.2000).

2 *Więź*, nr 11–12 (1960), 91–103.

*Kamyk jest stworzeniem
doskonałym*

*równy samemu sobie
pilnujący swych granic*

*wypełniony dokładnie
kamiennym sensem*

*o zapachu który niczego nie przypomina
niczego nie płoszy nie budzi pożądania*

*jego zapach i chód
są słuszne i pełne godności*

*czuję ciężki wyrzut
kiedy go trzymam w dłoni
i ciało jego szlachetne
przenika fałszywe ciepło*

*– Kamyki nie dają się oswoić
do końca będą na nas patrzeć
okiem spokojnym bardzo jasnym*

Wielbiciele poezji nie mają wątpliwości, że jest to unikalny utwór. W planie historycznym wyjątkowość ta nabiera też szczególnego znaczenia w związku z okolicznościami w jakich *Kamyk* został napisany i opublikowany. Polska Odwilż przeszła szybko i bez spodziewanych reform. Po 1956 roku środowiska twórcze ożywają i uniezależniają się od socrealizmu, ale nie są wolne od cienia cenzury państwowej. Dla Herberta jest to jednak bardzo dobry okres – debiut książkowy (1956), kawalerka³, pierwsze zagraniczne podróże (od 1958: Francja, Anglia, Włochy)⁴. Pod ich wpływem rodzi się pomysł na słynny zbiór

3 O pierwszym własnym mieszkaniu Herberta zob. Siedlecka 2002: 217. Było całkiem skromne i ciasne (zwykły blok zamieszkiwany przez rodziny robotników), ale własne lokum było ważne dla urządzającego się w stolicy poety.

4 O pierwszych zagranicznych podróżach Herberta zob. Siedlecka 2002: 290–307.

esejów *Barbarzyńca w ogrodzie*, ale podróże wpływają także na poetycką wyobraźnię autora, co można zauważyć również w wierszu *Kamyk*, gdyż już sam tytuł kojarzy się z sonetem Michała Anioła Buonarrotiego i pełnym powagi wejrzaniem w istotę sztuki, która przetrwa wieki.

Możliwe, że ten kontekst jest założony implicite w komentarzu Josifa Brodskiego, który nienachalnie, ale stanowczo interpretuje utwór jako wczucie się w istotę ludzką i obywatelską:

Co to za wiersz? O czym on jest? O naturze? Być może. Myślę jednak, że jeśli to wiersz o naturze, to o naturze ludzkiej. O jej autonomii, oporze, o jej, jeśli chcecie, woli przetrwania. W tym sensie jest to wiersz bardzo polski, biorąc pod uwagę niedawną, a dokładniej współczesną, historię tego narodu. Jest to wiersz bardzo współczesny, ponieważ polska historia jest, rzec by można, historią współczesną w miniaturze – dokładniej zaś historią zamkniętą w kamyku. Ponieważ bez względu na to czy jesteś, czy nie jesteś Polakiem, historia zawsze chce cię zniszczyć. Jedyne sposoby, by przetrwać, by wytrzymać jej niemal geologiczne ciśnienie, to przejąć cechy kamyka, w tym fałszywe ciepło, jakie go wypełnia, kiedy znajduje się w czyichś dłoniach.

Nie, ten wiersz nie jest trudny, przeciwnie, jest łatwy w odbiorze. Ma formę przypowieści: niezwykle powściągliwej, niezwykle surowej.⁵

⋮

Nie mogę nie docenić faktu, że dosłowny przekład *kamyk* (w angielskiej wersji – *pebble*) nawiązuje do bułgarskiego *камъче* / *kamyczek* (kojarzący się z odłamkiem, częścią całości), więc bardzo zadowolony z faktu, że Wera Dejanowa jako tytuł wybrała właśnie *камък*, nie mogę nie podjąć się próby porównania tego utworu z napisanym w 1926 roku wierszem Dałczewa o identycznym brzmącym tytule.⁶ Poniżej przytaczam go w przekładzie Anny Kamieńskiej⁷, który nie oddaje zbyt dosłownie interesujących mnie w tym przypadku akcentów znaczeniowych:

*Wszystko starzeje się, ludzie i drzewa,
lecą dni, noce, liści pokolenia,
i tylko ty, czy jesień to, czy lato,
stoisz niezmienny, zawsze trwasz, kamieniu.*

5 Oryginał został opublikowany w czasop. *Wilson Quarterly* (Brodsky 1993: 113). Cytuję według polskiego przekładu: E. Kulik-Bielińska (Brodski 1999: 78–80). Bułgarski przekład z języka polskiego: Wera Dejanowa (*Литературен вестник*, nr 29, 23–29.09.2000).

6 Pierwsza publikacja w *Изток*, nr 46 (28.11.1926), s. 3. Później wychodzi w drugim zbiorku *Стихотворения* (1928).

7 Dalchev 1981: 41.

*Nie masz serdecznych żył i nerwów nie masz,
przed tobą nędze naszej płci zakryte.
Cóż ci sumienie? I mrowie robaków
nie toczy twego ciała pracowite.*

*Skąd możesz wiedzieć, co to jest pragnienie,
czy wiesz, co znaczą żądzę szpony?
Nie grzeszysz nigdy i nigdy nie rodzisz,
bo i ty sam nie byłeś urodzony.*

*Ty jesteś święty. Czyż to nie dlatego
w wiekach ogniowych, gdzieś u czasu progu
człowiek z marmuru wykuł i z granitu
wydobył kształty pierwszych swoich bogów?*

*W iskrze czerwonej z ciebie wykrzesanej
tę zobaczyłem prawdę i pociechę:
święte być może zawsze to, co martwe,
tylko, co żywe, żyje w grzechu.*

Obydwa teksty okazują się zaskakująco podobne, nie tylko w przedstawieniu, ale również w odniesieniu do omawianej problematyki: kamień, jako całkowite przeciwieństwo człowieka i życia, uważany za pozornie doskonały, za symbolizujący (lub ukazujący) nieosiągalny sens, za znak wieczności. Obydwa teksty dotyczą również kategorii psychologicznych, moralnych i religijnych (*złość, sumienie, pragnienie /namiętność/, grzech, świętość* w wierszu Dańczewa i odpowiednio *doskonałość, słuszność, godność, szlachetność, pożądlivość, zarzut, spokój* u Herberta). Wspólna jest także ironia i niedopowiedzenia, co powoduje nieustanne reinterpretacje. Ciekawe są także podobieństwa w stylistyce, ujawniające tzw. *uprzedmiotowienie* – kluczowe u poety bałkańskiego i zauważalne u polskiego⁸.

Jednak jak to jest możliwe, że osobliwość polskiego utworu budzi światowe zainteresowanie, a powstały ponad ćwierć wieku wcześniej bułgarski *Kamyk*, do dziś pozostaje jedynie artefaktem do krajowego użytku? Oczywiście, Herbert jest tłumaczony na angielski⁹,

8 O genezie uprzedmiotowienia u Herberta zob. tekst R. Gorczyńskiej „Sztuka empatii – Zbigniew Herbert.” (oryginał w *Portrety paryskie*. Kraków: Wyd. Literackie, 1999; też w: *Zeszyty Literackie*, nr 4, z. 68 (1999), 156–165; Gorczyńska 1999); bułg. przekład W. Dejanowa, wersja skrócona „Изкуството на емпатията.” *Литературен вестник*, nr 30 (25.09.2002).

9 *Kamyk* Herberta w angielskim przekładzie został opublikowany w zbiorze jego wierszy *Selected Poems*. Transl. by Cz. Milosz and Peter Dale Scott. Penguin Modern European Poets: 1968.

w dodatku po mistrzowsku, a swoją popularność zawdzięcza zarówno autorytatywnym zwolennikom i wielbicielom, jak również temu, że jego twórczość może zostać przeniesiona na żyzną anglojęzyczną glebę, na której przed nim znalazł się Czesław Miłosz. Na tym polu porównania z bułgarskim poetą są zbędne.

Od dziesięcioleci istnieje też inny, bardzo znaczący czynnik. Jest to przekonanie, że Polska jest *krainą poetów*, co w XX wieku bardzo silnie łączy się z emblematyzacją polskiej kultury jako wyrazu historii narodowej i światowej, wcielenia tożsamości etnicznej i demokracji, indywidualnej wyjątkowości i postawy obywatelskiej. Logicznym jest pytanie, czy aż tak źle wyglądają Bałkany w oczach innych, że takiego samego horyzontu myślenia, czyli historii Półwyspu Bałkańskiego jako miniaturowych światowych konfliktów minionego stulecia, nie można zastosować także do bułgarskiego, serbskiego, chorwackiego, greckiego czy rumuńskiego XX wieku?

Podkreślam powyższe realia nie ze względu na kompleks niższości półwyspu i relatywizm literacki, ale w kontekście zachęty do ponownego wejrzenia w istotę bułgarskiej kultury XX wieku. To nie apel dotyczący promocji i tłumaczenia rodzimej sztuki na język angielski – do tego, nawet jeśli dysponujemy specjalistami, niezbędny jest niezwykle wysoki poziom dyplomacji kulturalnej. Moje rozmyślenia są skierowane na bułgarski zachwyty i respekt dla polskich mistrzów słowa oraz ocenę twórczości pisarzy bułgarskich. W tym konkretnym przypadku widzimy, że Dałczew, na długo przed Herbertem, stworzył wyjątkowy utwór, co do przesłania którego krytycy i literaturoznawcy nie osiągnęli porozumienia¹⁰. Bo czy bułgarski utwór jest apologią grzeszności lub życia, czy może celowo pobrzmiwa w nim echo Lukrecjusza albo Michała Anioła Buonarottiego, czy martwość faktycznie jest wychwalana, a może przesłanie idzie w innym kierunku i ukazuje właśnie perspektywę zbawienia? U Dałczewa krążeń wokół warstwy filozoficznej i jego osławione uprzedmiotowienie zdaje się odrzucać przyznanie dostojnej pozycji twórcy w latach komunizmu. W oczach bułgarskich czytelników poeta pozostaje przede wszystkim przeciwnikiem symbolizmu i intelektualistą. Ale czy odwaga autora nie jest widoczna również w omawianym wierszu, chociaż nie jest bezpośrednio zaznaczona w tekście (podobnie jak i w *Kamyku* Herberta)?

Uważam za niezmiernie ważne, by niebułgarscy odbiorcy poezji Dałczewa brali pod uwagę fakt, że w latach 20-tych i 30-tych XX wieku autor przeciwstawia się nie tylko estetyce symbolizmu, ale i czemuś znacznie bardziej trwałemu¹¹. W swoich tekstach literackich, a także w przekładach i artykułach Dałczew chętnie, choć z rzadka, z powodu ówczesnej

¹⁰ O recepcji utworu zob.: „Postrzeżenia w wierszu Atanasa Dałczewa *Kamiień*: Zagadnienia interpretacji w środowisku wielokulturowym.” (Rikev 2016: 79–88).

¹¹ O bułgarskim kontekście filozoficzno-literackim lat 20-tych i 30-tych XX w. zob. Igov 2002: 664–665, 675–677; Simenova-Konach 2001: 17–31.

moralności, broni europeizacji sztuki narodowej, otrzymując w zamian brak zrozumienia i narażenie się na kpiny. Nie zmienia jednak swoich przekonań i nie podąża za doktrynalnymi systemami filozoficznymi czy społecznymi. Jeszcze bardziej zauważalne jest to, że Dałczew nie naśladuje ani zagranicznych, ani krajowych tendencji w myśli estetycznej. W tym miejscu jednak bułgarska opinia publiczna i badacze bułgaryści powinni zadać sobie pytanie: czy te powszechnie znane fakty nie są dowodem czegoś ważniejszego niż tylko trzymania się zasad artystycznych i intelektualnych, a mianowicie pełnej *obywatelskiej* obecności w burzliwym życiu państwowym, czyli podążania w stronę modernizacji i europeizacji, ale bez epigonizmu? Artykuły Dałczewa podtrzymują tę koncepcję, co czyni jego twórczość jeszcze trudniejszą. Autor dowodzi jej też w praktyce.

Porównywanie twórczości Zbigniewa Herberta i Atanasa Dałczewa na podstawie pojedynczych tekstów ich autorstwa jest absolutnie niewystarczające do wyciągnięcia konkretnych wniosków. Mimo to, daje jednak podstawy do życzliwego rewizjonizmu literackiego. Podziw bułgarskich odbiorców dla zagranicznych mistrzów słowa absolutnie nie oznacza braku podobnych znaczących wartości we własnych zasobach kulturowych.

Tekst Herberta można też zinterpretować jako przejaw sprzeciwu wobec obłędu (politycznego, estetycznego, etycznego) uświadamiający rozważnie spoglądającemu na rzeczywistość czytelnikowi, by *zachował własne granice* i pozostał w *zgodzie z samym sobą*. W bułgarskim wierszu monolog do kamienia jest nie tylko wyrazem buntu wobec banalności symbolizmu. Wynika z niego, gdy się bliżej przyjrzeć, sprzeciw wobec standardowych przejawów narodowej wyjątkowości, wszelkich wzmianek odnoszących się do fatalizmu historycznego, znaczenie niezależności od modnej filozofii, wyrażone niby bezpretensjonalnym, a w istocie bezdenным językiem doświadczenia religijnego. Nie ma nawet wzmianki o lewicowości i prawicowości, pastoralności czy zrewolucjonizowania poetyckiego głosu. Jest to wiersz sprzeciwiający się samemu dyktatowi nad człowiekiem, co implikuje również wiersz polskiego poety.

Wracając do cytowanej wypowiedzi Brodskiego na temat *Kamyka* Herberta, sądzę że zamieniając etnonimy *polski* na *bułgarski*, możemy zastosować ją też do utworu Dałczewa, zakładającego poważną zadumę nad *ludzką naturą*, w tym *wolę oporu*. I w takim kontekście tekst może być rzeczywiście odbierany jako bardzo bułgarski, a na tle bułgarskiego XX wieku jako miniatura współczesnej historii światowej. I czyż bułgarski intelektualista nie jest zobowiązany do *przejęcia cech kamyka*, by wytrzymać *niemalże geologiczne ciśnienie* historii? Słuszność powyższego sformułowania jest, moim zdaniem, niepodważalna przynajmniej w odniesieniu do osobistej drogi Atanasa Dałczewa.

Kamienie polskiego i bułgarskiego twórcy mają własną formę i treść, a także potencjał by stać się ozdobą każdego ogrodu.

BIBLIOGRAFIA

- Brodski 1999:** Brodski, Josif. "On Zbigniew Herbert." Polish translation by Ewa Kulik-Bielińska. *Zeszyty Literackie*, no 4, issue 68 (1999), 78–80. [In Polish: Brodski, Josif. „O Zbigniewie Herbercie.” *Zeszyty Literackie*, nr 4, z. 68 (1999), 78–80, tłum. Ewa Kulik-Bielińska.]
- Brodsky 1993:** Brodsky, Joseph. "Poetry. Zbigniew Herbert." *Wilson Quarterly*, vol. 17 (Winter 1993), 112–114.
- Dalchev 1981:** Dalchev, Atanas. *Poetry*. Selected and translated by Anna Kamienska. Warsaw: PIW, 1981. [In Polish: Dałczew, Atanas. *Poezje*. Wybór i przekł. wierszy Anna Kamienska. Warszawa: PIW, 1981.]
- Gorczyńska 1999:** Gorczyńska, Renata. "The Art of Empathy – Zbigniew Herbert." *Zeszyty Literackie*, no 4, z. 68, (1999), 156–165. [In Polish: Gorczyńska, Renata. „Sztuka empatii – Zbigniew Herbert.” *Zeszyty Literackie*, nr 4, z. 68, (1999), 156–165.]
- Igov 2002:** Igov, Svetlozar. *A History of Bulgarian Literature*. Sofia: Ciela, 2002. [In Bulgarian: Игов, Светлозар. *История на българската литература*. София: Сиела, 2002.]
- Rikev 2016:** Rikev, Kamen. "Insights into Atanas Dalchev's Poem *Stone*. Interpretive Problems in a Multicultural Environment." *Zeszyty Cyrylo-Methodiańskie*, no 5 (2016), 79–88. <http://journals.umcs.pl/zsm/article/viewFile/4730/3448>. [In Bulgarian: „Прозренията в Далчевия Камък. Интерпретативни проблеми на поетическия текст в мултикултурна среда.” *Zeszyty Cyrylo-Methodiańskie*, nr 5 (2016), 79–88.]
- Siedlecka 2002:** Siedlecka, Joanna. *Poetry Man. On Zbigniew Herbert*. Warsaw: Prószyński i S-ka, 2002. [In Polish: Siedlecka, Joanna. *Pan od poezji. O Zbigniewie Herbercie*. Warszawa: Prószyński i S-ka, 2002.]
- Simenova-Konach 2001:** Simeonova-Konach, Galia. *The Poet and the Lily: Christian Ideas in the Literary Output of Nikolay Liliev*. Warsaw: Aspra-JR, 2001. [In Polish: *Poeta i lilia: Idee chrześcijańskie w poezji Nikołaja Liliewa*. Warszawa: Aspra-JR, 2001; original publication in Bulgarian: Симеонова-Конах, Галя. *Поетът и лилията: Християнски идеи в творчеството на Николай Лилиев*. София: Аб, 1999].

REVIEWS. NOTICES. REPORTS
| RECENZJE. PRZEGLĄDY. SPRAWOZDANIA

ЖИВОТО ЗНАНИЕ ЗА СРЕДНОВЕКОВОНОТО РЪКОПИСНО НАСЛЕДСТВО

MARIYANA TSIBRANSKA-KOSTOVA
Bułgarska Akademia Nauk

THE LIVING KNOWLEDGE ON THE MEDIEVAL MANUSCRIPT HERITAGE.

A review of: Ivanova, Klimentina. *Manuscripts. Authors. Texts*. Krakowsko-Wileńskie Studia Slawistyczne. Tom 14. Krakow: Scriptum Tomasz Sekunda, 2018, 563 pp. ISBN 978-83-66084-15-5. [In Bulgarian: Иванова, Климентина. *Ръкописи. Автори. Творби*. Krakowsko-Wileńskie Studia Slawistyczne. Tom 14. Kraków: Scriptum Tomasz Sekunda, 2018, 563 стр.]

Keywords: *old Bulgarian literature, medieval literature, paleoslavistics, Klimentina Ivanova*

Краковско-Вилненските славистични студии (*Krakowsko-Wileńskie Studia Slawistyczne*) са утвърдена и авторитетна поредица, издавана от Института по славянска филология на Ягелонския университет в Краков. Затова поредният том 14-и за 2018 г., съдържащ публикации на едно от най-големите имена на старобългаристиката и кирилometодиевистиката в България – проф. Климентина Иванова, далеч не е само проява на лично уважение към безспорните заслуги на българския учен, но и знак за признание към българската палеославистика, съчетано с приятелство и добро сътрудничество.

Томът под наслов *Ръкописи. Автори. Творби* се фокусира върху разпознаваеми ключови думи за творческата биография на самата авторка. Енциклопедиите я представят като литературен историк, но проф. Иванова е сред малцината ерудити, които владеят различни области на знанието за Средновековието: палеография и кодикология, текстология, литургия, богословие, езиковедие, културология. Замисълът на настоящия том е бил да се съберат на едно място поредица авторски публикации на проф. Иванова, осъществени през годините на дългата ѝ и плодотворна научна кариера до момента, и то такива, които са труднодостъпни днес. Целта е била да им се даде нова публичност и те да достигнат по-лесно преди всичко до младата генерация

изследователи от международната научна общност. Така се е получила една своеобразна антология от общо 20 статии и студии. Най-ранната публикация е от началото на 70-те години на XX в., а най-късната – от 2013 г. Антологията е колкото лична равносметка на изследователските полета на интерес, с които свързваме името на проф. Иванова, на решените и нерешените въпроси в тях, на новите идеи, които съвременното състояние на славистичната медиевистика поражда, толкова и един истински пътеводител за палеославистичните търсения в ръкописното наследство на славянския Юг и Русия. Изборът на съставителите и авторката е много сполучлив и е плод на екипната им работа. Изключително важно е обстоятелството, че проф. Иванова сама е редактирала, допълнила и осъвременила своите изследвания чрез така наречените „авторски бележки“ след всеки материал. Те не само дават библиографска информация къде и кога е публикуван материалът, но хвърлят и нова светлина върху коментираната тема чрез аналитичното ѝ представяне въз основа на нови съвременни данни. Така сякаш всяка статия или студия е тема в развитие или тема с продължение. Решението е смело като намерение и форма, но също така много успешно като краен резултат.

Мащабите на изследванията са големи по времеви обхват, по „горещи точки“ на ръкописната традиция, по жанр на текстовете. Както споделят и авторката в *Думи на автора*, и редакторката М. Иванова в Увода, една емблематична тема за Кл. Иванова отсъства от антологията. Това е темата, която всички медиевисти в България и в чужбина познават като нейния докторат, защитен през 1979 г. – за агиографската продукция на Търновската книжовна школа, към която тя многократно се е връщала. Тази липса обаче се компенсира от поместените в сборника изследвания върху българския XIV век, а още първата разработка е посветена на ръкопис № 267 от 90-те години на XIV век, от Погодиновската сбирка в Държавната публична библиотека в Москва, който съдържа преписи на Скитския патерик и на Пандектите на Никон Черногорец. Статията е първият от общо три материала, които се възпроизвеждат на оригиналния руски език, на който са осъществени преди години. Тя е образцова с изчерпателното и издържано в духа на най-добрите дескрипторски традиции описание на състава по инципите на текстовете, с възпроизвеждането на преписваческите бележки с висока информационна стойност и не на последно място – с поставянето на теоретичните въпроси за езиковия характер на преводите на тези две творби. От съвременна гледна точка и патеричната традиция, и тази на едно от най-значимите съчинения на един любим за монашеството автор, какъвто е Никон Черногорец, са напреднали в своето развитие, но изворовата база, върху която се градят специализираните проучвания, през годините се е натрупвала именно благодарение на подобни публикации. Прециз-

ните наблюдения на проф. Иванова позволяват да се открият фонетико-правописните особености на новгородския диалект и да се направи заключението, че преписвачите на ръкописа не са разбирали напълно своя извод и са допускали грешки.

С XIV век са свързани още няколко публикации, а в други този възлов период от историята на българската преводна и оригинална книжнина е имплицитно намесен. Не можем да изброим всичко, но ще споменем разработката върху български препис на така нареченото второ Учительно евангелие хомилиар, което се съдържа в ръкопис № 134 от Зографския манастир. Учительното евангелие се налага като сборник с уставни поучения към неделните и празничните евангелски четива сред всички православни славянски народности и неслучайно се отпечатва още в средата на XVI в. Наличният препис в атонския ръкопис разкрива възможния светогорски произход на превода и по думите на изследователката *поставя под сериозно съмнение данните за превод от гръцки на руски* (с. 431). Бихме искали да отбележим, че в статията се споменават още преписи от второто Учительно евангелие в други ръкописи, като № 148 от Библиотеката на Румънската академия на науките в Букурещ. Това е съпътстваща информация, но от съвременна гледна точка тя придобива важност за историята на други типове текстове, които се съдържат в споменатите ръкописи. Юридическият състав в РАН 148 и битуването му паралелно с препис от светогорския превод на второто Учительно евангелие дава насоки за размисъл за специалистите по история на правните текстове на Славянското средновековие. Коментарните бележки в края на статията от съвременни позиции са пример за заявената научна добросъвестност и равносметка. На практика те задават насоките за бъдещите проучвания на зографския ръкопис и необходимостта от неговото издание.

Ръкописите – *материалните носители на Словото*, както ги нарича проф. Иванова, неизбежно са поставени във фокуса на най-голямо внимание. Но не могат да бъдат отминати и творците на словото – талантливите преводачи, автори, книжовници, без които не можем да си представим разцвета на българската средновековна литература в епохата на Първото и Второто българско царство. Обобщено казано, сред първостроителите на книжнината и техните съчинения се нареждат Йоан Екзарх (*Пълен текст на Словото за Сретение от Йоан Екзарх*); Черноризец Храбър (*Един вероятен източник на “За буквите”*); Климент Охридски (*Неизвестни преписи от творби на Климент Охридски в книгохранилищата на Югославия*) и др. Неизбежно някои от най-приносните статии заплитат в почти „криминална“ интрига историята на текстовете, материалните свидетели – ръкописите, в които се срещат, и авторите. Един такъв приносен материал е намереният препис от *Успение Методиево* – житиен текст, посветен на първоучителя св. Методий, който се е съдържал в среднобългарски

нестишен пролог. От него е направил препис сръбският книжовник Симон през втората половина на XVI в. в ръкопис от манастира Кувеждин във Фрушка гора, но за самия ръкопис се знае само по библиографски данни. Истинска находка е, че проф. Иванова намира дълго търсения текст на *Успение Методиево* 156 години, след като за първи път за него споменава Пьотр Прейс в писмото си от 24 юни 1843 г. до Павел Йозеф Шафарик. През 1998 г. научният шанс я отвежда до архива на Прейс в Архива на Руската академия на науките в Санкт Петербург и така се увенчава с успех издирването за науката на препис от среднобългарски извод на една забележителна творба. Текстът допълва представата за св. Методий с ярка пробългарска линия и светецът е наречен *учител на българския народ и българин родом*.

Други публикации, включени в сборника, са принос към изследването на средновековната литература на съседни славянски народи. Такава е например статията, озаглавена *Сборникът на Мара Лешева – неизвестен паметник на сръбската книжнина от XV в.* Това така наречено от проф. Иванова *съкровище* се намира в Държавния исторически музей в Москва (Музейна сбирка № 3483). С вещина и последователни усилия в събирането на максимални исторически и биографични данни авторката чертае образа на поръчителката му – Мара Лешева, по волята на която най-вероятно е съставен ръкописът. Мара Лешева е възможна наследница на рода Църноевичи-Джурашевичи по бащина линия. Сборникът съдържа риторични и наративни съчинения за Божията майка, чието име носи поръчителката. Част от преписаните в него съчинения имат отношение и към българската писмена традиция, доколкото се разпространяват в емблематични сборници като Рилския панегирик на Владислав Граматик от 1479 г., Германовия сборник от 1359 г. и др. Публикацията е приносна не само с идентификацията на една личност, при това жена поръчител, но и с открояването на текстовия състав на един тематичен сборник. Проф. Иванова коректно поднася най-новите данни по темата и се самокоригира, тъй като се оказва, че мисленият за плод на личен вкус и почитание състав се открива в български календарен сборник от XIV в. и вероятно сръбският препис е копиран от близък до него протограф.

Наред със заявления интерес към текстове, книжовници, ръкописи, проф. Кл. Иванова има множество теоретични приноси към терминологията на литературознанието за Средновековието и – в по-общ смисъл на славистичната медиевистика: археология, кодикология, текстология и др. Редица терминологични анализи са поместени в коментарните бележки към отделните статии и студии. По повод на горната статия например именно в такава бележка се допълва характеристиката на Богородичника като тип химнографски сборник, но в контекста на конкретния ръкопис на Мара Лешева терминът придобива съвсем друго значение, макар че е употребен в пър-

вите му описания, а не е даден от самия преписвач. На отделен терминологичен проблем са посветени статиите *Класификация, типология и каталогизация на някои типове сборници в балканската ръкописна традиция* (с. 303–326) и *Некоторые проблемы изучения южнославянской переводной агиографии* (с. 493–520). Първата е изнесена като лекция в далечната 1983 г., а впоследствие публикувана, но нейният систематичен и изчерпателен характер ни най-малко не е намалял през годините. Само изследовател с огромни натрупвания в практиката може да стигне до толкова значими обобщения за типовете сборници в целия балкански кирилски репертоар. Втората се спира на търсенията и изводите на авторката във връзка със съставянето на внушителния справочник *Bibliotheca Hagiographica Balkano-Slavica*, от който от излизането му през 2008 г. насам се ползват всички медиевисти. Проф. Иванова споделя своите принципи на систематизация – календарен и типологически, и аргументира защо не е избрала азбучната подредба по примера на аналогичната гръцка поредица – справочник по византийска агиография, дело на И. Делейе и Ф. Алкен, основаващо се на опита на обществото на йезуитите боландисти. Статията разисква серия от проблеми: какви термини са наложени в различните национални дескрипторски практики (панегирик, тържественик, чети-миней и др.); как се съотнася съставът на сборниците с църковния устав и др. Това е изключително интересно четиво за *творческата лаборатория*, колкото и клиширано да звучи, в която е създаден трудът. Струва ни се, че съвсем основателно това е заключителният материал в книгата, тъй като не само засяга едно от най-големите последни постижения на българския учен, но се явява и квинтесенция на нейния професионален път, обобщавайки всички останали теми и интереси на научното дирене.

Издадените текстове от различни жанрове са изключително приносен момент в книгата и обикновено са приложения към разработките. Техният брой никак не е малък – 11, а сред тях ще открием само акростиховите стихире с глаголическа подредба на буквите, част от непреводен старобългарски химнографски текст, който сякаш предвещава *времето на химнографията* и големите открития в тази област до ден-днешен. Представител на агиографския жанр например е издаденото Житие на Павел Тивейски от ръкопис в Библиотеката на Румънската академия, познато само по един препис преди публикацията на Кл. Иванова на италиански от 2012 г. В книгата същата статия е преведена на български език.

Не на последно място, в книгата има лични наблюдения, спомени от срещи и разговори, обмен на идеи с утвърдени имена от международната палеославистична общност – А. Турилов, У. Федер и др.; учени представители на средното поколение и най-младата генерация в българската палеославистика – М. Йовчева, Я. Милтенов

и др. Те заслужено са цитирани или споменати с конкретните си приноси, така че библиографската информация е не просто актуализирана и допълнена със съвременни изследвания, а читателят остава впечатлен колко много теми и проблеми са набелязани и очакват своите изследователи. Големият учен винаги е създател на традиция, волно или неволно, а продължението на неговите разработки е атестат за значимостта на научните открития. За своите учители – Петър Динеков, Христо Кодов, Боню Ангелов, Куйо Куев и др. – самата проф. Иванова говори с уважение, признателност и нескрита емоция и този личен момент придава на книгата нещо специфично и разпознаваемо.

Ако трябва да обобщим, книгата на проф. Кл. Иванова е изключително полезно четиво за всички, изкушени от медиевистиката. То респектира с обема на знанието за книжовната култура на Средновековието, заложено в него, с опита и високия професионален стандарт на изследователката, с любовта и отдадеността ѝ на ръкописите. Неслучайно името на проф. Кл. Иванова е толкова популярно в международната славистична общност, в страни като Русия, Сърбия, Италия, Израел и др. То присъства и в редколегията на *Zeszyty Cyrylo-Methodiańskie*, електронното научно списание на Института по славянска филология на Университета *Мария Кюри-Склодовска* в Люблин, защото е неразривно свързано с изследванията върху Кирило-Методиевото дело, както обикновено наричаме началото на многовековния възход на писменото слово; защото с лекота прекрачва границите на пространството и навсякъде поражда само уважение към таланта и труда на учения. Полша, където излиза настоящият сборник, си е спечелила статута на една от най-активните точки в Европа, където средновековното ръкописно наследство на славянството се радва на силен интерес, на работата в екип, на взаимното уважение, отстояването на високи научни критерии и е живата *споделена старина*. Затова до споменатите български имена в тази книга заслужено застават полските съставители на антологията – проф. Александър Наумов, проф. Мажана Кучинска, проф. Ян Страдомски – колеги, сътрудници, скъпи приятели на проф. Иванова. Настоящата книга доказва съществуването на *рицарски орден на палеославистите*, както сполучливо се изразява самата авторка, а ние ще допълним, че тя носи удоволствието не само от четенето и знанието, но и от опознаването на един от *Великите магистри* на този орден – Климентина Иванова.

NOWA PUBLIKACJA O NAZEWNICTWIE POGRANICZY JEZYKOWO-KULTUROWYCH

PIOTR ZŁOTKOWSKI

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

AN IMPORTANT CONTRIBUTION TO ONOMASTIC RESEARCH ON THE LINGUISTIC AND CULTURAL BORDERLANDS. A review of: Kojder, Marcin & Marek Olejnik, eds. *Onomastics on the Linguistic and Cultural Borderlands*. Lublin: UMCS University Press, 2017, 150 pp. ISBN 978-83-227-9061-8. [In Polish: Kojder, Marcin & Marek Olejnik, red. *Onomastyka na pograniczach językowo-kulturowych*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2017, ss. 150.]

Keywords: *onomastics, borderlands, Marek Olejnik, Marcin Kojder*

W 2017 roku w obiegu naukowym pojawiła się książka *Onomastyka na pograniczach językowo-kulturowych* wydana pod redakcją naukową Marcina Kojdera i Marka Olejnika. Jest to kolejna pozycja, która wzbogaca dorobek badawczy i popularyzatorski środowiska lubelskich onomastów. Jak piszą redaktorzy we wstępie, tom zawiera referaty wygłoszone na konferencji *Onomastyka na pograniczach językowo-kulturowych. Problemy metodologiczne*, która odbyła się w czerwcu 2017 roku w Woli Uhruskiej.

Omawianą publikację otwiera artykuł Hryhorija Arkuszyna *Антропонімія Пінщчини за романом Федора Одрача „Воцадъ”*. Poleski pisarz Fedor Odracz jest obecnie niemal zupełnie nieznany na Pińszczyźnie. We wrześniu 1939 roku był nauczycielem we wsi Chlaby w pobliżu Pińska. Powieść *Воцадъ* powstała na bazie jego osobistych doświadczeń w okresie po agresji sowieckiej. Autor artykułu dokonując analizy strukturalnej imion męskich i kobiecych, nazwisk, patronimów oraz nieoficjalnych antroponimicznych elementów identyfikacyjnych występujących w powieści zauważył, że antroponimy te w większości mają ukraińskie cechy językowe. O wpływie rosyjskim na miejscową antroponimię, zdaniem Arkuszyna, świadczą niektóre hipokorystyczno-deminutywne warianty imion oraz użycie patronimów. Nawet sam bohater powieści stwierdził, że nie jest w stanie posługiwać się „otczestwem”, gdyż nie używał go jego ojciec, czy dziadek, ani nikt ze znajomych. Niezwykle interesująca

jest również poczyniona przez niego obserwacja, że przed wojną niemal wszyscy mieszkańcy Pińska posługiwali się językiem polskim, natomiast po wkroczeniu wojsk sowieckich i związanej z tym zmianie przynależności państwowej, nagle zaczęli mówić po rosyjsku.

Tekst Iryny Drużuk *Фонетичні варіанти імен жителів с. Зимне Володимир-Волинського району* jest przykładem, w jaki sposób zebrany materiał onomastyczny może służyć jako podstawa do pogłębionej analizy o charakterze dialektologicznym. Autorka dokonała przeglądu cech fonetycznych imion mieszkańców wsi Zimno położonej w rejonie włodzimierskim na Ukrainie, a więc na obszarze gdzie na gwary zachodniopoleskie wywierają wpływ ukraińskie dialekty przejściowe i gwary polskie. Badaczce udało się ustalić, które osobliwości fonetyczne poddanych analizie onimów świadczą o oddziaływaniu poszczególnych gwar i dialektów na lokalny system imienniczy.

Marcin Kojder w artykule *O nazwiskach patronimicznych na wschodniej Lubelszczyźnie* dokonał analizy antroponimicznej nazwisk patronimicznych wyekscerpowanych z inskrypcji nagrobnych cmentarzy w Bereściu, Białej Podlaskiej, Chełmie, Hannie, Holeszowie, Kodeńcu i Wirykach. Należy zauważyć, że napisy na nagrobkach są doskonałym obiektem do badań antroponimicznych, stanowiąc uzupełnienie dla innych materiałów źródłowych. Autor opracowania dokonał analizy semantycznej antroponimów w dwóch kategoriach: a) nazwiska utworzone od baz proprialnych (w tym odimienne, odetniczne), b) nazwiska utworzone od baz apelatywnych (charakteryzujące, odzawodowe). Szczególną uwagę poświęcił ukraińskim cechom fonetycznym badanych nazwisk. Onomasta zwrócił również uwagę, że na badanym terenie „dwie główne grupy etniczne, czyli Polacy i Rusini (Ukraińcy) wytworzyli stan wspólnoty z jednoczesnym zachowaniem odrębnej kultury, języka i wyznania. Pozostałe grupy etniczne (Rosjanie, Żydzi, koloniści niemieccy) pozostawały poza tą wspólnotą”. Czynniki ten, jak zauważa autor, znalazł swe odbicie również w miejscowym systemie antroponimicznym.

Mariusz Koper jest autorem tekstu *Józefińska mapa topograficzna Galicji oraz jej znaczenie w badaniach onomastycznych na pograniczach językowo-kulturowych*. Omówiono w nim przydatność w badaniach nad nazewnictwem, sporządzonej w latach 1779–1783, wielkoskalowej mapy Królestwa Galicji i Lodomerii, autorstwa Friedricha von Miega. Zdaniem badacza, źródło to może być bardzo pomocne w studiach nad ojkonimią, mikrotoponimią, makrotoponimią, oronimią, urbanonimią, a nawet chrematonimią pogranicza polsko-ukraińskiego drugiej połowy XVIII wieku. Jednakże, jak zauważa autor, *czytanie tej mapy wymaga wielu kompetencji badawczych: warsztatu historyka zajmującego się dziejami Małopolski oraz ziem ruskich Korony, a później Galicji; warsztatu historyka kartografii; znajomości pisma neogotyckiego, jak również kompetencji językowych*. Niezbędna jest też, według niego, znajomość specyficznej odmiany wojskowego języka niemieckiego z końca XVIII stulecia.

Aby uzmysłwić czytelnikowi potencjalne trudności związane z prawidłową interpretacją danych językowych autor artykułu przytacza niektóre rozbieżności między zapisami nazw na mapie Miega a notacjami polskimi z tego okresu.

Niemal jedną trzecią objętości omawianego tomu zajmuje obszerny artykuł Władysława Makarskiego *Odanthroponimizować toponimię. Na przykładzie odrzeczných i odbagienných nazw miejscowych Zamojszczyzny*. Tekst ten zasługuje na uwagę ze względu na wartość merytoryczną i zawarte w nim propozycje metodologiczne. Jego tytuł nawiązuje do postulatów Stanisława Rosponda, sformułowanego w 1969, a rozwiniętego w 1983 roku, aby w wielu opracowaniach niejedną nazwę miejscową odanthroponimizować i z kolei ją stopografizować. Władysław Makarski podążył tym śladem poddając analizie szereg nazw miejscowych z terenu Zamojszczyzny derywowanych formantami: *-ow-*, *-i(-y)n-*, *-cze*, *-cza*, *-icz*, *-acz*, *-nica*, *-j-* oraz toponimów z sufiksalem *-k-* w formantach złożonych. Badacz zaproponował dla nich motywację odfizjograficzną zamiast przyjętej dotychczas dzierżawczej. Przykładowo, w takim ujęciu, nazwa *Szczekarzew* (na gruntach tej wsi założono miasto Krasnystaw) mogłaby być motywowana nie antroponimem pol. **Szczekarz* / rus. **Ščekarь* lecz apellatywem onomatopeicznym *szczekać* < psł. **ščekati*, użytym metaforycznie na oznaczenie hałaśliwego odgłosu niespokojnej, spiętrzanej wody, w danym wypadku, w zlewisku Żółkiewki i Wieprza, gdzie osada była położona.

Kolejny artykuł, autorstwa Oksany Nesterczuk, zatytułowany jest *Зооніми Волинського Полісся, ідентичні з офіційними іменами та їхніми варіантами*. W opracowaniu poddano analizie zoonimy, mające postać pełnych i deminutywno-hipokorystycznych wariantów imion, zebrane na terenie Polesia Wołyńskiego. Nazwy te posłużyły do nominacji następujących gatunków zwierząt: kotów, psów, koni, krów, świń, owiec, kóz, królików, chomików, świnek morskich, pajaków, żółwi oraz ptaków. Autorka w dwóch wyodrębnionych grupach przeprowadziła paralelną analizę imion męskich i żeńskich, wskazując na formanty, które posłużyły do nominacji zwierząt. Z analizy tej wynika, że w zgromadzonym materiale antroponimicznym dominują ukraińskie warianty imion, zauważalny jest pewien wpływ imiennictwa rosyjskiego, natomiast imiona wykazujące polskie cechy językowe występują sporadycznie. Kilkanaście zoonimów motywowanych jest imionami obcymi, egzotycznymi, które nie są używane do nominacji ludzi na tym terenie. Jak zauważa badaczka, nazywanie zwierząt imionami ludzi związane jest z tym, że nasi *mniejsi bracia* stali się niejako członkami rodzin.

Opracowanie Haliny Pelcowej *Nazwy roślin na pograniczu językowo-kulturowym – aspekt dialektologiczny i onomastyczny* oparte jest na bogatym materiale językowym zebranych w latach 2000–2017 na terenie na wschód od linii Międzyrzec Podlaski – Parczew – Krasnystaw – Biłgoraj – Tomaszów Lubelski wśród osób urodzonych przed rokiem 1960.

Autorka prezentuje go w postaci słownika nazw gwarowych roślin, podając lokalizację geograficzną poświadczeń oraz obszerny kontekst, który stanowią wypowiedzi respondentów. Materiał dokumentacyjny, oprócz wielu walorów poznawczych, zawiera również informacje pozwalające na właściwe odczytanie nazwy i dotarcie do jej motywacji. Na tej podstawie można odtworzyć utrwalone *aspekty widzenia świata roślin, w tym: percepcyjny, funkcjonalny, kulturowo-obyczajowy i religijny*, na co zwracają uwagę tacy badacze jak: Jerzy Bartmiński, Ryszard Tokarski oraz sama autorka artykułu.

Interesujące ustalenia przynosi artykuł Alicji Pihan-Kijasowej *Językowe cechy regionu północnokresowego wpisane w nazwiska mieszczan wileńskich (XVI–XVIII wiek)*. Autorka poddała analizie fonetycznej i morfologicznej materiał antroponimiczny wyekscerpowany z wydawnictwa źródłowego *Akty cechów wileńskich 1495–1759*. W jej wyniku odnotowała w analizowanych nazwiskach następujące wschodniosłowiańskie cechy językowe: ortograficzne *h* w miejsce polskiego *g*, ruski pełnogłos, twardą realizację prasłowiańskiej spółgłoski *r'*, ruską realizację obcej grupy *au* w postaci *aw*, występowanie *l* epentetycznego, wygłosowe *č* w miejsce polskiego *c* (w nazwiskach patronimicznych). W zakresie cech morfologicznych, zdaniem autorki, zasługuje na uwagę wysoka produktywność formacji antroponimicznych na *-(ow)icz*, *-(ew)icz*, przewyższająca frekwencję tych struktur na terenach dawnej zachodniej i środkowej Polski. W podsumowaniu badaczka stwierdza, że nazwiska mieszczan wileńskich były zróżnicowane genetycznie i zawierały poza elementami polskimi, także wschodniosłowiańskie oraz, mniej liczne, niesłowiańskie (np. litewskie, niemieckie, żydowskie).

Tekst Natalii Szulskiej *Особливості систематизації і дослідження західнополіських прізвищ методологічний аспект* ma charakter podsumowania dotychczasowych badań prowadzonych nad przezwiskami z terenu Polesia Zachodniego. Znajdujemy tu istotny postulat badawczy. Zdaniem autorki, materiał antroponimiczny w postaci przezwisk, należy klasyfikować, używając zhierarchizowanej typologii, na: grupy motywacyjne, podgrupy motywacyjne, mikrogrupy motywacyjne oraz szeregi motywacyjne. Natalija Szumska w omawianym artykule koncentruje się również na problematyce: motywacji przezwisk oraz ich negatywnej konotacji; występowania w nich zjawisk metafory, metonimii, homonimii oraz polisemii; opozycji przezwisko indywidualne – przezwisko rodzinne (przydomek). Interesująca jest jej konkluzja, że poznanie mechanizmów motywacyjnych przezwisk, pozwala na lepsze zrozumienie procesu kształtowania się nazwisk.

Ostatni artykuł niniejszego zbioru, autorstwa Eweliny Zając, zatytułowany jest *Ojkonimy i anajkonimy powiatu tureckiego motywowane nazwami roślin*. Materiał onomastyczny będący jego podstawą zebrany został w latach 2010–2012 w wyniku eksploracji terenowej południowo-wschodniej części województwa wielkopolskiego oraz ekscerpcji różnego

rodzaju źródeł i opracowań. Podstawowym kryterium dokonanej przez autorkę klasyfikacji strukturalnej nazw była obecność w nich kreacji formalnojęzykowej lub jej brak. Wyodrębniła ona, dodatkowo, jeszcze dwie grupy onimów, w postaci: wyrażen przyimkowych oraz zestawień. Z tekstu dowiadujemy się, że *wśród wszystkich onimów utworzonych od nazw roślin dominują anajkonimy, czyli określenia obiektów niezamieszkałych przez człowieka*. Badaczka zauważa również, że nazwy topograficzne były trwałe i funkcjonowały nawet w przypadku, kiedy zmieniał się krajobraz, natomiast inne nazwy (np. dzierżawcze) nie były tak stabilne i mogły ulegać zmianom wraz z kolejnymi właścicielami gruntu.

Z przytoczonego powyżej przeglądu artykułów zamieszczonych w recenzowanej książce wynika, że można w niej wyodrębnić trzy grupy tematyczne dotyczące zagadnień: antroponimii (imiona, nazwiska, przezwiska), toponimii oraz korelacji onomastyki i dialektologii. Opracowanie przynosi interesujące ustalenia badawcze a spektrum terytorialne i chronologiczne zamieszczonych w nim tekstów jest dość szerokie. Publikacja może przyczynić się do popularyzacji niektórych zawartych w niej propozycji metodologicznych. Jak podkreślają redaktorzy, opublikowali tam swoje prace, zarówno doświadczeni badacze o uznanym dorobku, jak i młodszy naukowcy. Na uwagę zasługuje fakt, że w tomie znalazły się teksty zarówno onomastów polskich, jak i ukraińskich. Nie ulega więc wątpliwości, że zarówno konferencja, jak i powstała na jej bazie publikacja, stały się okazją do wzajemnej wymiany doświadczeń badawczych.

ЗА СЪСТОЯНИЕТО НА КАТЕГОРИЯТА БЪДЕЩЕ ВРЕМЕ В СЛАВЯНСКИТЕ ЕЗИЦИ

DIMKA SAVOVA

Uniwersytet Sofijski im. św. Klemensa Ochrydzkiego

ON THE CATEGORY OF FUTURE TENSE IN THE SLAVIC LANGUAGES. A review of: Vojvodic, Dojcil. *Issues of Future Tense Development and Its Grammaticalization in Slavic Languages (with Special Overview of Its Status in Serbian, Russian and Polish)*. Second, revised and expanded edition. Ruse: Leni-An, 2014, 196 pp. ISBN 978-619-7058-31-4. [In Serbian: Војводић, Дојчил. *Проблематика развоја футура и његове граматикализације у словенским језицима (с посебним освртом на ситуацију у српском, руском и полском)*. Второ, ревидирано и допуњено издание. Русе: Лени-Ан, 2014, 196 стр.]

Keywords: *slavic language, future tense, grammaticalization, Dojcil Vojvodic*

Монографијата на Дойчил Войводич *Проблеми на развоја на бъдеще време (футурум) и неговата граматикализација в славянските езици (със специален акцент върху сръбски, руски и полски език)* представлява, както посочва нейният автор, интегрална разработка на идеи, обединяващи отделни негови публикации в научната периодика, докторската му дисертация, защитена през 2007 г. във Филозофския факултет в Нови Сад, и изследователската му работа по два научни проекта. Тя включва кратки уводни бележки, изложение, разделено на 2 основни глави, заключения от извършения анализ, 3 приложения под формата на таблици, библиография, включваща 388 заглавия, корпус с езиков материал, наброяващ 11 източника както на старобългарски език (наричан в монографията, в съответствие с традицията в сръбската лингвистика, *старославянски*), така и на сръбски, руски и полски език от различни епохи на тяхното развитие (оригинални текстове и преводи на сръбски, руски и полски език). Книгата завършва с предметен регистър, регистър на имената, две резюмета – на руски и на английски език, и бележки за автора.

Важно е да се уточни, че когато Д. Войводич говори обобщено за *сръбски език*, той има предвид новошокавския езиков стандарт, върху който са изградени книжовните езици в Р Сърбия, Р Черна гора, Р Босна и Херцеговина и Р Хърватия.

Изборът на сръбски, руски и полски език, застъпен в монографията – по един от всяка от трите групи славянски езици, е резултат от стремежа на автора да представи обобщена картина за развитието на конструкциите и формите със значение на бъдеще време (*футур*) в славянските езици. При нужда в изложението се отразява и състоянието в останалите славянски езици. Екскерпцията на езиков корпус е обмислена и аргументирана: от една страна, по възможност е търсен паралел (използвани са паралелни корпуси от художествени произведения и техни преводи, застъпващи и трите езика, а в диахронния анализ – текстове, които представят старобългарския език заедно със съответните му езикови редакции; за изследване на публицистичния стил са избрани броеве от пресата с една и съща дата, с което се постига както хронологичен, така и тематичен паралелизъм). От друга страна, при екскерпиране на материал за изследване на дистрибуцията / фреквентността на формите за *футур* за сръбския език от пресата е избран малко по-стар период (септември 1989 г.). Този избор е добре аргументиран с целта на изследването – да отрази състоянието непосредствено преди разпадането на СФРЮ: актуално, но едновременно с това – и неповлияно все още от *формирането на нови езикови стандарти, основани на „държавни“ (национални) програми за развитие на езиковата политика* (с. 124, бел. под линия). Накрая, езиковият корпус е представителен както в диахронен аспект (покрива различните периоди от развитието на разглежданите езици), така и във функционален аспект (включва двата най-меродавни при езиков анализ стила: художествения и публицистичния).

В уводните бележки авторът представя накратко най-важните особености на монографията си: 1) езиковият анализ не се ограничава само върху синхронията, но като не по-малко важен компонент включва и диахронията на анализираното явление; 2) цел на изследването е да се набележат основните възможни насоки в развитието на категорията *футуралност* и нейните изразни средства; 3) като очакван резултат от извършения анализ авторът вижда набелязването на най-важните типологически характеристики в областта на *футуралността* в рамките и на общославянския синтаксис. Понеже както още в краткия увод, така и в монографията като цяло става дума за граматическа категория и за граматикализираност, съответно за степени на граматикализираност, изложението би спечелило, според мен, ако още в началото авторът беше схематизирал своето разбиране за критерии за граматикализираност (с разгръщането на анализа постепенно читателят може да набележи като такива критерии, приложени от автора, следните изисквания към езиковата форма: 1) семан-

тични: минимална зависимост на тълкуването на формата от контекста; конкретно за футуралността – изразяване на чисто индикативно значение, без съпровождащо го модално значение; 2) формален – наличие на системно-парадигматични корелации; 3) функционални: дистрибуция и фреквентност).

Първата глава от изложението е конципирана като диахронен и синхронен преглед на формите за изразяване на футур в славянските езици. Авторът се спира най-напред на *синтетичните форми* – на т. нар. според традициите в сръбската лингвистика *перфективен презент*, но отбелязва и всички други използвани в научната литература термини за назоваване на тези езикови форми (не само тук, в началото, но и в цялата монография прави силно впечатление стремежът на автора да представи по възможно най-изчерпателен начин съществуващата информация по даден проблем). Разделът за синтетичната форма започва с представяне на по-важните употреби на перфективния презент, и то в рамките на славянските езици в тяхната цялост (принцип, който се съблюдава стриктно до края на книгата)¹. Още тук се открояват особеностите на цялата монография: представени са основните съществуващи в науката гледни точки по даден въпрос, в случая – съществувала ли е категория бъдеще време още в епохата на старобългарския език, и имала ли е тя свои специални (граматикализирани) аналитични форми? Представени са четири мнения, всяко от които е съпроводено от подробен списък на застъпените автори: 1) в най-ранния етап: на старобългарския език и в най-старите текстове на неговите редакции, все още не се откроява такава категория; 2) обратно на горното мнение – такава категория е съществувала още в най-стария период и конструкциите от модален глагол + инфинитив могат да се тълкуват като *истински* форми за футур; 3) появата на формите за футур е свързана с генезиса на славянската система на глаголния вид; 4) в стария период перф. през. вече е имал значение на футур (а липсата на такова значение при южнославянските езици се възприема като по-късна иновация). Д. Войводич обаче допълва със свои наблюдения и примери, че макар и само в религиозни и библейски текстове (т.е. под влияние на църковнославянския език), такава употреба все пак се е срещала

¹ Струва ми се, че при това представяне авторът е пропуснал да отбележи хетерогенността в употребите на перфективния презент, по-точно: 1) не разграничава основна от транспонирана употреба: основната употреба на перф. през. със значение на футур (*Но мучения твои сега кончатся...*) от употребата му като транспозиция на футура в значение на други граматични форми: на сегашно време в перформативна употреба – имперфективен презент (*Попрощу вас минутку помолчать = прощу вас*) или на повелително наклонение (*Садитесь, поедете со мной = поезжайте со мной!*); 2) граматическо от синтактическо значение: в примери като *Ако доѣдеш сутра, прочитаеш књигу* с перф. през. със значение на футур в условно изречение или *Помагали су му да сакупѝ ствари* със значение, еквивалентно на инфинитив (= *сакупѝти*), разглежданата форма получава съответното значение само в определен контекст: в рамките на условно изречение или на да-конструкция, и затова тук трябва да се говори за значение на синтактическата конструкция като цяло.

и в сръбската и хърватската редакция на старобългарския език. Нещо повече, авторът цитира изследователи, които посочват тяхна *контекстуална* употреба и в съвременните текстове на сръбски / сърбохърватски: *Možda neka pitanja delegati već sutra upute SIV-u*. Тук е интересно да се допълни, че групата на южнославянските езици не е единна в това отношение, защото, за разлика от сръбски и хърватски, съвременният български език не познава такава употреба.

След прегледа на съществуващите мнения по въпроса авторът представя своята гледна точка: в началото на формиране на отделните славянски езици няма нито формална, нито семантична диференциация между категорията на бъдеще и категорията на сегашно време. Едва със създаването на абстрактни представи за бъдеще и настояще и с тяхното разделяне една от друга започват да се формират граматически средства за изразяване на бъдеще време. Но понеже в писмените паметници както на старобългарски, така и на неговите редакции, вероятно под влияние на разговорния език, са се срещали и примери на употреба на презент от глаголи от несвършен вид (имперфективен презент) в значение на бъдещо действие, видовата опозиция не е можела да послужи за изразяване на опозицията бъдеще – сегашно време. Такава възможност са предоставили перифрастичните конструкции с модални глаголи.

В следващия раздел Д. Войводич се спира на аналитичните форми за футур. Отбелязва, че на север успоредно с граматикализирането на перфективния презент като средство за изразяване на футур става постепенна граматикализация на перифрастичните форми за изразяване на бъдещи действия с глаголи от несвършен вид (НСВ). За разлика от тези славянски езици, в южнославянските езици за глаголите и от двата вида се граматикализират перифрастични форми. Но авторът отбелязва, че в началото на съществуване на самостоятелните славянски езици тези конструкции (които все още не са били граматически средства) са имали и значение на модалност или на фазовост, привнасяно от съответния главен (постепенно развиващ се в спомагателен) глагол. Както е известно, това са били следните глаголи: *imati*, *housiti*, *mogati*, *pacheti*, *vyeti*, *zacheti*. Освен тях, в старобългарския език се е използвал и глаголът *byti*, но както напомня авторът, в старобългарския език той не е можел да се комбинира с инфинитив, затова е участвал в конструкции с причастие. Освен конструкциите с глагол, в значение на бъдещи действия са се използвали и: 1) конструкции с датив и партицип (*dativus absolutus*); 2) конструкции с датив и инфинитив (*dativus cum infinitivo*). Както уточнява авторът, първата конструкция не се запазва в съвременните славянски езици. Що се отнася до втората дативна конструкция – тази с инфинитив, Д. Войводич споделя по-новото мнение, появило се в научната литература, че тези конструкции не са калки от гръцки конструкции (по-старо мнение, което авторът

цитира), а са имали праиндоевропейски произход и затова са отбелязани и в най-старите старобългарски паметници и са представлявали праславянска черта.

В изложението са последователно разгледани перифрастичните конструкции и тяхното развитие в старобългарския, в руския език (от епохата на староруския език до съвременното му състояние), в полския език (отново в диахронен аспект), в старите сръбски и хърватски и в съвременния сръбски език. Анализът в този раздел завършва с коментар, в който най-напред се изтъква почти пълната загуба на конструкцията 'датив + инфинитив' – въпреки нейната застъпеност още в най-старите писмени паметници. Причините за тази загуба се търсят (с уговорката – *поне при някои славянски езици*) във влиянието на неславянската част от балканските езици (гръцкия и албанския език), а при българския и македонския език – и в загубата на инфинитива (за последното авторът прави някои уговорки). Разглежданата конструкция се запазва единствено в съвременния руски език, в разговорния му вариант, докато на сръбски и на полски, както посочва Д. Войводич, ѝ съответстват различни други морфо-синтактични, или дори лексикални форми (*сигурно, свакако; па рещпо, чува* и др.). Войводич отбелязва, че в тези конструкции (напр. *Скоро мне выходить*) е налице *синтактичен синкретизъм* (с. 44), компресия, защото те изразяват *две основни информации: темпорална и модална* (с. 43), и това придава на употребата им определен стилистичен ефект. Авторът подчертава обаче, че в съвременния руски език те нямат граматичен характер.

В края на тази втора глава Д. Войводич помества раздел, посветен на *основните диференциални признаци на формите на славянския футур*, в който се спира на някои по-важни специфични черти на отделните езици по отношение на изтъкнатата дюдялба на средствата за изразяване на футур (синтетични и аналитични). Изтъква напр., че в източнославянските езици и в полския език е ограничена употребата на перф. през. в значение на неактуално настояще, докато в чешкия и словашкия, както и в южнославянските езици, тази употреба е запазена. Освен това, под линия авторът твърди, че в подчинени изречения (*относителни, сравнителни, темпорални и условни* – с. 48) перф. през. няма темпорално, а модално значение, както в северно-, така и в южнославянските езици. Струва ми се все пак, че в типичните темпорални подчинени изречения перфективният презент няма модално значение, срв.: *Обади ми се, когато Петър се върне! Назови ме кад се Петар врати! Позвони мне, когда Петр вернется!* Що се отнася до употребата на перф. през. в значение на футур в *самостоятелна* употреба (т.е. в просто или в главно изречение), изтъкната е важната разлика между севернославянските езици (за които тя е типична) и южнославянските езици, където тя не се среща.

По-нататък авторът представя в табличен вид основните парадигматични характеристики на граматикализираните форми за футур в трите разглеждани езика. За руския език това са: 1) синтетична форма на глаголи от свършен вид (СВ) – *просто бъдеще време*, т.е. перфективен презент; 2) аналитична форма на глаголите от НСВ: презент на глагола *быть* + инфинитив. В полския език това са: 1) синтетична форма за СВ – перфективен презент; 2) първа аналитична форма за НСВ: презент на глагола *być* + инфинитив; 3) втора аналитична форма за НСВ: презент на глагола *być* + причастие на *-ł*.

Сръбският език има само една граматикализирана форма за футур, т. нар. футур I, която е представена в три таблици (според трите ѝ разновидности). Според автора формата за футур е по същество аналитична, но в зависимост от положението на спомагателния глагол *ћу, ћеш...* (*ја ћу читати*) спрямо инфинитива може да се разглежда и като синтетична – когато спомагателният глагол е след инфинитива и се пише, с изключение на *западните територии*, т.е. на Хърватия, слято с инфинитивната основа: *читаћу*. Но и в двата случая става дума за аналитична по своя произход форма. В третата таблица на граматикализираните средства Д. Войводич поставя формите с да-конструкция вместо инфинитив: *ја ћу да читам*. Трябва да се отбележи, че в едни от най-меродавните граматикали на сръбския език тази трета форма на футур не фигурира, но Войводич я приема вероятно заради наистина бързо нарастващата ѝ фреквентност, особено в разговорния език. В заключение към раздела авторът изтъква разлика между формите за футур за СВ и НСВ в трите славянски езика: докато формите за СВ могат да изразяват действия, които по различен начин се отнасят към обективното или относителното² настояще, така че между бъдеще и сегашно време няма ясна граница, формите за НСВ имат ясно отграничено темпорално значение без никакви други нюанси освен семантиката на намерение, което според него е *инхерентно свойство на бъдещото действие* (с. 55). Може да се направи една корекция – значението на *намерение* е налице само когато извършителят и говорещият съвпадат, т.е. във формите за 1. лице. А нюансът на модално значение, който е налице при употребата на футур във всички лица и числа, е значението на една формално неексплицирана *сигурност* в извършването на действието.

Последният раздел в тази глава е посветен на модалните глаголи, които стоят на границата на футуралната десемантизация. В него авторът разглежда конструкциите с глаголите *начать* и *стать* в руския език (*Он скоро начнет подниматься из кустов;*

² Тези термини отразяват традиционната подялба на значението на времената в сръбската и хърватската граматика.

Никакого разговора о Моцарте я поддерживать не стану). Предлагат се конструкции и с други глаголи: *постараться, дать, стоить, собираться* и др. Струва ми се, че при тълкуването на тези последните авторът невинаги анализира коректно значението на конструкцията – макар че във всички е налице някаква информация за бъдещо действие, понякога тази информация не е част от значението на самата конструкция, а от лексикалното значение на глагола. Срв. напр. случая с безспорно граматическо значение на футур (макар и примесено със значение на фазовост) и с възможна замяна с такава форма: *Он скоро начнет подниматься из кустов (= он скоро будет подниматься)*, от една страна, и случая ... *он грозил продать с молотка все, что у них есть* (не би била адекватна замяната с футур, срв.: *Он продаст с молотка все³...*, защото глаголят *грозить* запазва изцяло лексикалната си семантика), от друга страна. Не са съвсем убедителни и някои други тълкувания, включително и в полски и в сръбски примери, но е важно, че авторът вижда в този тип конструкции модални конструкции, които обаче изразяват, в различна степен, и значение на футуралност за действието.

С това идва и последната подточка в този раздел, в която се застъпва идеята за граматикализацията на категорията футур като процес, който все още не е приключил. Авторът разглежда представените в предишната точка непълнозначни глаголи като намиращи се на прага на десемантизацията и вижда в тях *резервна база* от спомагателни глаголи, която *винаги може да бъде активирана и включена в процес на образуване на темпорални форми, преди всичко – на футурални* (с. 68).

Следващата глава от изложението е посветена на статута на формите и конструкциите за футур в трите разглеждани езика по отношение на степента на тяхната граматикализираност. Авторът оспорва утвърденото в граматическата литература мнение, че категорията на бъдеще време в руски, полски и сръбски е завършила своята граматикализация. Той аргументира своята позиция, като насочва вниманието на читателя към форми, чиято употреба в значение на футур буди спорове.

Представянето на такива *проблематични* форми в руския език Д. Войводич започва с обсъжданата в литературата възможност на формите на пасивните причастия да изразяват темпорални отношения (напр.: *он был изучен – изучен – будет изучен* (СВ); *он был любим – любим – будет любим* (НСВ)). Войводич представя по-нови мнения в руската лингвистика, според които пасивът удовлетворява в не по-малка степен от актива критериите за включване в системата на темпоралните форми. Авторът предлага към потенциалните изразни средства на футур да се добавят и дискутираните в литературата активни конструкции с глаголите *стать* и *начать*, които, при

3 Авторът неправилно дава като съответна трансформация конструкцията *грозил, что продаст*.

наличие на подходящ контекст, частично се десемантизират и започват да изпълняват функцията на спомагателни глаголи (срв. синонимията на двете конструкции в примера му: *Не стану есть, не буду слушать*). Но същевременно, той изтъква и подчертано ниската фреквентност на тази употреба в сравнение с граматикализираните форми с глагола *быть*. Третата дискутирана форма са причастията, образувани от НСВ глаголи с помощта на суфикси, на които традиционно е приписвано значение на сегашно време: *-ущ(уй), -ющ(уй), -ащий, -ящ(уй)*, но които в разговорния език могат да получат и значение на бъдещо действие, срв.: *Храбрец, сумеющий победить дракона, получит в награду принцессу*. Авторът се солидаризира с изразяването от някои изследователи наблюдение за все по-активното преминаване на такива форми от разговорния руски език към стилове на книжовния език.

В съответния подраздел за полския език Д. Войводич се спира на равнопоставеността между двете аналитични конструкции за бъдеще време: *będe* + инфинитив и *będe* + причастие на *-ł*, като изтъква споровете в полската лингвистична литература по този въпрос. За да бъде обективен, авторът провежда анкета за тяхната употреба сред носители на полския език и отчита известно разминаване в отделни отговори на информантите. По-точно, някои информанти употребяват двете форми пропорционално, докато други дават превес на една от конструкциите, а при трети този превес достига до изключително предпочитание само на едната форма. Тези резултати карат читателя да предположи, че употребата на двете конструкции не отразява тяхната пълна граматикализираност, а това предположение се потвърждава и от цитираните по-нататък мнения (с които съвпадат и резултатите от проучването на самия автор) за все по-активната употреба в разговорния език и в публицистичния стил на формата с причастие. Към конструкциите в полския език с нерешен статут Д. Войводич добавя и перифрастичните конструкции с глагола *mieć* (*Więc co tam począć?*), а също като в руския език – и употребата на пасивни конструкции за изразяване на футурални отношения.

Най-голямо внимание в тази глава е посветено на въпроса за статута на конструкцията ‘да + презент’ като средство за изразяване на футур в сръбския език, защото според автора той е най-много обсъждан в литературата, но най-слабо решен. Според установила се в литературата традиция решаването на този въпрос се свързва с териториалната подялба на сръбския / сърбохърватския език на *източен* и *западен* вариант⁴, като да-конструкцията, чиято употреба се свързва с влиянието на балканския

4 Д. Войводич използва тези термини условно (затова ги слага в кавички), за да обхване цялата територия на новошочавската група диалекти, без да използва наименования, получени по *езиково-политически, съответно национално-езиков модел* (с. 82, бел. под линия).

езиков съюз, се смята за приета норма в *източния* вариант. Смята се, че успоредната употреба на инфинитива и на да-конструкцията като негов заместител във формите за футур не е еднакво застъпена на цялата новошокавска територия. На базата на изследвания върху употребата на тази конструкция в творчеството на писатели, които принадлежат към различни социо-културни среди, се утвърждава мнението, че да-конструкцията е по-застъпена в *източния* вариант, което се свързва с *тенденцията към изчезване на инфинитива, очертаваща се в много говори, които представляват диалектната основа на „източния” вариант на сръбския стандартен език* (с. 82). Д. Войводич прави изследване, което в *общии линии* потвърждава това традиционно мнение. Най-напред той изследва конкуренцията ‘инфинитив ↔ да-конструкция’ извън формите за футур – в подчинена употреба, и отбелязва съвпадението на резултатите от него с установеното мнение. След това обаче авторът изрично подчертава, че това състояние не съвпада със състоянието в рамките на футуралните форми.

Той отново припомня трите граматикализирани форми за футур в съвременния сръбски език, в които задължително се използва кратката, енклитичната форма на спомагателния глагол *хтети*, а именно: 1) *ја ћу писати / ја ћу написати*; 2) *писаћу / написаћу*; 3) *ја ћу да пишем / ја ћу да напишем*. Вариантът с да-конструкция според него е равноправен на варианта с инфинитив като средство за изразяване на темпорално значение, но само в положителната си форма (*ја ћу да пишем / ја ћу да напишем*). В бележка под линия авторът уточнява изрично, че да-конструкцията, употребена с отрицателната форма на глагола *хтети*: *ја нећу да пишем / ја нећу да напишем*, както и тази с положителната, но пълна форма на глагола: *ја хоћу да пишем / ја хоћу да напишем* (последната – с изключение на употребата ѝ като въпросителна конструкция), не влиза в групата на футуралните средства, а на конструкции с модално – волунтативно – значение. За да разграничава достатъчно убедително двата вида конструкции, авторът в този подраздел въвежда прилагането на 2 важни критерия за определяне на граматикализираността на дадена форма: разпространение и фреквентност на употребата.

Сравнението на употребата на волунтативните (оптативните) конструкции в сръбския език и на техните еквиваленти в руския и в полския език довежда автора до интересни заключения за отношението между футуралните и волунтативните средства в славянските езици. Той изтъква наблюденията си, че на волунтативна сръбска конструкция често на руски и на полски език съответства футурално средство – обстоятелство, тълкувано от някои лингвисти погрешно в смисъл, че то доказва значението на футур за сръбската конструкция, смятана за волунтативна. Д. Войводич прави обратното заключение – че руските и полските футурални конструкции са

бифункционални и могат да изразяват освен футуралното, понякога и волунтативно значение, докато сръбската волунтативна конструкция има само една функция (в изложението по-нататък обаче самият Войводич признава и за изключения от последното правило). Този извод е наистина интересен, като авторът противопоставя по този критерий севернославянските на южнославянските езици и дава пример за такава бифункционалност на руски език (*Подходит Рома к мужикам и говорит: – Дяденьки, икру есть будете? – Будем! – Когда будете есть, позовите меня!*), за който твърди, че не може да бъде адекватно преведен на южнославянски език с изключение на словенския. Според мен обаче такава бифункционалност на формата за бъдеще време е съвсем приемлива и в българския език (срв.: *Ще ядете ли хайвер? = Искате ли да ядете хайвер?*), а ми се струва, че не е невъзможна и в самия сръбски език. По-важен е обаче изводът на Д. Войводич, който той прави в заключение на тези свои наблюдения: че и в руския, и в полския език не е извършена окончателна диференциация между формите за изразяване на футур и на волунтативност. Що се отнася до сръбската волунтативна конструкция *хоћу / нећу + да + презент*, струва ми се, че авторът не е съвсем последователен. Докато при представянето на езиковия материал навсякъде за изразяване на волунтативност са използвани именно тези конструкции, за които, от друга страна, никъде не е посочен пример за употребата им в значение на футур, при извеждането на заключение в този раздел Д. Войводич отбелязва, че волунтативната конструкция в сръбския език може да има *както индикативно* (т.е. футурално – бел. моя, Д.С.), *така и волунтативно значение* (с. 98), което обърква читателя. В края на подраздела, където Д. Войводич споменава, че примери от типа *хоћу / нећу + да + презент* се срещат *често само в диалози, но много рядко в наративни части на текст* (с. 99), става ясно, че такава употреба явно е налице в сръбския език, но това би трябвало да бъде своевременно демонстрирано и коментирано достатъчно експлицитно.

При езиковия анализ тук Д. Войводич прилага и другия важен за определянето на статута по граматикализираност критерий – фреквентността на дадено езиково средство. Този критерий му дава възможност да заключи, че разглежданите употреби на футур с волунтативно значение в руски и полски, съответно – на волунтативната конструкция в значение на футур в сръбски, не могат да бъдат включени в граматическия стандарт на езиците заради своята подчертано ниска фреквентност.

В последния раздел на тази глава Д. Войводич предлага интересни съпоставки между употребата на футурални конструкции с инфинитив / с да-конструкция на територията на *източния* и на *западния* вариант на новошокавските групи диалекти, за да провери цитираното по-горе убеждение, че и във формите за футур конструкциите

с инфинитив са по-характерни за западния вариант. Наблюденията включват корпус от художествената литература и корпус от публицистични текстове, като и в двата корпуса са еднакво застъпени представители на 4-те основни региона: Сърбия, Хърватия, Босна и Херцеговина, Черна гора. При анализа на художествения стил авторът достига до извод, че употребата на инфинитив в рамките на формите за футур е много фреквентна по цялата езикова територия и преобладава над употребата на да-конструкция; че и при четиримата автори се наблюдава влияние на родния диалект, което обяснява известното увеличаване на употребата на да-конструкциите само там, където в диалекта на съответния писател е налице отстъпление на инфинитива пред да-конструкцията. От друга страна, Д. Войводич подчертава и стилистичната роля, която изпълнява употребата на футур с да-конструкция в художествения текст – чрез нея Добрица Чосич, при когото се наблюдават най-вече тези форми (в рамките на ексцерпирания корпус), стилизира образа на своите герои (формите се срещат най-вече в диалози между представители на селското население). Още по-показателни са резултатите от изследването на корпуса от публицистични текстове: във всекидневния печат *инфинитивът е изтласкал напълно от употреба своя синтактичен вариант* (с. 10), отбелязва авторът и верен на принципа си да търси многостранност и изчерпателност при представянето на езиковите явления, намира причини за това явление в стремежа на пресата към обективност на звученето (докато да-конструкциите чрез по-разговорното си звучене внасят субективизъм), както и в по-високата степен на икономичност, реализирана от инфинитива. Така авторът достига до извода, че в източните територии употребата на да-конструкция се привнася в художествения стил, за да придаде на текста експресивност и субективен елемент, което не се преследва в публицистичния стил и затова там е излишно. От друга страна, Д. Войводич изтъква стремежа към *инфинитивизация на западните територии от новоцокавския езиков стандарт*, предизвикан от езиково-политическо филтриране и свързан с премахване от употреба на футур с да-контрукция особено от писмения език, но посочва и отделни примери, когато тази конструкция е била пропусната по недоглеждане, включително на сайта на Хърватския езиков портал.

Всичко това дава основание на Д. Войводич да достигне до заключението, че при *употребата на инфинитива във формите за футур не може да се говори за явление, свързано само със западните езикови територии, нито че употребата на да-конструкцията е изключително, неприкосновено „притежание” на източните* (с. 112), т.е. че по този признак не може да се говори за разделяне на територията на изток и запад. Нещо повече, че *ако въобще може да се говори за вариантно разслояване на двете посочени форми на футур I, тогава е по-правилно да се каже, че то е налице по-*

скоро в самия „източен” вариант на сръбския езиков стандарт (с. 112, тук се позовава на друг сръбски лингвист, Вл. Джуканович).

В последната глава, озаглавена *Вместо заключение*, авторът представя своите обобщения в резултат на извършения анализ. Постигната е поставената в началото на монографията цел – да се открие тенденцията в развитието на системата от средства за изразяване на футур: Д. Войводич изтъква извода си за незавършената все още граматикализация на тези средства и в трите славянски езика, а в резултат от прилагането на този *процесуален* подход – и за съществуването на различни степени в осъществената граматикализация на формите. Осмислят се в по-генерализиран план направените при конкретните анализи изводи, които по-горе посочих, а в края на монографията се изтъква заключението, че граматикализацията на езиковите средства е резултат както на естественото развитие на езиците, така и до известна степен – на интервенции от нормативен характер. Отношението на автора към отражението на тези интервенции върху развитието на езика не е положително – той смята, че това е слабата страна на нормирането на езика и че колкото по-висока е степента на нормираност на езика (строга норма), толкова по-бавно е неговото развитие. Това отношение е според мен пряк израз на характерната за сръбската норма демократичност, която лично аз ценя високо и за която смятам, че е необходима в нашето съвремие.

Представената в тази рецензия монография отразява аналитичния поглед, стремежа към изчерпателност, ерудицията и отговорното отношение на един сериозен и задълбочен изследовател. Към тези убедително изявени достойнства на автора ще добавя и нещо друго, не по-малко важно – неговата амбиция да възприема славянските езици като едно цяло. Тази *славянофилска* насоченост на изследването – все по-рядко срещана в днешно време – прави работата още по-ценна и привлекателна за читателя.

THE HISTORY OF THE BULGARIAN REVIVAL IN 100 ARTIFACTS

MIRA DUSHKOVA

Uniwersytet im. Angela Kancheva w Ruse

A review of: Nenov, Nikolay, ed. *100 Artifacts of the Heroic Time. Visual Stories in the Museum*. Sofia: ROD Publishing & Impresario House, 2018, 136 pp. [In Bulgarian: Ненов, Николай, ред. *100 артефакта от героичното време. Визуални разкази за музея*. София: Импресарско-издателска къща РОД, 2018, 136 стр.] The book presents 100 artifacts from the late Bulgarian National Revival (1867–1878), all of which are currently spread throughout 33 Bulgarian museums. The publication is focused around seven significant topics: *Free Time; Self-presentation; Education; Revolutionary Attributes; Weapons, Banners, Signs; Religious Symbols; Memory Objects*, with the objects being presented via images and short descriptions. The central approach used to introduce the objects is anthropological. It establishes the main code for deciphering the meaning of the artifacts – a glimpse into history through the medium of the personal story and moments that have been preserved in human memory. The book is an original Bulgarian response to *A History of the World in 100 Objects* by Neil MacGregor (2011).

Keywords: *The Bulgarian Revival, artifacts, museum, anthropology, A History of the World in 100 Objects, Neil MacGregor*

The book *100 Artifacts of the Heroic Time. Visual Stories in the Museum*¹ is an unusual presentation of the Bulgarian struggles for national liberation and the period of the late Bulgarian Revival (1867–1878). The publication was compiled, edited and authored by Prof. Nikolay Nenov, Director of Rousse Regional Museum of History. He attracted to his project professionals from 33 Bulgarian museums to present curious glimpses of Bulgarian history using museum objects. The book is focused on seven significant topics: *Free time; Self-presentation; Education; Revolutionary Attributes; Weapons, Banners, Signs; Religious Symbols; Memory Objects*.

¹ The publication is under the research project titled *On the Traces of the Heroic Time (1867–1878)* of the Institute of Ethnology and Folklore Studies with a Museum of BAS and Rousse Regional Museum of History. The project is supported by the Research Fund of the Bulgarian Ministry of Education and Science.

We will mention some of the intriguing objects, the stories of which the reader will find in the book: Baba Tonka's cane², the stamp of the Bulgarian Revolutionary Committee in Sevlievo, a child's sketch of marching Russian soldiers in the village of Vardun, Targovishte region (1878), the bell that announced the start of the April Uprising in Klisura, Ilyo Voyvoda's rifle³, Hristo Botev's sabre⁴... For the purposes of this publication, several Bulgarian museums have given objects related to Vasil Levski⁵: a forged stamp for his conspiratorial mail, a power of attorney to Yurdan Stoyanov by Aslan Dervishooglou Kardzhal (Vasil Levski), a portable printing press, a seashell trumpet, a pocket knife, a dagger and a sabre, a deacon's tippet, a lock of his hair kept in the National Museum of Military History. There are some unusual artifacts such as the tombstones of revolutionaries Stefan Karadzha and Nikola Voyvodov that were originally placed on their graves by Baba Tonka. It is important to note that it is exactly through this book that the Bulgarian audience gets a chance to learn about some of the objects, such as the stamp of Panayot Hitov's fighting group⁶, Zhelyo Voyvoda's stamp, the *Sunday Readings Book with Different Messages* of Vasil Drumev – member of Botev's fighting group, etc.

Along with personal belongings, photographs are also represented. The photographs let the events *live largely through the preserved image*; they do not only keep episodes of past times, but even turn into *a real text showing visual images of the past*, as Nikolay Nenov states in his introduction (Nenov 2018: 10). The book allows the audience to establish a vivid, intimate contact with national heroes through the photographs of Vasil Levski and Teodora Bakardzhieva – Long Hair, who was one of the secret couriers of BRCC (the Bulgarian Revolutionary Central Committee) delivering mail, newspapers and weapons.

According to the author, the presented artifacts of the Bulgarian history *are essential to understand the way the Bulgarian nation went through the processes of growing mature and becoming a reality, because they visualise them and make them tangible* (Nenov 2018: 7).

The leading object presentation approach is the anthropological method as it provides the key to decode the meaning of those objects: a look into history through a personal story and moments preserved in people's memory.

2 Tonka Obretenova (known as Baba 'Granny' Tonka, 1812–1893) was a female Bulgarian revolutionary.

3 Iliya Markov Popgeorgiev (known as Ilyo Voyvoda, 1805–1898) was a Bulgarian hajduk and revolutionary from the region of Macedonia.

4 Hristo Botev (1848–1876) was a poet, journalist, and revolutionary, one of the most prominent figures in Bulgarian national history.

5 Vasil Ivanov Kunchev (known as Levski, the Apostle of Freedom, The Deacon, 1837–1873) was a leading revolutionary and is widely considered the most prominent Bulgarian national hero.

6 Panayot Hitov (1830–1918) and Zhelyo (Zhelyu) Voyvoda (1828–1893) were hajduks, revolutionaries and participants in the Russo-Turkish Liberation war of 1877–1878.

The selected artifacts tell not only about the turbulent revolutionary time, they just as well provide evidences of Modernity getting born on the land of Bulgaria. The emergence of the category of *free time* is related to leisure and entertainment. There are some intriguing objects: Georgi S. Rakovski's⁷ coffee pot and recipes for *various remedies*, Panayot Hitov's tambura, the pocket watch that belonged to Georgi Bocharov (a craftsman from Gabrovo linked with the Bulgarian revolutionaries in Romania). A number of objects that had come to Bulgaria from Europe can be seen as tokens of Modernity: the French coffee grinder of the Bulgarian volunteer Nikola Korchev, a silver bell pendant – a souvenir from the Cathedral of Notre-Dame de Paris, Panayot Volov's⁸ porcelain stationery box from Vienna, and the writing desk of Lady Emily Anne Smythe, Viscountess Strangford – an English public activist, traveller, writer and philanthropist.

100 Artifacts is an original interpretation of the Bulgarian heroic past using the effect of tangible objects. The book is the Bulgarian response to Neil MacGregor's *A History of the World in 100 Objects* (MacGregor 2011). The former Director of the British Museum published a book under the mentioned title, and the significance of the artifacts was further promoted by BBC Radio 4 series (in 100 series, of course). In 2014, he published his book *Germany: Memories of a Nation*, in which he used architectural sites, different images and objects to visualise 140 years of the German history (MacGregor 2014).

MacGregor's idea turned out to be contagious. Further history books followed: Ireland, World War One, sailing, bicycle riding, the Catholic Church, and even history of the future – all of them expressed in 100 objects. Exhibitions were organized in Wales and the USA, showing the countries' history using corresponding 100 objects.

In that context, the Bulgarian release of *100 Artifacts of the Heroic Time* fits into a modern trend of telling about different segments of time in history from an unexpected perspective. Artifacts are witnesses of time; they give life to history and make it more touchable, visible and closer to the emotions of contemporary audiences.

7 Georgi Stoykov (Sava) Rakovski (1821–1867) was a revolutionary, author of one of the first Bulgarian literary poems, and the organizer of the First Bulgarian Legion in Belgrade (1962).

8 Panayot Volov (1850–1876) was one of the main organizers and leaders of the Gyurgevo Revolutionary Committee and the Bulgarian April Uprising against the Ottoman Empire in 1876.

REFERENCES

- MacGregor 2011:** MacGregor, Neil. *A History of the World in 100 Objects*. London: Allen Lane, 2011.
- MacGregor 2014:** MacGregor, Neil. *Germany: Memories of a Nation*. London: Allen Lane, 2014.
- Nenov 2018:** Nenov, Nikolay. "Artifacts of the Heroic Time." In Nenov, Nikolay, ed. *100 Artifacts of the Heroic Time. Visual Stories in the Museum*. Sofia: ROD Publishing & Impresario House, 7–14. [In Bulgarian: Ненов, Николай. „Артефакти от героичното време.“ В: Ненов, Николай, ред. *100 артефакта от героичното време. Визуални разкази за музея*. София: Импресарско-издателска къща РОД, 2018, 7–14.]

⋮

NEW PUBLICATION ON VERBAL AGGRESSION IN CONTEMPORARY SOCIETY

DILIANA DENCHEVA

Uniwersytet Sofijski im. św. Klemensa Ochrydzkiego

A review of: Kreytchova, Elena & Stalyanova, Nadezhda. *The Power of Public Speech*. Sofia: Paradigma, 2017, 221 pp. ISBN 978-954-326-312-7.

Keywords: *Elena Kreytchova, Nadezhda Stalyanova, public speech, verbal aggression, Bulgarian studies*

Bulgarian society still experiences certain difficulties to identify the veiled language of aggression and is not always able to find adequate mechanisms to respond to it. Sometimes it seems incapable of discovering the codes of verbal aggression, which is often followed by physical aggression. That is why it is crucial to summarize the trends, present them to the public not only at specialized scholarly forums but also to present the results to the media and to the relevant institutions. The new research *The Power of Public Speech* outlines many trends and determines the characteristics of public speech in the context of legislation, the media and public life.

For more than a decade the authors Nadezhda Stalyanova and Elena Kreytchova dedicate their scholarly interest to public speech in its many manifestations. Particular attention in their research is focused on the political and journalistic speech. Their publications are of pioneering character in Bulgarian linguistics in the linguistic approach to political speech in recent years.

The aims of the book *The Power of Public Speech* are creating a linguistic model of verbal aggression in various discourses of Bulgarian public speech, looking for similarities and universal patterns, the summary typology of verbal aggression in various spheres of public speech. The study has a fundamental character, as it examines aggression and its manifestations in public speech, as well as the consequences of linguistic aggression that often manifest themselves and escalate into physical aggression.

In the book the authors mark problems from different areas where social life is related to public speech – legislation, society development, aggression and verbal aggression, internet communication, political correctness, media policies. Here they only point out complex and interdisciplinary issues that are the subject of many scholarly studies, for example: defining linguistic aggression in the context of general aggression, considered by psychology; the Bulgarian media policy in the context of European practice and legislation; the specificity of online communication through the prism of the language netiquette – whether it is a subject to rules and legal texts, the functioning of politically correct vocabulary in contemporary Bulgarian society, etc. The book is not pretending to present a complex view, but only offers a small piece of the puzzle, which is the reflection of the power of public speech.

The chapter *Aggression and Linguistic Aggression* points out questions about human aggression that mankind has been dealing with for centuries. They are presented from different points of view – philosophy, psychology, religion. The authors examine speech aggressiveness, which is manifested not only by language acts associated with crude, cruel, violent behavior (vulgar words, swearing, licentiousness and rough jargon), but to a very high degree by the speaker's imposition on his speech or more generally – communicative behavior, denial of dialogue, inability to listen to the interlocutor. In this chapter a special attention is drawn to hate speech as one of the components of the so-called hate crimes, i.e. acts of hatred.

The chapter *Society, Public Language and Media* with its subsections *Public Sphere and Morals, Ethics Code and Media, Media – Freedom and Responsibility* is devoted to the role of the media in shaping the modern public sphere and its transformation, the communicative mechanism by which the processes of transformation are carried out. The chapter discusses media self-regulation (through the adoption of the Code of Ethics of Bulgarian Media), i.e. the mechanism for guaranteeing freedom of the media.

The chapter *Man, Media and Virtual Environment* is a direct follow-up to the previous one where the normative framework of freedom of speech and the media is studied – the Bulgarian Constitution guarantees the rights of every citizen to seek, receive and disseminate information.

The next chapter (*Internet Freedom and Hate Speech Online*) is focused on the question of where the boundary between freedom of speech and hate speech in cyberspace lies, and the role of the Internet as a medium in the diversity of viewpoints, fundamental to pluralistic society.

The chapter *Expression of Personal Opinion Online – Freedom or Limitations* examines the ways in which aggression and hate speech are regulated in public media speech. Here the authors focus on the mechanisms that online media use to limit verbal aggression from

readers and users of online media products. This is achieved through the online media policy, which is publicly disclosed.

11 Bulgarian internet forums are studied in the chapter *Internet – a Place for Free Expression or Political Correctness* through the prism of the rules of use. All of these forums accept the condition of a strict ban on using rude language, vulgarism and obscene words, ridicule, hate speech. According to the forum rules, any manifestation of aggression, racism, religious comments, hostility and intolerance shall be prohibited. The authors examine the present situation and argue whether linguistic manifestations which are contrary to the legislative texts of the Republic of Bulgaria, are and could be being effectively prohibited.

The chapter *Chained or Free Words and Thoughts* reveals the ideology of political correctness (PC). However, it is strongly emphasized that the consideration of PC outside the scope of linguistic resources is not the subject of the research. The issues shown in this chapter are complex, multidimensional and interdisciplinary. It is underlined that everything behind the notion of *political correctness* is not perceived equally by both society and researchers – humanitarians in general, in particular sociologists, political scientists, linguists. Opinions are usually polar, opposing the universal human behavior (verbal and general), based on a lack of prejudice and discrimination, to the restriction of the right to free expression, and even censorship. The study presents views of advocates of the idea of political correctness, as well as those of researchers who believe that it can be compared even with Nazism.

The chapter *Do We Eat Little Black Children? (Linguistic Expert Opinions in Two Court Cases)* examines the practical side of the issue of political correctness in two genuine cases from the practice of the Commission for Protection against Discrimination in 2016, in which the author was summoned as a linguistic expert. Both cases are related to public speech, and from linguistic perspective they combine issues related to hate speech, political correctness and human rights.

The chapter *The Power of Language Through the Prism of Hollywood and Linguistics* presents language issues perceived by linguistics and film industry. The approach deserves special attention, because it provides different frameworks and viewpoints to the problem. The authors' conclusions suggest no direct answers, but raise further questions of linguistic, social and anthropological nature.

The book *The Power of Public Speech* marks basic issues of modern society: the trends in language development that draw and will determine the development of modern civilization. The authors depict the diversity of language problems that are directly related to public life. This is the major reason behind interpreting Kreytchova and Stalyanova's book as a fundamental study.

НОВИЙ ПОСІБНИК ДЛЯ ІНОЗЕМНИХ БОЛГАРИСТІВ

OLGA SOROKA

*Uniwersytet Sofijski im. św. Klemensa Ochrydzkiego
Lwowski Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franki*

A NEW TEXTBOOK FOR FOREIGN STUDENTS OF BULGARIAN STUDIES.

A review of: Kreytchova, Elena & Stalyanova, Nadezhda. *Bulgarian Texts for Seminars in Translation. Part 3*. Brno: MUNI Press, 2018, 180 pp. ISBN 978-80-210-8940-2. [In Czech: Krejčová, Elena & Stalyanova, Nadezhda. *Bulharské texty k překladačskému semináři. Část 3*. Brno: Masarykova univerzita, 2018, 180 s. ISBN 978-80-210-8940-2.]

Keywords: *Bulgarian studies, seminar in translation, foreign students, Elena Kreytchova, Nadezhda Stalyanova*

Філологічна болгаристична освіта, зокрема, вивчення болгарської мови в зарубіжних університетах потребує гнучкості змісту й форми того освітнього продукту, що пропонується студентам. У цю тенденцію успішно вписується новий навчальний посібник авторів, які займаються проблематикою викладання болгарської мови як іноземної – Елени Крейчової з Університету Масарика (Брно, Чехія) і Надежди Сталянової з Софійського університету імені св. Климента Охридського (Софія, Болгарія), який доповнює серію видань Університету Масарика для студентів болгарської філології.

Bulharské texty k překladačskému semináři. Část 3 є частиною та логічним продовженням попереднього видання *Bulharské texty k překladačskému semináři. Část 1* та *Část 2*. Цей навчальний посібник призначений для занять із перекладу для студентів, що володіють болгарською мовою на рівні С1/С2 та готуються до успішного закінчення спеціальностей болгарська філологія та балканістика на філософському факультеті Університету Масарика. Тексти, представлені в книзі, можуть бути використані і на практичних заняттях з болгарської мови в магістратурі, і на заняттях з сучасної болгарської літературної мови, зокрема стилістики. Чеські студенти можуть

використати багатий матеріал, поданий у посібнику, при підготовці до державних іспитів. Окрім того, це видання – цінний ресурс для тих, хто має справу з вивченням болгарської мови як іноземної в різних сферах болгарської наукової думки. Посібник може бути корисним для всіх іноземців, які хочуть вдосконалити знання з болгарської мови, розширити запас лексики та термінології, а також викладачам болгарської мови як іноземної.

Книга містить адаптовані і відредаговані версії загальнодоступних текстів із різних тематичних груп: *страхування, фінансів, сімейного права, спорту, побутової техніки, екології, політики, засобів масової інформації, сільського господарства* та ін. Кожен текст акцентує увагу та розширює термінологічний запас в тій чи іншій тематичній сфері: страхування (*медичне страхування, страхування від нещасних випадків, страхування цивільної відповідальності, страхування сільськогосподарських культур*), фінанси (*договір про банківський кредит*), спорт (*розпорядження про допінг-контроль на змаганнях та тренуваннях*), екологія (*закон про захист лісів, закон про захист від шуму у навколишньому середовищі*), право (*сімейний кодекс, закон про захист персональних даних*), засоби масової інформації (*кодекс етики болгарських ЗМІ*), побутова техніка (*інструкції з використання вертикальної морозильної камери*).

Велика частина матеріалу представлена текстами болгарського законодавства – чинними законами Республіки Болгарія. У більшості з них вміщено так звані додатки, що пояснюють значення вжитих у текстах законів термінів. Вони могли б бути основою для створення глосаріїв відповідних тематичних груп.

Кожен текст завершується низкою вправ, пов'язаних із вживанням різних фраз у відповідному контексті та особливостями вживання прийменників. Значну увагу автори надають вивченню фраз і конструкцій, необхідних у практиці майбутніх перекладачів. Широка тематика посібника є і добрим початком, і вдалим доповненням термінологічної обізнаності у вибраних тематичних групах, а також може слугувати добрим стартом у подальшій спеціалізації та професійній реалізації перекладача.

Представлений посібник допомагає студентам створювати комунікативні ситуації у різних термінологічних групах, створювати глосарії, а також є добрим початком для самостійної роботи з текстами термінологічного характеру. Електронна форма посібника та безкоштовний вільний доступ до нього показує нові тенденції в освіті у світовому масштабі. З текстами можна працювати як на занятті з викладачем, так і самостійно. Матеріал дає викладачеві можливість на свій розсуд розширити контекст аналізованого тексту, наприклад: можна порівняти болгарське законодавство із законодавством відповідної країни студентів-іноземців, котрі вивчають болгарську мову, а

також розвиток та досягнення у спорті, взаємозв'язок між людиною та навколишнім середовищем та ін. Це показує, що посібник не просто містить набір текстів та лексичних вправ, а слугує джерелом натхнення для хорошого викладача і зацікавленого студента.

Це електронне видання можна знайти в онлайн читальному залі університету, який називається Муніспейс (Munispace) – місце для читання, навчання, перегляду та завантаження книг в різних форматах – прекрасний приклад того, як книги і підручники можуть бути легкодоступними для студента. Це віртуальний простір, в якому кожен викладач Університету Масарика (та у співпраці з іноземними фахівцями) може представити для безкоштовного користування свої тексти, книги, підручники, посібники. Режим доступу за інтернет адресою: <https://munispace.muni.cz/index.php/munispace/catalog/book/996#>, що полегшує доступ потенційних читачів та користувачів. Кожен кого цікавить цей посібник може безкоштовно завантажити його у форматі pdf.

Посібник Е. Крейчової та Н. Сталянової *Bulharské texty k překladatelskému semináři. Část 3* є важливим, потрібним, вирізняється новизною та дає підстави визнати, що ця авторська комплексна розробка є працею високого лінгводидактичного рівня і чудовою знахідкою для всіх охочих поглибити знання з сучасної болгарської літературної мови.

PŘEKLAD JAKO VÝZVA A POSLÁNÍ

MARGARITA RUMENOVA
Uniwersytet Masaryka w Brnie

TRANSLATION AS A CHALLENGE AND AS A MESSAGE. A review of: Kreytchova, Elena & Stalyanova, Nadezhda. *The Magic and the Art of Translation*. Brno: MUNI Press, 2018, 80 pp. ISBN 978-80-210-9017-0. [In Czech: Krejčová, Elena & Stalyanova, Nadezhda. *Kouzlo a umění překlada*. Brno: Masarykova univerzita, 2018, 80 s. ISBN 978-80-210-8940-2.]

Keywords: *Bulgarian studies, translation studies, foreign students, Elena Kreytchova, Nadezhda Stalyanova*

Překlad jako jazyková reprezentace transferu mezi kulturami a jazyky se studuje všemi studenty-filology. Právě překlada – jak specializovaných textů, tak i umělecké literatury – je věnována příručka *Kouzlo a umění překlada* (vydání Masarykovy univerzity, Brno, Česko). Příručku sestavily Elena Krejčová, vyučující bulharského jazyka na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity, a Nadežda Staljanova z Fakulty slovanských filologií Sofijské univerzity sv. Klimenta Ochridského. Publikace je součástí řady pomůcek vydaných Masarykovou univerzitou pro studenty bulharské filologie. Je určena zejména k předmětu překladačský seminář pro pokročilé a představuje organické pokračování pomůcek *Bulharské texty k překladačskému semináři. Část 1* (2014), *Část 2* (2015) a *Část 3* (2018), určených rovněž pro studenty bulharistiky na Masarykově univerzitě a vydaných tamtéž.

Tato studijní pomůcka obsahuje texty cenné pro každého, kdo se zabývá problémy translatologie z hlediska její různorodosti – jak z pohledu praktického, tak i teoretického. Texty, které jsou v publikaci obsaženy, nejsou autorské (u každého textu je uveden i zdroj, odkud je citován). Jsou rozdělené do dvou celků – první část se věnuje otázkám profese překladače a tlumočnicka, možnostem zvyšování profesionální kvalifikace, specifickým jednotlivých druhů specializovaného překlada, přibližuje společenské oblasti, kde se tlumočnick může profesně realizovat. Tato první část publikace prezentuje hlavně překlada specializovaných textů – především soudní překlada, překlada pro evropské instituce atd. Kromě konkrétních požadavků ohledně kvalit překladačů a tlumočnicků je zvláštní pozornost věnována též profesi soudního tlumočnicka s akcentem na rozdíly v situaci v Bulharsku

v porovnání s dalšími evropskými státy – to je velmi cenná praktická informace, která během univerzitního vzdělávání budoucích tlumočnicků v rámci jejich přípravy na budoucí povolání často zůstává stranou pozornosti. Zvláštní důraz je kladen na filmový překlad. Pro studenty přitom mohou být velmi cenné i další uvedené faktory, které mohou ovlivnit kvalitu specializovaného překladu a jež se neomezují jen na jazykovou kompetenci.

Druhá část příručky obsahuje rozhovory s významnými bulharskými překladateli umělecké literatury, v nichž tyto osobnosti sdílejí své zkušenosti a přinášejí své názory na otázky, které jsou aktuální a velice důležité pro každého překladatele, pro překládání jako umění a zkušenost, jako výzvu a poslání a dokonce i jako celoživotní lásku. Pohledy zkušených překladatelů pomohou studentům seznamovat se s úskalími a možnými řešeními toho, jakým způsobem se text převádí tak, aby byl dostatečně srozumitelný a přístupný čtenáři z jiného jazykového a kulturního okruhu a současně aby bylo zachováno co nejvíce prvků specifické kulturní sémantiky originálu. Zkušení překladatelé sdílejí své názory i na to, do jaké hloubky by měl překladatel ovládat nejjemnější detaily z kultury a dějin země, z níž vzešel originální text, ale to samé i ohledně vlastní kultury, historie a jazyka, což předpokládá vysokou úroveň vládnutí oběma jazyky – cizím i mateřským.

S těmito texty se dá pracovat nejen v situaci přímého dohledu vyučujícího (v rámci praktických cvičení v překladatelském semináři, v hodinách stylistiky nebo praktického jazyka či jazykových kurzů pro pokročilé), jsou též vhodné i pro samostatnou práci a přípravu.

Posuzovaná publikace úspěšně odráží současné tendence v didaktice a vyplňuje mezeru ve výuce teorie a praxe překladu a tlumočení pro zahraniční bulharisty. Texty v ní obsažené mají současně praktické i teoretické uplatnění – mohou být používány jak jako cvičné texty k překladu, tak i jako podněty pro diskusi nebo jako studijní materiály. I když je kniha koncipována jako pomůcka pro brněnskou bulharistiku, mohla by být používána na všech univerzitních pracovištích, kde se bulharistika vyskytuje, jelikož je volně přístupná na portálu online čítárny Masarykovy univerzity. Zároveň by mohla být prospěšná studentům jakéhokoliv cizího jazyka, kteří projevují zájem o problematiku profese překladatele a tlumočnicka. V tomto smyslu máme co do činění s příručkou, jež je cenným přínosem v kontextu výuky bulharštiny jako cizího jazyka, ale ve stejné míře i v kontextu profesní přípravy budoucích překladatelů a tlumočnicků.

NOTES ON THE AUTHORS

| NOTY O AUTORACH

KRASIMIRA ALEKSOVA (КРАСИМИРА АЛЕКСОВА, KRASSIMIRA ALEXOVA), PROF. PhD
Sofia University “St. Kliment Ohridski”
krasimira_aleksova@slav.uni-sofia.bg, <https://orcid.org/0000-0003-3205-9958>

MAIA ANGELOVA (МАЯ АНГЕЛОВА), PhD
St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo
maia.angelova@ts.uni-vt.bg, <https://orcid.org/0000-0002-5973-3212>

DILYANA DENCHEVA (ДИЛЯНА ДЕНЧЕВА), ASSOC. PROF., PhD
Sofia University “St. Kliment Ohridski”
lektura@abv.bg, <https://orcid.org/0000-0003-1969-6020>

MIRA DUSHKOVA (МИРА ДУШКОВА), ASSOC. PROF. PhD
Angel Kanchev University of Ruse
mdushkova@uni-ruse.bg, <https://orcid.org/0000-0003-0243-4294>

ELITSA GEORGIEVA (ЕЛИЦА ГЕОРГИЕВА), SENIOR LECTURER, PHD STUDENT
Angel Kanchev University of Ruse
edgeorgieva@uni-ruse.bg, <https://orcid.org/0000-0002-1823-0774>

ELENA KANEVSKA-NIKOLOVA (ЕЛЕНА КАНЕВСКА-НИКОЛОВА), PROF. DSC
Plovdiv University “Paisii Hilendarski” – Branch Smolyan
elenatn@abv.bg, <https://orcid.org/0000-0002-2865-4415>

ADRIANA KOVACHEVA (АДРИАНА КОВАЧЕВА), PhD
Adam Mickiewicz University in Poznan
adakov@amu.edu.pl, <https://orcid.org/0000-0002-5927-8117>

OKSANA LEONTIEVA (ОКСАНА ЛЕОНТЬЕВА), ASSOC. PROF. PhD
KROK University of Economics and Law in Kiev
dleonit@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-0839-4836>

KALIN MIHAYLOV (КАЛИН МИХАЙЛОВ, KALIN MIKHAYLOV), ASSOC. PROF. PhD
Sofia University “St. Kliment Ohridski”
kalin_m@slav.uni-sofia.bg, <https://orcid.org/0000-0002-4585-1170>

KAMEN RIKEV (КАМЕН РИКЕВ), PhD
Maria Curie-Skłodowska University in Lublin
rikev@umcs.pl, <https://orcid.org/0000-0002-6606-4731>

MARGARITA RUMENOVA (МАРГАРИТА РУМЕНОВА), PHD

Masaryk University in Brno

margarita.rumenova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6611-8536>

DIMKA SAVOVA (ДИМКА САВОВА), ASSOC. PROF. PHD

Sofia University "St. Kliment Ohridski"

dimkasav@abv.bg, <https://orcid.org/0000-0002-4985-4432>

OLGA SOROKA (ОЛЬГА СОРОКА), PHD

Sofia University "St. Kliment Ohridski" / Ivan Franko National University of Lviv

solha@i.ua, <https://orcid.org/0000-0002-9128-5077>

BILYANA TODOROVA (БИЛЯНА ТОДОРОВА), PHD

South-West University "Neofit Rilski" in Blagoevgrad

bilyanatodorova@swu.bg, <https://orcid.org/0000-0001-7854-3425>

MARIYANA TSIBRANSKA-KOSTOVA (МАРИЯНА ЦИБРАНСКА-КОСТОВА), PROF. DSc

Bulgarian Academy of Sciences

tzibran@ibl.bas.bg, <https://orcid.org/0000-0002-5699-7503>

ARTUR TUROWSKI, PHD STUDENT

The John Paul II Catholic University of Lublin

artturowski@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7906-5234>

DARYA VOJVODICH (ДАРЈА ВОЈВОДИЧ), SENIOR LECTURER, PHD STUDENT

University of Novi Sad

darja.vojvodich@ff.uns.ac.rs, <https://orcid.org/0000-0001-5321-5230>

MARIOLA WALCZAK-MIKOLAJCZAKOWA (MARIOLA WALCZAK-MIKOŁAJCZAKOWA), PROF. PHD

Adam Mickiewicz University in Poznan

mawal@amu.edu.pl, <https://orcid.org/0000-0001-8871-9738>

PIOTR ZLOTKOWSKI (PIOTR ZŁOTKOWSKI), DR HAB.

Maria Curie-Skłodowska University in Lublin

pzlotko@poczta.umcs.lublin.pl, <https://orcid.org/0000-0001-5777-2114>

